

Editor in Chief

Agata Górny

Associate Editor in Chief

Aleksandra Grzymała-Kazłowska

Managing Editor

Renata Stefańska

Editorial Board

Piotr Koryś

Yana Leontiyeva

Magdalena Lesińska

Stefan Markowski

Justyna Nakonieczna

Aneta Piekut

Paolo Ruspini

Brygida Solga

Paweł Strzelecki

Anne White

Advisory Editorial Board

Marek Okólski, Chairman

SWPS, UW, Warsaw

Olga Chudinovskikh

MSU, HSE, Moscow

Barbara Dietz

IOS, Regensburg

Boris Divinský

Bratislava

Dušan Drbohlav

ChU, Prague

Elżbieta Goździak

GU, Washington, CeBaM, Poznan

Agnes Hars

Kopint-Tárki, Budapest

Romuald Jończy

WUE, Wrocław

Paweł Kaczmarczyk

UW, Warsaw

Olga Kupets

NaUKMA, Kyiv

Solange Maslowski

ChU, Prague

Ewa Morawska

UE, Essex

Mirjana Morokvasic

CNRS, Paris

Jan Pakulski

UTAS, Hobart

Dorota Praszalowicz

JU, Cracow

Krystyna Romaniszyn

JU, Cracow

John Salt

UCL, London

Dumitru Sandu

UB, Bucharest

Krystyna Slany

JU, AGH, Cracow

Dariusz Stola

PAS, CC, Warsaw

Cezary Żołędowski

UW, Warsaw

ISSN 2300-1682

Editorial office: Centre of Migration Research, Banacha 2b, 02-097 Warsaw, e-mail: ceemr@uw.edu.pl

© Copyright by Centre of Migration Research, Polish Academy of Sciences, Warsaw 2013

Contents

Vol. 2, No. 1, June 2013

Aleksandra Grzymała-Każłowska

Migration and Socio-Demographic Processes in Central and Eastern Europe: Characteristics, Specificity and Internal Differences 5

Articles

Stefan Markowski, Katarzyna Kwapisz Williams

Australian Polonia: A Diaspora on the Wane? 13

Anna Sosnowska

Robotnicza arystokracja i biedni profesjonaliści. Imigranci z Polski i byłego Związku Radzieckiego w Nowym Jorku na przełomie XX i XXI wieku [*Top Rank Labourers and Poor Professionals. Polish and Post-Soviet Immigrants in New York City at the Turn of the 20th and 21st Century*] 37

Agnieszka Fihel, Agata Górny

To Settle or to Leave Again? Patterns of Return Migration to Poland During the Transition Period 55

Magdalena Lesińska

The Dilemmas of Policy Towards Return Migration. The Case of Poland After the EU Accession 77

Renata Stefańska, Monika Szulecka

Bezpieczny status prawny jako determinanta awansu ekonomiczno-zawodowego odmiennych grup imigrantów w Polsce [*A Secure Legal Status as a Determinant of the Professional and Economic Promotion of Different Immigrant Groups in Poland*] 91

Aneta Piekut

You've got Starbucks and Coffee Heaven... I Can Do This! Spaces of Social Adaptation of Highly Skilled Migrants in Warsaw 117

Book Reviews

Dominika Pszczółkowska

Witold Kula, Nina Assorodobraj-Kula, Marcin Kula (2012), *Listy emigrantów z Brazylii i Stanów Zjednoczonych 1890-1891* [Emigrants' Letters from Brasil and the United State 1890-1891] 139

Anita Brzozowska

Izabela Wagner (2011), *Becoming Transnational Professional. Kariery i mobilność polskich elit naukowych* [Becoming Transnational Professional. Careers and Mobility of Polish Scientific Elites] 143

Migration and Socio-Demographic Processes in Central and Eastern Europe: Characteristics, Specificity and Internal Differences

Although Central and Eastern Europe (CEE) is sometimes referred to as a buffer zone (Iglicka 2001) because of its location between the huge Asian continent and Western Europe, it is also an area of intense and diverse migration flows both internal and external. In a broader sense, the region of Central and Eastern Europe may include countries of the Visegrád Group (Czech Republic, Hungary, Poland and Slovakia), the states of the former USSR, as well as southern post-communist states, Bulgaria and Romania, and even the states of the former Yugoslavia and Albania (Okólski 2004; Castles, Miller 2003). This extensive list includes both the countries whose accession to the European Union took place between 2004-2013 (the Visegrád Group countries, the Baltic states, Slovenia, Romania, Bulgaria and Croatia), as well as countries which are not EU member states. The EU enlargements created a considerable difference between the status of the countries which became part of the EU and the other states of the region, and influenced intra- and extra-regional migration processes.

Mobility in CEE should be analysed with reference to the interrelated fundamental social, economic, and political changes taking place in the region. First, notable is the shrinking and aging of the societies in CEE countries, brought about by fertility decline and family breakdown. Second, we must consider existing migration pressure and intensified post-accession emigration. Third, what is specific to the region are the processes of European integration and of the related profound modernisation. All of the above features create a unique combination of migration-related factors.

Since the 19th century CEE countries constituted a traditional reservoir of workers for western countries. This was stopped by the post-war bipolar division of Europe into socialist and capitalist semi-isolated groups of countries. During that period, following the immediate post-war population movements, migration occurred mainly within the Eastern Block and between 'friendly' countries. Emigration to western countries was caused mainly by political and ethnic factors. Economic migration was predominantly illegal. After the fall of the Iron Curtain and the systemic transformation in this part of the world, an opportunity opened up for the residents of Central and Eastern Europe to move freely across the borders and undertake employment (however mostly in the shadow economy) in Western Europe. This had led to the development of migration which Marek Okólski (2012a) described using the term 'incomplete'. Incomplete migration denotes usually short-term (often circular) but not excluding long-term migration characterised by various forms of irregular employment and/or stay, as well as by living 'on hold'. The latter feature occurred due to the lasting tempo-

rality of employment abroad while a major part of the migrant's life remained in the country of origin (Grzymała-Kazłowska 2005).

The accession of the Czech Republic, Estonia, Hungary, Latvia, Lithuania, Poland, Slovakia and Slovenia¹ to the European Union in 2004 gave rise to a large wave of labour migration from these countries to the EU15 states, in particular those that were first to open their labour markets to 'new' EU citizens (especially to the United Kingdom). According to the conservative estimates of the World Bank (2006), from May 2004 to the end of 2005, as a result of the emigration to the West, mainly to the three countries, which were first to entirely open their labour markets to the workers from EU10 (the United Kingdom, Sweden and Ireland), Lithuania lost 3.3 per cent of its working-age population, Latvia - 2.4 per cent, Slovakia - 1.3 per cent, Poland - 1.2 per cent, Estonia - 1.1 per cent. Compared to migration in the transition period, post-accession migration was characterised by not only higher intensity, but also a greater diversity of migrant strategies. Post-accession emigrants were more likely to be regular long-term and permanently settled migrants (often accompanied by their whole families) than those who emigrated in the 90s of the 20th century. Only such intensive, long-term and permanently settled migration in the post-accession period could have led to serious and permanent changes in the socio-demographic structure of societies in CEE. Marek Okólski (2012b) puts forward a hypothesis about a crowding-out and modernising impact of contemporary emigration from Poland. It is presumed that this emigration process may allow for a permanent outflow of structurally redundant population and, as a consequence, for the acceleration of the development processes.

Based on research on the Polish post-accession emigrants, a new form of emigration has been also identified, which is based on the strategy of intentional unpredictability (Eade 2006). Engbersen (2011) describes this specific type of migration of 'new Europeans' as 'fluid migration'. The term refers to individualised patterns of migration, such that migrants look for a place for themselves in different countries, taking advantage of open borders and free labour market access. Fluid migrants have, on the whole, weak ties with both sending and receiving countries (Engbersen *et al.* 2013).

In absolute terms, Poles are the largest group among migrants from the eight CEE countries which accessed the EU in 2004. This is due to both the largest demographic potential in Poland, related to the size of its population, and the culturally institutionalised pattern of migration. It is estimated that between 1 May 2004 and 1 January 2007 at least one million people emigrated from Poland. Between 80 and 90 per cent of those migrants did not have a job in Poland. In general, emigrants constituted over 4 per cent of the working-age population (Okólski 2012c). According to the estimates of the Polish Central Statistical Office, in 2011 as many as 2.06 million permanent residents of Poland had stayed abroad for over three months, a large majority - for over one year. Out of this number 1.75 million people stayed within the European Union, mainly in the United Kingdom (625 thousand), Germany (470 thousand), Ireland (120 thousand), the Netherlands (95 thousand), Italy (94 thousand), France (62 thousand), Belgium (47 thousand), Spain (40 thousand), Sweden (36 thousand) and Austria (25 thousand). Other European countries hosted 85 thousand Polish residents (out of these 56 thousand stayed in Norway). As the data shows, although Western Europe is, undoubtedly, the main destination for Polish migrants, one should not forget about traditional immigration countries such as the United States, Canada and Australia, where Poles still emigrate and where the subsequent generations of people of Polish origin strive to progress socially and professionally (Sosnowska in this issue) and preserve elements of Polish identity (Markowski and Williams in this issue). According to the Polish 2011 Census data, the United States hosted the third highest number of Polish residents who stayed abroad for over three months - almost 219 thousand. The number of Polish residents who *de facto* stayed in Canada amounted to 48 thousand and 14 thousand in Australia. Other significant sending countries in post-communist Europe include the Baltic states (especially Latvia and Lithuania, although despite significant emigration in relative terms, immigrants from these countries are less visible due to their small absolute numbers), Roma-

nia and, to a lesser extent Bulgaria (i.e. new members of the EU which joined in 2007) as well as traditional emigration countries such as Ukraine, Moldova and Albania which are not members of the EU.

Besides being traditionally a region of emigration to western countries, CEE is also a place where intense intraregional migration takes place, accompanied by a significantly lower inflow of immigrants from outside the region. Although, according to the United Nations' estimates, Central and Eastern Europe hosted around 10 per cent (21 million) out of the 213.9 million global stock of international migrants² (for comparison: Western Europe hosted 48.8 million and Africa – 50 million migrants), the bulk of migration occurs within the region itself and even within the specific migration systems which in the past comprised multinational states (UN 2010). Immigration to, leading in this respect, countries such as Russia (12.3 million migrants), Ukraine (5.3 million) and Belarus (1.1 million)³ is, to a large extent, a result of intense migration within the former Soviet Union, in particular from its Asian to its European part. For comparison, in West European countries, including those with the largest numbers of immigrants such as Germany (10.8 million), France (6.7 million) and Great Britain (6.5 million), a significant number of migrants originate from outside Europe.

To a large extent internal migration in CEE is a result of earlier ethnic policies. The aftermath of the complicated history of the countries which comprise CEE is the emergence of specific phenomena in this region. These include the presence of significant populations of non-citizens (especially in Latvia, the Russian Federation and Estonia), migration within the institutionalised repatriation systems (e.g. population of Polish origin from the former Soviet Union), the issue of national minorities living in neighbouring countries (as in Hungary), return migration (Fihel and Górný in this issue) and policy towards emigration in sending countries (Lesińska in this issue).

From the last decade of the 20th century thousands of Bulgarians, Romanians and Ukrainians started to migrate in search of income to other countries in CEE including the Czech Republic, Hungary and Poland (Grabowska-Lusińska *et al.* 2011). Initially, dominant among them were petty traders and irregular workers engaged in unskilled jobs. They were later joined by contract workers and entrepreneurs including migrants from China (in Hungary and the Czech Republic) and Vietnam (in the Czech Republic and Poland). Distinctiveness and cultural distance from receiving societies coupled with specific Asian migrants' socio-cultural characteristics lead to different patterns of their functioning and integration than in the case of migrants from non-EU European countries (Stefańska, Szulecka in this issue). Asylum-seekers are a separate category of migrants in CEE. The largest number of them come to Poland. In recent years applicants for refugee status in Poland have been mainly Russian citizens declaring Chechen nationality and Georgians. In 2012 9 180 applications for refugee status were submitted. For comparison, in other countries of the region the numbers of applications submitted were: Serbia and Kosovo – 2 770, Romania – 2 510, Hungary – 2 160, and the Russian Federation – 1 240 (UNHCR 2012). Finally, one cannot forget about migration within the EU and the inflow, especially to the Visegrad countries, of high-skilled workers from Western Europe. Due to their socio-economic status, these migrants form a distinct group living in specific enclaves and their temporary stay connected with their job contracts does not encourage integration (Piekut in this issue).

As regards immigration processes, the Czech Republic, Hungary and, to some extent, Poland are transforming into immigration countries, undergoing a process similar to the one observed earlier in Western Europe (Okólski 2012c). The first two countries are at a slightly later stage of the migration cycle than Poland, which is currently in the transition phase from a net emigration country into an emigration-immigration country. Unlike in Poland, in the Czech Republic and Hungary emigration remains at a low level with simultaneous significant immigration, especially in the case of the Czech Republic (Drbohlav 2012). Moreover, a significant part of the inflow to Poland is short-term and transit immigration, whereas in the Czech Republic and Hungary settlement immigration plays a more important role (Górný *et al.* 2009; Grabowska-

-Lusińska *et al.* 2011). However, Poland, so far a typical emigration country, is also slowly transforming into a net immigration country. This is visible, for example, in Poland's migration balance (Fihel 2011). From the 1990s to 2005 the registered permanent emigration greatly exceeded immigration, thus, the population balance was definitely negative. This phenomenon reached its peak in 2006 and remained high in the subsequent two years due to the rapid growth of emigration connected with European integration. However, in the years 2009-2010 an equalisation of both flows was observed as a result of both decreasing emigration and a marked increase in immigration (noticeable from 2007).

Central and Eastern Europe is not only a place of significant migration flows, but also of intense demographic changes connected with increasing life expectancy and a decline in fertility rates, which is commonly called population ageing. In this part of the world these processes are particularly intense which, with the general persistent dominance of emigration over immigration, leads to serious demographic, social, economic and political challenges. It is worth adding that in the years 2005-2010 Slovakia, Hungary, Poland and Romania were among the ten countries with the lowest fertility rates in the world (1.33) (UN 2013).

Although the number of people will continue to grow, albeit at a slower rate, mainly as a result of the demographic explosion in less developed countries, especially on the African continent, a negative population growth rate is expected from the second decade of the 21st century on in the most developed countries. As a consequence, according to moderate estimates, by 2050 the population in Europe will have decreased by 96 million including 83 million in CEE. Thus, the population in CEE will have shrunk by 27 per cent (UN 2004). The largest (20 to 30 per cent) decrease in the number of people in the world is forecast in as many as five countries in the CEE region: Bulgaria, Moldova, Serbia, Ukraine and Belarus. The population of post-communist countries such as Latvia, Romania, Croatia, the Russian Federation, Lithuania and Georgia is projected to decrease by over 15 per cent. In other CEE countries a slightly lower population decline is expected, e.g. by around 11 per cent in Poland (UN 2013). Additionally, the age structure of the region's population will be strongly affected. The share of people in working-age will markedly decrease, whereas the number of people over 60 years of age, including those over 80 who require care, will sharply increase. For example, average estimates predict that the percentage of the people in the latter group will grow from 3.8 per cent in 2013 to 8.6 per cent in 2050, to subsequently reach 13.4 per cent in 2100 (UN 2013). The dynamics and intensity of these changes show that societies such as Serbians, Poles or Slovaks, currently some of the youngest in Europe, will become some of the oldest by 2050.

The persistent high level of emigration in CEE thus couples with demographic changes (connected with the decline in fertility rates and increasing life expectancy) which lead to the permanent decrease in and ageing of native population in this region. On the one hand, in the long run, this may lead to decreasing the rate of emigration. On the other hand, modernisation, economic development and increasing labour market segmentation will bring about an inflow of immigrants. As can be predicted, the demand for labour in certain states will result in a new immigration status of these countries.

* * *

The diversity and specific character of migration phenomena and problems of Central and Eastern Europe are presented in the 2nd issue of our journal. This issue particularly concentrates on Poland as the main sending and one of the major receiving countries. The texts collected in this volume are especially related to the following three topics which are of critical importance to Poland: 1) the characteristics of numerous Polish diasporas which are rooted in many Western countries and which form a context for new Polish migrants, 2) return migration during the transition period and after the EU enlargement and its significance for the Polish state, 3) the features of immigration and specificity of immigrant adaptation in Poland.

The issue starts with a text by Stefan Markowski and Katarzyna Kwapisz-Williams *Australian Polonia: A Diaspora on the Wane?*, that presents the problem of maintaining the Polish identity by the Polish migration community consisting of the settled post-war emigrants, who found themselves in an environment allowing full integration into the Australian society. The authors believe that an inevitable process of cultural assimilation of the group takes place along with the transformation of the Polish community, from the group preserving the Polish language and customs into Australians of Polish ancestry. This phenomenon, as the Authors suggest, can be explained on the one hand by strong bonds with Australia, and on the other hand, by time-consuming and costly travels to Poland, by the weakness of the idea of an ancestral spiritual home, and also by scarce new migration flows of Poles to Australia and the dissimilarity between the 'old' and the newly-arrived Polish migrants.

A similar category of the Central and Eastern European immigrants (the settled immigrants) in a similar context (traditional, multiethnic immigration country on another continent) is analysed in *Top Rank Labourers and Poor Professionals. Polish and Post-Soviet Immigrants in New York City at the Turn of the 20th and 21st Century* by Anna Sosnowska. In the article the Author explains a different economic situation and status of two groups of immigrants on the New York job market: Poles and Jews from Ukraine and Russia. The dissimilarities in their status are attributed to differences in the human capital of both groups and their social resources (support of a blue-collar, but settled group of Americans of Polish descent and members of other white catholic ethnic groups versus support of a rich and prestigious group of people of Jewish descent) and a different legal status (simplifying: immigrants, including undocumented ones versus refugees).

The next part of the issue includes two articles concerning new migration from Central and Eastern Europe to Western Europe, that concentrate on the phenomenon of return migration and the policy of sending states towards the emigration and return of their citizens. In the text *To Settle or to Leave Again? Patterns of Return Migration to Poland During the Transition Period* Agnieszka Fihel and Agata Górny analyse factors influencing permanent stay or re-emigration (a successive migration after return to home country) on the basis of census data concerning the Polish migration between 1989 and 2002. The results of their study show that people who return to stay permanently, in comparison to re-emigrants, more often live in the cities, and differ from the other group by a higher level of the human capital and stronger family bonds with Poland.

In the following text entitled *The Dilemmas of Policy Towards Return Migration. The Case of Poland after the EU Accession* Magdalena Lesińska analyses the dimensions and problems of a reactive and active state policy towards return migration. She notices that while, in general, the state policy has a limited influence on the residents' decision about emigration or return, it can have larger influence on obtaining political support for given governments or parties. The author illustrates her analysis with examples of numerous activities undertaken in Poland by governmental institutions, local governments, and even non-governmental and private organisations in reaction to the mass post-accession emigration from Poland.

Two subsequent texts show the countries of Central and Eastern Europe as an immigration area for people from the European Union and from third countries. In the first article entitled *A Secure Legal Status as a Determinant of the Professional and Economic Promotion of Different Immigrant Groups in Poland* Renata Stefańska and Monika Szulecka, using the examples of immigrants from Ukraine and Vietnam in Poland, analyse the influence of an improvement of the immigrants' legal situation, which is related to more legal rights and an increase in the sense of security and stabilisation, on their professional and economic situation. The results of the presented study show that the legal advance of the immigrants hardly contributed to a significant improvement of their professional and economic situation. Clear differences between the respondent groups in terms of adaptation patterns on the Polish job market mainly depend on other factors,

especially such as the availability of particular jobs and the type of their networks and social capital as well as a general legal context.

The article by Aneta Piekut <*You've got Starbuckcs and Coffee Heaven... I Can Do This!*> *Spaces of Social Adaptation of Highly Skilled Migrants in Warsaw* concentrates on daily practices and patterns of the social adaptation of internal EU migrants from Great Britain, France and Germany staying temporarily in Poland. The Author draws attention to the spatial location of their social practices and the role of spaces such as international schools or places of leisure and consumption in the adaptation of this category of migrants.

The issue closes with two reviews. One is of a unique collection of letters detained by the tsarist censorship in the 19th century, that were sent by the Polish emigrants to their families from the North and South America. The letters were edited by Witold Kula, Nina Assorodobraj-Kula, and Marcin Kula, and their re-edition appeared last year (*Listy emigrantów z Brazylii i Stanów Zjednoczonych*) [*Emigrants' Letters from Brasil and the United States*]. The second review is of a book by Izabela Wagner entitled *Becoming Transnational Professional. Kariery i mobilność polskich elit naukowych* [*Becoming Transnational Professional. Careers and Mobility of Polish Scientific Elites*] (2011), which describes the interesting community of the transnational migrants-scientists.

Aleksandra Grzymała-Kazłowska
Centre of Migration Research
University of Warsaw

Notes

¹ Also Cyprus and Malta joined the EU in 2004.

² i.e. the stock of the foreign-born.

³ The statistics mentioned do not include migrants who permanently stay abroad illegally and short-term migrants who significantly increase migrant population. For example, in 2010 341 thousand temporary foreign workers were employed in Germany, 88 thousand in Great Britain. The number of international students enrolled in full-degree programmes in the two countries amounted to 180 thousand and 369 thousand, respectively.

References

- Castles S., Miller M. J. (2003). *The Age of Migration. Third Edition: International Population Movements in the Modern World*. New York, London: The Guilford Press.
- Drbohlav D. (2012). Patterns of immigration in the Czech Republic, Hungary and Poland. A comparative perspective, in: M. Okólski (ed.), *European Immigrations: Trends, Structures and Policy Implications*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Górny A., Grabowska-Lusińska I., Lesińska M., Okólski M. (ed.) (2010). *Immigration to Poland. Policy, Employment, Integration*. Warszawa: Scholar.
- Eade J., Drinkwater S., Garapich M. (2006). *Class and ethnicity: Polish emigrants in London*. Research Report for ERSC, CRONEM, University of Surrey.

- Engbersen G. (2011). Migration Transitions in an Era of Liquid Migration: Reflections on Fassmann and Reeger, in: M. Okólski (ed.), *Europe: the Continent of Immigrants: Trends, Structures and Policy Implications*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Engbersen G., Leerkes A., Grabowska-Lusińska I., Snel E., Burgers J. (2013). A Typology of Labour Migration. On the Differential Attachments of Migrants from Central and Eastern Europe. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 39(6): 959–981.
- Fihel A. (ed.) (2011). *Recent Trends in International Migration in Poland. The 2011 SOPEMI Report*. CMR Working Papers 52/110. Warsaw: Centre of Migration Research, University of Warsaw.
- Grabowska-Lusińska I., Drbohlav D., Hárs Á. (2011). *Immigration puzzles: A comparative analysis of the Czech Republic, Hungary and Poland before and after joining the European Union*. Saarsbrücken: Lap Lambert Academic Publishing.
- Grabowska-Lusińska I., Okólski M. (2009). *Emigracja ostatnia?* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Grzymała-Kazłowska, A. (2005), From ethnic cooperation to in-group competition: Undocumented Polish workers in Brussels. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31(4): 675-697.
- Iglicka K. (2001). *Poland's Post-War Dynamic of Migration*. London: Asghate, Aldershot.
- OECD (2012). *International Migration Outlook 2012*. Paris: OECD Publishing. http://dx.doi.org/10.1787/migr_outlook-2012-en.
- Okólski M. (2001). Mobilność przestrzenna z perspektywy koncepcji migracji niepełnej, in: E. Jaźwińska, M. Okólski (eds), *Ludzie na huśtawce. Migracje między peryferiami Polski i Zachodu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Okólski M. (2004). Migration Patterns in Central and Eastern Europe on the Eve of the European Union Enlargement, in: A. Górny, P. Ruspini (eds) (2004), *Migration in the New Europe. East-West Revisited*, pp. 23-48. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Okólski M. (2012a). Spatial Mobility from the Perspective of the Incomplete Migration Concept. *Central and Eastern European Migration Review* 1(1): 11-35.
- Okólski M. (2012b). Modernising Impacts of Emigration. *Studia Socjologiczne* 3(206): 49-79.
- Okólski M. (2012c). Transition from Emigration to Immigration, Is it the Destiny of Modern European countries?, in: M. Okólski (ed.), *European Immigrations: Trends, Structures and Policy Implications*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- UN (2004). *World Population Prospects. The 2002 Revision*. Volume III: Analytical Report. New York: Population Division, Department of Economic and Social Affairs, United Nations.
- UN (2011). *The Age and Sex of Migrants 2011*. Nowy Jork: United Nations.
- UNHCR (2012). *Asylum Trends 2012. Levels and Trends in Industrialized Countries*.
- UN (2013). *World Population Prospects: The 2012 Revision. Key Findings and Advance Tables*. Working Paper No. ESA/P/WP.227.
- World Bank (2006). *Labour migration from the new EU member states*. World Bank EU-8 Quarterly Report September.

Australian Polonia: A Diaspora on the Wane?

Stefan Markowski*, Katarzyna Kwapisz Williams**

As a country of immigration, Australia is an interesting laboratory of the dynamics of migrant settlement, diaspora development and sustainment. In this paper we discuss the Polish immigrant community in Australia: Australian Polonia, which is an example of a community of permanent settlers who blended into the Australian host community but retained enough elements of their distinct identity to be considered a part of the Polish emigrant diaspora. This is a traditional diaspora in that it largely excludes temporary migrants. We explore the nature of its attachment to Poland and Polish culture, and discuss the multiple identities of these migrants. The research question that we ask is: in what sense do members of Australian Polonia, 'belong' to the Polish diaspora, i.e. how are they attached to 'things Polish'? Our sources of information include official statistics, mainly the Census of Population (2011), and a survey of Australian Polonia conducted in 2006.

Keywords: Australia, citizenship, diaspora, ethnic community, nationality, Polonia

Introduction

Australia has long been regarded as the quintessential immigrant country: over the past two hundred years it has attracted successive waves of migrants, initially from the British Isles and later from continental Europe and, since the 1970s, from Asia, the Middle East and Africa (Hugo 2002). If all those Australian nationals who were overseas-born are defined as first generation Australians and those Australia-born with at least one parent born overseas as the second-generation – nearly half of all Australians are either first or second generation immigrants (Markowski 2009). Moreover, migration to Australia has long been characterised as a uni-directional movement of immigrants rather than migrants. This is largely due to Australia's geographic isolation from Europe, which was the principal source of migrants well into the late 1970s, the reluctance to attract guest-workers who may destabilise various vested interests in industries protected by tariffs and more recently by political patronage, little reverse/return migration, and, until the advent of modern aviation, the high cost of intercontinental travel. This remoteness has been conducive to the formation of ethnic diasporas, as it impeded migrant relations with their home countries, forcing the newcomers to form communities resembling those left behind. On the other hand, Australia's remoteness may have also accelerated the process of migrant absorption into the host community, thus, made newcomers lose their former national identity faster and often irreversibly. Thus, Australia is an interesting 'laboratory' for those interested in migration

* Joseph Tischner European University in Krakow, Centre of Migration Research, University of Warsaw. Address for correspondence: s.markowski@adfa.edu.au.

** Faculty of International Studies and Politics, University of Łódź, Centre for European Studies, Australian National University.

studies and dynamics of migrant settlement and adaptation over time, including the formation of traditional immigrant diasporas such as *Australian Polonia*.

Australian Polonia comprises permanent residents of Australia of Polish ancestry who remain attached to Polish culture and traditions strongly enough to describe themselves as members of *Polonia* and, thus, Polish diaspora. These Polish immigrants mostly arrived in Australia after Second World War (WWII) in two major waves. It was essentially push factors that induced most of them to leave Europe for the antipodes and for many of them Australia was not their preferred final destination. Nevertheless, once they arrived in Australia they have merged into the broader host society while also retaining some of their distinct Polish characteristics. In many respects, *Australian Polonia* is an exemplar traditional immigrant diaspora and it is the 'diasporic aspect' of this community, its distinctiveness and attachment to 'things Polish' that we consider in this paper, as opposed to the many ways in which it has blended into the Australian host society. By considering various distinct aspects of *Australian Polonia* we also reflect more broadly on the formation and sustenance of immigrant diasporas.

The term *Polonia* is often used by Poles to describe the worldwide community of people of Polish ancestry – the global 'Polish diaspora'. However, it should not be interpreted too broadly to mean all those people of Polish ancestry who live outside Poland, but only those who are somehow associated with Polish culture or traditions, that is, who are engaged with 'matters Polish' or display some rudimentary grasp of the Polish language.¹ These include all those second and third generation immigrant descendants, who cultivate – through the influence of their parents and grandparents – some elements of Polish identity, and those who are not ethnically Polish but who are nevertheless strongly attached to Polish culture and traditions (e.g. many Polish Jews).

Thus, the necessary and sufficient conditions for *Polonia* membership are rather ambiguous. It is clearly necessary to be either born in Poland or to be a descendant of Poland-born people. But, given the turbulent history of Poland, it is neither a well defined geographic nor national entity. Geographically, it covers a broad area bounded by the Baltic Sea to the north, the western and south-western border of post-WWII Poland and the eastern and south-eastern borders of the pre-WWII Poland. Within that broad area, over the past 200 years, there have existed various national entities that could be described as 'Poland' of which only two, the 1919-1939 Republic of Poland and the post-1989 (post-communist) Republic of Poland, could be described as sovereign Polish states (albeit existing within different borders). This area has also been inhabited by different ethnic groups and its ethnic balance has changed over time, particularly as a result of WWII. Not surprisingly, being 'Polish' or 'Poland-born' is often ambiguous. Also, while some form of attachment to 'things Polish' is necessary to be a member of *Polonia*, this does not have to involve maintaining formal links with Polish community organisations.

Australian Polonia accounts for only a proportion of all Polish migrants to Australia and constitute a very small proportion of the global *Polonia* most of which has settled in Western Europe, the United States, Canada and Brazil.² Nevertheless, *Australian Polonia* is broadly representative of those emigrants who either voluntary left or were involuntary displaced from those parts of Central and Eastern Europe that, at one stage or another, could have been described as Poland. Given the turbulent history of the region, these migrants have been driven out by poverty, wartime displacement, forced resettlement resulting from border shifts, political repression, ethnic cleansing or attracted by prospects of a better life at their intended destination. They all came to Australia to settle for good, and created a community which, unlike the more contemporary diasporas (see below), largely excludes temporary migrants.³ Thus, *Australian Polonia* is a traditional diaspora of emigrants who have cultivated some elements of their homeland identity to make them distinct from other migrant groups and identify with the Polish people at home and abroad.

The experience of Polish emigrants to Australia provides a perspective on the formation of immigrant communities in Australia albeit refracted through the optic of a particular immigrant group. Over the past 60 years, Australia has morphed from a largely Anglo-Celtic community of the late 1940s into a pluralist society of the 2000s. This transition has brought with it calls for greater freedom for immigrants to maintain a blended, complex identity rather than fit into a common social frame imposed by the country's dominant ethnic group (Sussex, Zubrzycki 1985; Zubrzycki 1988, 1995; Smolicz 1999). Plurality and multiculturalism have encouraged ethnic communities, including *Australian Polonia*, to become more visible and distinct.

In this paper we explore the nature of immigrant attachment to Poland and Polish culture and discuss multiple identities of *Polonia* members. Our research question is: in what sense do members of *Australian Polonia* 'belong' to the Polish diaspora, that is, how are they attached to 'things Polish'?

Our sources of information are twofold. For general information about people of Polish ancestry in Australia we rely on official statistics, mainly the Census of Population. The latest census data are those for 2011, although, at the time of writing, they are only partially accessible (ABS 2013). In addition, we draw on a study conducted in 2006, which was a small survey of *Australian Polonia*, mostly in capital cities of the states of Victoria, New South Wales (NSW), South Australia, Queensland and Australian Capital Territory (ACT) where 67 per cent of all Australians of Polish ancestry (at the time, about 110 000 people) were reported to live. The 335 (valid) survey respondents accounted for 0.003 per cent of all those in the targeted areas who stated their ancestry as Polish in 2006 (for details of the sample see Markowski 2009, Statistical Annex).⁴ The purpose of the survey (referred to below as the Polish Survey) was to probe the nature of *Australian Polonia*'s links with and attachments to Poland, the likely impact of Poland's accession to the European Union on *Polonia*'s attitudes to Polish citizenship, and the prospect of reverse/return migration. To date, relatively little factual evidence has been collected on the incidence of dual/multiple nationality of Australian citizens of Polish ancestry. In this respect, the survey offered some interesting new insights.

The paper is divided into six sections. The Introduction is followed by a discussion concerning the broader context of diaspora formation and the associated issues of 'belonging', nationality and citizenship, including the meaning of these terms in the specific Australian context. The next section provides a brief history of *Australian Polonia*. Then, we consider the picture of *Polonia* that emerges from the Census of Population data. This is followed by the Polish Survey perspective on *Australian Polonia*. We conclude by reflecting on the imminent decline of *Polonia* as no new immigrants arrive from Poland, while the first generation migrants begin to fade away and the second generation is approaching middle age.

Diasporas, nationality and citizenship

Diasporas and belonging

The term 'diaspora' has traditionally referred to dispersed people once belonging to a population sharing common ethnic, religious and/or cultural identity.⁵ The term implies a permanent (or at least enduring) scattering of population either as a result of its involuntary displacement or voluntary migration. Diasporas arise as a result of disintegration and fragmentation of home communities and, thus, raise questions of identity, nationality and citizenship, as well as factors responsible for the scattering of previously consolidated communities. This traditional use of the term conjures images of a dispersed people who have settled in areas distant from their homeland but who nevertheless maintain some form of common identity that differentiates them from host communities in their new areas of settlement and makes them 'belong', albeit in some attenuated way, to their former homeland even if the latter is only a fading memory of a lost legacy. This enduring common bond could be their ancestral language, culture, traditions and/or religious practices.

More recently, however, the term 'diaspora' has acquired a broader meaning to include *expatriates* who maintain links with their home country and, regardless of their legal status in the host community, are 'external nationals' of their country of origin. In the new usage of the term, this sense of displacement has been replaced by the awareness of multiple identity and attachment to more than one country and polity. Not surprisingly, the emergent diaspora studies have increasingly adopted this new, more inclusive concept of 'diaspora'.

Both in its traditional and broader meanings, diasporas can be described as 'communities of belonging'; migrants must decide whether they wish to associate with their former homeland and, if so, in what way. The concept of 'belonging' provides an avenue for the conceptualisation of diaspora membership. It implies a form of inclusion in or attachment to a particular bounded entity, and may take many forms, i.e. it may rely on common or shared genealogical origins, language, culture and traditions, history (and/or historical myths) and religion. The 'longing' aspect of belonging may also be important as it evokes emotions and sentiments such as a desire to return to one's ancestral homeland or retain (and be defined by) a strong attachment to a common socio-cultural consciousness rather than a unique geographic point of reference (see Parkin 1998: ix).

Even if migrants desire to blend rapidly into their new host communities, they may nevertheless be forced to form diaspora attachments when the host community refuses to accept them as 'those who belong'. The concept of 'belonging' may therefore be used in an exclusionary sense – to exclude those who do not belong. Thus, belonging is not only a matter of individual choice but it also involves processes of selection and acceptance by the host or home community.

This exclusionary concept of 'belonging' is associated with the 'organicist' notion of the relevant social entity (Hartnell 2006), where to belong means to be attached exclusively to that entity: the *unitary notion* of belonging. In the context of international migration, it presupposes a high degree of ethno-cultural homogeneity with either host or home communities. It implies a firm mooring to a group such as society, nation or state and common social characteristics that exclude non-members. Unitary host societies, for example, try to impede the formation and sustainment of immigrant diasporas as they do not tolerate multiple identities and prevent their members from forming or retaining any form of 'member-like' attachment to another community. Similarly, unitary home societies insist on emigrants retaining their close allegiance to the homeland state. Perversely though they may also assist the sustainment of diasporas as they force those migrants who are either determined to retain their separate identity or who fail to assimilate, to become 'resident aliens' and, thus, seek other forms of community attachment. An example of the unitary host society was the Anglo-Celtic Australia of the 1940s and 1950s which became notorious for its White Australia policy, i.e. immigration law restrictions favouring Europeans and impeding immigration from Asia⁶ (see, for example, London 1970; Jupp 2002; Carey, McLisky 2009).

At the other end of the spectrum, the 'constructivist' notion of belonging is inclusive in that it allows an individual to belong elsewhere, to be attached simultaneously to different 'reference entities' or 'frames' (e.g. multi-cultural inclusion allowing for differences in customs, family structures, choice of employment, religion, locality between individuals).⁷ This is the *pluralist notion* of belonging. Pluralist host societies allow, and sometimes encourage, their members to forge or retain multiple memberships of different communities. This approach implies a degree of choice in belonging so that a person's set of attachments becomes an amalgam of self-selected 'reference entities' (Hartnell 2006). An example of such a society is Australia of the late 1980s and early 1990s when the second wave of Polish immigrants arrived. This pluralist, multicultural society that actively encourages cultural diversity, multiple identities and accepts dual citizenship is also the present day Australia.

Over the past 40 years, many immigrant societies such as Australia have changed their attitudes to migrant belonging. In particular, they have morphed from largely unitary communities that demanded rapid migrant assimilation and integration into the host community (to belong on strict terms imposed by the host community), into largely pluralist, multicultural societies, where the notion of belonging is often fluid and ambiguous. There is an ongoing debate, however, as to the meaning and scope of 'belonging' in this pluralist environment (see Nolan, Rubenstein 2009).

Similarly, home societies have also changed their attitudes to international migration of their nationals. Faced with the growing mobility of workforce and competition for skilled labour in the globalised economy, pressures of economic growth and national development, and the aging of population in western countries, they have been forced to change the rules regarding the retention and transmission of social membership and have been increasingly tolerant of the plurality of migrant identities.

Nationality and citizenship

The formation and sustainment of national diasporas is not only a function of cross-border mobility and attachment to particular ethnic, national or cultural entity but also a reflection of national attitudes to and policies applied by home and host countries to determine such concepts as 'nationality' and 'citizenship'. These policies define the terms of membership of national communities and, thus, the scope for international migrants and their descendants to retain their attachment to their home country and the terms on which they integrate into host communities. As the cross-border mobility increases, the traditional concept of nation-state that bounds together nationality, citizenship and state sovereignty over particular territorial entity becomes rather ambivalent. International migration separates ethnicity, nationality, citizenship and residence, which are increasingly mixed and matched to form different nationality-citizenship-ethnicity hybrids.

International law recognises each state's sovereignty in regard to nationality so that the acquisition and disposal of nationality is settled by national legislation. (International agreements also proclaim everyone's right to nationality and therefore regard statelessness as an unsatisfactory legal form – for an elaboration see Barry 2006, ft. 37: 23) That is, each sovereign state determines who it considers to be a national, how its nationality is to be transmitted between generations, how it can be gained (usually by naturalisation or marriage), lost and re-instated. This often extends to the home country nationality of diaspora members. The nationality law also determines which national polity its nationals belong to, which rights they can claim, what obligations are imposed on them (e.g. military service) and what protections they are entitled to (*ibidem*). These national prerogatives are attenuated in that other states may not recognise a nationality that is involuntary or which is not based on some accepted notion of 'genuine' link between an individual and a state (Hartnell 2006, ft. 62: 13). The national sovereignty in regard to nationality is particularly blurred when an individual has genuine links with more than one state.

Citizenship, on the other hand, implies membership of a political community, which can be narrower or broader than that of the nation-state (e.g. the European Union citizenship). Nationality is a necessary but not a sufficient condition for citizenship, which is often interpreted more broadly to include some notion of effective commitment to a relevant political community and being involved in the governance of one's state and those supra-national entities to which that state acceded.

As states become more pluralist in their approaches to citizenship and nationality, they are increasingly tolerant of naturalised migrants and migrant descendants retaining the source country nationality.⁸ Although dual nationality raises the issue of reciprocity in the treatment of parallel legal attachments, i.e. both the host and home states are willing to accept potential conflicts of loyalty that might result from the overlapping attachments, nearly half of all countries in the early 2000s accepted dual nationality (Barry 2006: 42). In

practice, each sovereign state insists on full sovereignty in dealing with its nationals regardless of their status as nationals of another state. Also, countries limit the overseas protection provided to their nationals who are also other nationals of other countries. Effectively, the rights of nationals may be abrogated rather than enhanced when they hold multiple nationalities. States may also extend ‘external citizenship’ rights to their diasporas: rights to participate in a country’s governance, vote and seek office in political institutions. Nevertheless, states are increasingly determined to involve their diasporas in domestic politics and create opportunities for diaspora members to be formally involved in national politics (e.g. 12 seats in the French Senate are reserved for representatives of the two million-strong French diaspora – *ibidem*: 51).

The concept of Australian citizenship, as it applies to members of *Australian Polonia*, is a relatively recent one. Prior to the inception of the *Australian Citizenship Act 1948*, Australians were British subjects/nationals (see Nolan, Rubenstein 2009), and until 1987, when the *Australian Citizenship Amendment Act 1984* came into force, ‘Australia resisted the move to create a distinct Australian citizenship outside of British subject status’ (Rubenstein 2008: 40). The 1948 Citizenship Act also allowed, *de facto*, an overseas-born person to retain their former citizenship when granted Australian citizenship, while it also mandated its loss for an Australian citizen who acquired a citizenship of another country. Consequently, dual nationality was accepted as matter of legal reality for those who had another nationality prior to becoming Australian citizens. As many countries make it difficult for nationals to renounce their citizenship, pledging allegiance to Australia upon becoming Australian citizens was not sufficient to shed immigrants of their former citizenship. This inequity was finally removed in 2002 when amendments to Australian citizenship legislation made it possible for Australian nationals to acquire citizenship of another country. In 2007, a new *Australian Citizenship Act* repealed the contentious provisions of previous acts and broadened citizenship to include dual nationality.⁹

While Australian citizens are now free to be nationals and acquire/retain citizenship of another country (-ies), not much is known about the incidence of dual or multiple nationality and citizenship in Australian migrant community and the extent to which dual nationals and citizens engage in activities that imply a degree of parallel allegiance to another state (e.g. vote in national elections). In this respect, our Polish Survey provides some interesting insights into dual nationality/citizenship of Polish migrants in Australia.

Polish post-war immigrants

The census of 1921 provides the first official data concerning the number of people of Polish origin living in Australia. Out of recorded 1780 persons, more than half arrived before the establishment of the Commonwealth of Australia in 1901 (Harris, Smolicz 1984: 48). It is estimated that over 80 per cent of those arriving from Poland in the 1920s were ethnically Jewish (Price 1964: 361). Subsequently, immigrants from Poland came to Australia in two ‘waves’, starting with the first large group of Polish immigrants who came to Australia as (WWII) Displaced Persons (DPs) in the early 1950s, preceded by a smaller group of Polish ex-servicemen demobilised in Great Britain in the mid-1940s.

The first wave: 1946-1966

Between 1947 and 1954, the Poland-born population of Australia increased from 6 573 to 56 594 people.¹⁰ DPs came to Australia under the post-war mass migration scheme, following the 1947 agreement between Australia and the International Refugee Organisation. They were mainly recruited from refugee camps in Germany and Austria, but also from East Africa. The arriving Polish DPs were dominated by men 25-39 years old, who were described as ‘uneducated labourers mostly from agrarian regions’, and of whom 60 per

cent had no qualifications at all (Harris, Smolicz 1984: 60). The composition of this post-war cohort reflected both the depletion of the pool of educated, middle class Poles during the WWII and the preference of those educated, middle class Poles who survived the war and became DPs to emigrate to the United Kingdom, the U.S., and Canada. Also, information collected by the International Refugee Organisation was incomplete and unreliable (*ibidem*: 55-56).¹¹ For example, some potential immigrants acted 'strategically' by providing information that they believed was advantageous in securing free passage to Australia, i.e. the travel expenses paid by the Australian government for migrants who contractually agreed to work for at least two years as 'labourers' (in building industry, forestry, and farming), 'factory workers', or as 'domestics' (in hospitals and hotels). Accordingly, they were assigned these descriptors no matter what their actual qualifications were.

The newcomers lived, at least initially, in isolated migrant camps; they spoke little English, learning it mostly on the job and through gradual exposure to the Australian community. However, they were also expected to blend into the host community given the assimilationist policies of the then organicist Australian community. Nevertheless, by the end of the 1950s, this isolated group of New Australians evolved into a coherent migrant community of complex and strong structure, with its own associations, clubs, schools, press, folklore groups and churches (Włodarczyk 2005: 15; Lencznarowicz 1994: 401). The Federal Council of Polish Associations in Australia was established in 1950 and by 1991 it had 30 member organisations, grouping 200 smaller associations fulfilling numerous social, cultural and educational functions.¹² Although it is estimated that no more than 5 to 10 per cent of Poles in Australia participated actively in Polish organisations (Lencznarowicz 1994: 402), numerous associations, foundations and societies offered diverse forms of social and cultural engagement, organising festivals of Polish culture, establishing theatres and cabarets, folk dance groups and sport clubs, and publishing a weekly Polish language press (e.g. *Tygodnik Polski* first published in 1949 as *Catholic Weekly*, or *Wiadomości Polskie*, 1954-1996; Lencznarowicz 2001), complementing a large number of local chronicles, newsletters and bulletins. The Roman Catholic Church, in addition to its religious functions, was also engaged in various social and cultural activities.

Between 1956 and 1966, a further group of almost 15 000 Poland-born immigrants arrived, many of whom came under family reunion schemes and gradually bonded with the existing diaspora (Włodarczyk 2005: 16). This was the tail end of the first wave of Polish immigrants.

Arriving during the period of the organicist phase of Australia's immigration policy, the first wave of Polish post-war migrants was expected to assimilate *entirely* with the broader Australian society. Instead, while they adapted to life in Australia, they also developed a complex network of social and cultural links with their homeland. They were self-reliant and determined to preserve Polish language – defined by Smolicz (1981) as the Polish 'core value' – and their Catholic religion and traditions. They also established strong ethnic networks and intra-community support mechanisms. The genesis of this group of immigrants was the major force shaping its character defined by national culture, anti-communist ideological stance, and political activism supporting the struggle for independent and democratic Poland (including links with the London-based Polish government in exile). It was this attitude to the homeland and interest in its independence, rather than its generational experiences, that together with language, traditions and culture became an essential element integrating and bonding a significant part of Australia's *Polonia* well into the 1980s (Lencznarowicz 2001: 405-406). However, the 'protracted decline and general demise in organisation in groups with static migration, e.g. East Europeans' became apparent even at the end of the 1970s (Unikoski 1978).

The second wave: 1980-1991

The second wave, referred to as the ‘Solidarity migrants’, came to Australia in the wake of economic and political unrest in Poland in the 1980s. At the initiative of the established Polish community various associations and support groups were formed and numerous campaigns and demonstrations organised to inform the broader Australian society about the nature and aims of *Solidarity* and solicit support for its struggles against the Polish communist government. A large number of Australians of non-Polish background expressed their political sympathy and provided financial assistance for *Solidarity*. Australia also offered programs aimed at the resettlement of refugees (e.g. the 1981 Special Humanitarian Program). Thus, during the period 1980-1991 more than 25 000 Poland-born people arrived and settled in Australia. The number of Polish-speaking Australian residents peaked in the mid-1990s (Markowski 2009; see Table 1).

These *Solidarity migrants* differed significantly from the previous cohorts: they were mostly young urban singles or families, mostly tertiary-educated and highly skilled, often with good working knowledge of English and, thus, higher expectations concerning the terms of their settlement in Australia (Drozd 2001). They joined the established immigrants who had gradually transformed into ‘a broad ethnic community, including not only subsequent waves of migrants, but also their children and grandchildren, (but) whose attachment to the group varied’ (Lencznarowicz 2001: 406).¹³

Australia as a host country was also changing. The abolition of the White Australia Policy in the 1960s was followed by the new concept of integration that ‘saw the maintenance by migrants of links to their past cultures and nationalities as less threatening and not incompatible with the aims of integration’ (*Multicultural Australia Fact Sheet*). The introduction of multicultural and multilingual policies in the 1970s had begun the constructivist stance in Australia’s immigration policy: the protection and promotion of cultures and languages other than English, sponsorship of ethnic schools, introduction languages other than English into school curricula, and subsidies for ethnic cultural initiatives. Australian multiculturalism and its multilingual policies greatly benefited those immigrant groups which settled in Australia over 1980s and 1990s (Smolicz, Secombe 2003: 12).

However, while in the 1990s the post-war migrants were still active and dominated Polish organisations and community life in Australia, the generational culture gap gradually became visible with the loss of Polish language and fading attachment to the Polish culture, religious traditions and cuisine, especially among the second and subsequent generations.

Immigration from post-communist Poland

The number of immigrants from the post-communist (post-1989) Poland, the so-called ‘post-communist wave’ (Lipińska 2002) has declined to a trickle over the years: it decreased from nearly four thousand in the early 1990s, to about two thousand in the early 2000s, and to 338 in 2005-2006.¹⁴

In particular, since Poland’s accession to the European Union, the number of Poles migrating to Australia dropped considerably despite well-established ethnic networks and other intra-community support mechanisms attracting migrants (Carrington, McIntosh, Walmsley 2007), as well as the pull of a strong Australian labour market in the early and mid-2000s. But, given the opportunity of labour migration to Western Europe, Polish migrants have not been attracted to Australia or job prospects in the antipodes. Those who continue to arrive are internationally-mobile contract workers, students commencing or continuing their studies in Australia, and spouses of Australian nationals. On the other hand, the reverse/return migration of Polish settlers and/or their descendants has also been negligible.

With a large drop in new arrivals and the natural rate of attrition, the number of Poland-born persons decreased to 52 256 at the 2006 Census (ABS 2006) and to 48 677 at the most recent 2011 Census (ABS 2013). In 1947, 90 per cent of all Polish immigrants settled in Victoria and NSW, and 92 per cent of them lived in big cities. This pattern of spatial distribution of Australian Polonia has endured. In the 2011 census, 53 191 people declared Polish ancestry in Victoria and 48 155 in NSW followed by 24 183 in Queensland, 18 642 in Western Australia, 17 972 in South Australia, 4 034 in ACT, 3 388 in Tasmania and 772 in Northern Territory. Melbourne is the preferred city for Poland-born people, followed by Sydney, Adelaide and Perth (*ibidem*).

With the declining number of new arrivals and the natural rate of attrition, immigrant diasporas tend to 'fossilise' and eventually fade away (Jupp 2005: 13). Polish community centres and clubs do continue to operate in all of the largest Australian cities, integrating culturally and socially *Australian Polonia*. Increasingly though they focus on providing support for aging members of Polish community with the help of federal and state grants (Gromann 2012). To escape 'fossilisation', *Australian Polonia* must remain open to its Polish environment by maintaining links with Poland and engaging in Polish matters. To remain vibrant while the numbers of newcomers decline, it must also intensify its engagement with Poland and enhance its 'quality'. As a step in this direction, the Australian Institute of Polish Affairs (AIPA) was established in 1991 by professors Andrzej Ehrenkreutz and Jerzy Zubrzycki outside of the structures of the Federal Council of Polish Associations, to promote Poland and Polish matters by organising meetings with Polish politicians, intellectuals and artists.

Australian Polonia: The Census of Population perspective

The meaning of Poland-born

The label of 'country of birth' differentiates those born overseas from those born in country. While the concept of 'foreign-born' population is relatively straightforward to apply that of 'country of birth' is often ambiguous given the turbulent history of regions that migrants to Australia come from: boundary changes and the resultant population displacement make concepts such as 'country of birth' and 'nationality at birth' highly contentious.¹⁵

The Australian Bureau of Statistics's approach to these issues is to code people in the Census of Population to the country they name as their country of birth, i.e. all persons who state their birth place as Poland are coded to Poland and *birthplace responses which relate to particular cities or regions which are now in one country, but which may have been in another country at the time of birth, should be coded to the country, the city or region is in at the time of collection of the data. For example, the response 'Danzig' should be coded to Poland not to Germany* (ABS 1999). Thus, a person born in the pre-1939 Polish city of Lvov who lists Poland as his/her *country of birth* is coded as Poland-born while those who are ethnically Polish but give Lvov as their *city of birth* are coded Ukraine-born. Similarly, not all those Poland-born are ethnically Polish.¹⁶

Concepts such as *ancestry* and *ethnicity* are also used to identify migrant groups within the broader Australian population. In the Australian Census of Population ancestry is self-determined. A person's perception of ancestry may not only depend on where he/she was born but also on their nationality, country(-ies) of birth of their parents, language spoken at home, religion and numerous cultural factors. That makes it even more ambiguous than that of the country of birth. Also, a person may also have more than one ancestry and the stated ancestry often depends on how it is probed in terms of past generations. For example, one of the Polish Survey respondents described his/her identity as 'by birth: Canadian; by citizenship: Australian; by

parentage: Anglo-Polish; by culture: Polish; and by upbringing: European'. The 'revealed ancestry' also depends on how the population at large feels about various national groups and, thus, a person's willingness to reveal their ancestry or declare the ancestry of choice. Consequently, a person's 'stated ancestry' may sometimes change over time.

Poland-born Australian residents

In the 2006 Census, nearly 164 thousand people stated their ancestry as Polish while over 52 thousand gave Poland as their country of birth (see Table 1). About a third of people of Polish ancestry also stated another ancestry, which suggests the relative openness of the Polish settler community.¹⁷ The Polish ancestry group is relatively small (ranked 13th) with those of English ancestry topping the list with 6.4 million people. In the most recent 2011 Census, over 170 thousand people stated their ancestry as Polish and over 48 thousand gave Poland as their country of birth. While the number of Australians of Polish ancestry has increased over time, the number of Poland-born residents has declined.

Table 1 also includes estimates of different generations of Polish immigrants. We are particularly interested in the 2006 data, which provides a frame for the Polish Survey sample. In the table, the first generation is defined as Poland-born immigrants. The second generation is defined as Australia-born persons with one or both Poland-born parents and the third and subsequent generations are those people whose both parents are Australia-born but who declare their ancestry as Polish. The Polish identity of the second and subsequent generations of Polish immigrants depends on the extent to which their members are prepared to state their ancestry as Polish (no data are available for years before 1986). By the early 2000s, the second generation of Polish immigrants outnumbered the first. With the growing third, and soon fourth, generation of Australians of Polish ancestry, and no new arrivals from Poland to replace the loss of Poland-born settlers, the share of Poland-born in all those who claim Polish ancestry will continue to decline in the years to come.

Poland-born Australians speak English relatively well, which is a measure of successful assimilation. At the time of the 2001 Census, 40 per cent of those stating Polish ancestry spoke Polish at home but only 20 per cent of those of born in Australia continued to speak it at home.¹⁸ In the 2006 Census, 18 per cent and in 2011 Census, 23 per cent of Poland-born persons revealed that they spoke English only at home, 64 per cent spoke another language (mostly Polish) and very good or good English (both in 2006 and 2011 Census), and only 11 per cent in 2006 and 10 per cent in 2011 stated that while they spoke another language at home their English was poor.¹⁹ Intermarriages provide another measure of the ability and willingness to melt into the broader host society. In 2001, 41 per cent of men and 38 per cent of women of the first generation of Polish migrants had a spouse of different (non-Polish) ancestry. For the second generation, the corresponding figures were 83 per cent for men and 81 per cent for women, and for the third generation, 95 per cent for men and 94 per cent for women. By comparison, only 68 per cent of third generation Greek men and 26 per cent of women marry someone of different ancestry.

In 1981, 85 per cent of Poland-born Australian permanent residents were Australian nationals. The proportion was about the same in 1986, although the number of Poland-born increased (see Table 1). In comparison with other overseas-born groups, these numbers are above average but with the recent slowdown in arrivals from Poland, relatively few Poland-born residents have acquired Australian citizenship over the past decade. In 2011, about 88 per cent of Poland-born immigrants were Australian citizens. Also, in 1981, 14 per cent of those who were Poland-born had other (than Australian) nationality and a similar proportion had no Australian citizenship in 1986. In 2001, only 7 per cent of Poland-born people had 'other' citizenship, and this number increased to 9 per cent in 2011. However, it is very likely that many Poland-born persons who acquired Australian citizenship by marriage or naturalisation have also retained their Polish nationality (see below).²⁰

Table 1. Australian residents of Polish ancestry: census of population data

Census date	Poland-born persons (no.)	1 st generation: +/- change since previous census date (Δa)	Polish ancestry: Australia-born persons with at least one Poland-born parent (no.)	Polish ancestry: Australia-born persons with Australia-born parents ^c (no.)	Polish ancestry total (no.)	Percentage of Poland-born in all persons of Polish ancestry (a/e) (%)	Persons speaking Polish language at home ^d (no.)	Australian citizenship: number and as percentage of all Poland-born citizens no. (%)
	1 st generation a	b	2 nd generation c	3 rd generation d	e	f	g	h
1921	1 780	-	n/a	n/a	n/a	n/a	-	-
1933	3 239	1 459	n/a	n/a	n/a	n/a	-	-
1947	6 573	3 334	n/a	n/a	n/a	n/a	-	-
1954	56 594	50 021	n/a	n/a	n/a	n/a	-	-
1961	60 049	3 455	n/a	n/a	n/a	n/a	-	-
1966	61 641	1 592	n/a	n/a	n/a	n/a	-	-
1971	59 700	-1 941	n/a	n/a	n/a	n/a	-	-
1976	56 051	-3 649	n/a	n/a	n/a	n/a	-	-
1981	59 442	3 391	n/a	n/a	n/a	n/a	-	49 615 (83%)
1986	67 691	8 249	49 636	-	142 173	47.6	48 594	56 643 (84%)
1991	68 496	805	53 161	n/a	n/a ^a	n/a ^a	c67 000	-
1996	65 113	-3 383	n/a ^a	n/a ^a	n/a ^a	n/a ^a	62 771	-
2001	58 110	-7 003	57 946	18 582	150 900	38.5	59 056	53 939 (93%) ^e
2006	52 256	-5 854	79 005 ^b	27 119	163 802	31.9	53 389	-

^a The 'ancestry' question was first asked in the 1986 Census but no ancestry data were collected in the 1991 and 1996 Censuses.

^b For 2006, the second generation estimate was obtained by subtracting Poland-born persons from all persons of Polish ancestry who had at least one parent born in Poland (i.e. 133 972 less 52 256 less 2 711 (country of birth of either/both parents not stated). This is likely to be an overestimate of the second generation total.

^c This category represents 3rd and subsequent generations of persons of stated Polish ancestry. Also, Polish ancestry means that at least one parent had Polish ancestry.

^d These figures may be overstated as some Poland-born people who speak another language at home are not Polish speakers. However, changes over time, i.e. the first increasing and then declining numbers of Polish speaker reflect the declining proportion of first generation immigrants in all those claiming Polish ancestry.

^e This figure has been calculated by subtracting those of Polish ancestry who stated their citizenship as 'Other' at the 2001 Census (4 171 persons) from those who described themselves as Poland-born (column a).

Sources: Markowski (2009), Table 1: 90. Reproduced with permission of Editors of *Humanities Research* and the ANU E Press.

Polish ancestry

The number of those who declare their ancestry as Polish provides the theoretical upper bound of Polonia, although not all those of Polish ancestry continue to be engaged with 'things Polish'. There is no unambi-

guous way of determining the lower bound. Arguably, the lower-end estimate is the proportion of people who speak Polish at home (40 per cent of those of Polish ancestry in the early 2000s). Thus, a conservative assessment of the size of *Australian Polonia* – that is, those people of Polish ancestry who have some visible connection with Poland or attachment to Polish language and culture – is about 55 thousand people or roughly a third of all those of Polish ancestry. But, as Polish migrants appear to blend easily into the Australian main stream, attachments to ‘things Polish’ weaken in second and subsequent generations. The census figures also highlight the relative openness of the Polish diaspora in Australia, in particular its willingness to intermarry with other ethnic groups and speak a language other than Polish at home. As a result, and unless new migrants arrive from Poland, *Australian Polonia* will soon start to fade away.

Australian Polonia: The Polish Survey perspective

Belonging and identification with Poland

Polish Survey respondents were asked to state their national identity and 11 per cent of them described themselves as Australian, 33 per cent as Australian-Polish, 7 per cent as Polish, 44 per cent as Polish-Australian, and 4 per cent as Other.²¹ Interestingly, half of those who describe themselves as Australian and 70 per cent of those Australian-Polish were Poland-born; but 96 per cent of those who consider themselves Polish were Poland-born and only 4 per cent were born in Australia. Of those who described themselves Polish-Australian, 93 per cent were born in Poland and only 3 per cent in Australia. Surprisingly, of those aged 29 or less, only a fifth described themselves Australian, nearly a third Australian-Polish, 11 per cent Polish and 26 per cent Polish-Australian.²² Those over 30 are more evenly spread across all identity groups.

Polish Survey respondents were also asked to reveal the extent of their identification with ‘people in Poland’ – a measure of belonging to the broader Polish community. Table 2 shows the strength of this identification where survey respondents are differentiated by country of birth, age, and their involvement with the Polish community in Australia.

Of those Poland-born, 62 per cent identify strongly or very strongly with people in Poland and 37 per cent either do not identify at all or are lukewarm about it. The corresponding figures for Australia-born are 42 and 58 per cent respectively. As the first generation of Polish migrants fades away, we expect a smaller percentage of those of Polish ancestry to identify with Poland and Polish people. This is also confirmed by age-related responses: of those aged 29 or less, 42 per cent identify strongly or very strongly with Polish people and 58 per cent not at all or ‘somewhat’; for those aged 30-54, the corresponding figures are 56 per cent and 43 per cent respectively; aged 55-64, 51 per cent and 49 per cent; and aged 65 or more, 67 per cent and 29 per cent. And, predictably, 79 per cent of those very involved with *Australian Polonia* identify strongly and very strongly with Polish people in comparison with 38 per cent of those who are not involved with *Polonia*.

The identification of respondents with Poland is inversely related to the length of their residence in Australia (see Table 3). All of those who have lived in Australia nine years or less identify strongly or very strongly with Polish people as opposed to 56 per cent of those who have resided in Australia for at least 20 years.

Table 2. Survey response: identifying with people in Poland by country of birth, age and involvement with Polish community in Australia^a

Identify with Poland	Born in (%)				Respondents	
	Poland (%)	Australia (%)	other (%)	not stated (%)	count (no.)	percent of all (%)
Not at all	4	2	4	0	12	4
Little	9	24	11	25	39	12
Somewhat	24	32	30	0	85	25
Strongly	44	20	33	50	134	40
Very strongly	18	22	15	25	60	18
Other	1	0	7	0	5	1
Column total	100	100	100	100	335	100
Row total (%)	79	12	8	1	335	100

Identify with Poland	Age groups (aged years)				Respondents	
	≤29 (%)	30-54 (%)	55-64 (%)	65 ≤ (%)	count (no.)	percent of all (%)
Not at all	0	3	4	5	12	4
Little	26	13	12	8	39	12
Somewhat	32	27	33	16	85	25
Strongly	37	44	35	39	134	40
Very strongly	5	12	16	28	60	18
Other	0	1	0	4	5	1
Column total	100	100	100	100	335	100
Row total (%)	6	34	28	29	335	100

Identify with Poland	Actively involved with the Polish community (%)				Respondents	
	not at all (%)	not much (%)	involved (%)	very involved (%)	count (no.)	percent of all (%)
Not at all	8	4	1	2	12	4
Little	30	11	6	2	39	12
Somewhat	24	33	23	18	85	25
Strongly	31	39	48	41	134	40
Very strongly	7	11	21	38	60	18
Other	0	2	1	0	5	1
Column total	100	100	100	100	335	100
Row total (%)	20	38	21	20	332	99

^a This count also includes all those who did not state their age or country of birth (row and column percentages may not add to 100 per cent).

Source: Polish Survey.

Table 3. Survey response: identifying with people in Poland by the length of residence in Australia and proficiency in spoken Polish^a

Identify with Poland	Length of residence (years)				Respondents	
	<4 (%)	5-9 (%)	10-19 (%)	20< (%)	count (no.)	percent of all (%)
Not at all	0	0	2	4	12	4
Little	0	0	13	12	39	12
Somewhat	0	0	30	25	85	25
Strongly	100	75	45	37	134	40
Very strongly	0	25	10	19	60	18
Other	0	0	0	2	5	1
Column total	100	100	100	100	335	100
Row total (%)	0	4	18	75	335	100

Identify with Poland	Polish proficiency				Respondents	
	none or poor (%)	proficient (%)	very proficient (%)	native speaker (%)	count (no.)	percent of all (%)
Not at all	14	5	5	2	12	4
Other	28	19	6	10	39	12
Total	31	28	27	24	85	25
Strongly	17	39	37	44	134	40
Very strongly	10	7	23	19	60	18
Other	0	2	2	1	5	1
Column total	100	100	100	100	335	100
Row total (%)	9	13	19	59	335	100

^a This count also includes all those who did not state their length of residence or Polish proficiency (row and column percentages may not add to 100 per cent).

Source: Polish Survey.

Proficiency in Polish

The 2006 Census did not probe the proficiency of those who claim to speak Polish at home. In the Polish Survey, 59 per cent of respondents described themselves as ‘native Polish speakers’, 19 per cent stated they were ‘very proficient’ and 13 per cent ‘proficient’ in Polish. Only 8 per cent described their command of Polish language as poor and 1 per cent as none at all. Of those who stated their national identity as Polish, nearly three quarters considered themselves to be native Polish speakers, 22 per cent – very proficient Polish speakers and 4 per cent – proficient. Of those who stated their national identity as Australian, 27 per cent considered themselves native Polish speakers, 16 per cent were very proficient in Polish, 22 per cent – proficient, 30 per cent are not proficient, and only 5 per cent had no Polish at all. About 89 per cent of native Polish speakers had parents speaking Polish at home, 95 per cent were born in Poland, and 90 per cent speak

either Polish only or both Polish and English at home. Also, 53 per cent of those who have lived in Australia for at least 20 years still considered themselves to be ‘native Polish speakers’ and another 21 per cent described themselves as ‘very proficient’ in Polish. These survey-based figures suggest that regardless of their *actual*, as opposed to *stated*, command of the Polish language, Polish migrants appear to be rather *confident* about their Polish language proficiency.

The strength of identification with Polish people also increases with Polish language proficiency: strong or very strong for 63 per cent of native Polish speakers but only 17 per cent for those who do not speak Polish at all or speak it poorly (Table 3 refers). Similarly, 78 per cent of those who speak Polish only at home identify with Polish people as opposed to 41 per cent of those who speak English only (see Table 4). Not surprisingly, people who identify strongly or very strongly with other Polish people had parents who either spoke Polish only at home or spoke both Polish and English (Table 4).

Table 4. Survey response: identifying with people in Poland by language spoken at home and language spoken at home by parents^a

Identify with Poland	Language spoken at home (%)				Respondents	
	English only (%)	Polish only (%)	both (%)	other (%)	count (no.)	percent of all (%)
Not at all	9	0	3	0	12	4
Little	19	4	12	0	39	12
Somewhat	31	15	27	20	85	25
Strongly	31	59	36	40	134	40
Very strongly	10	19	20	40	60	18
Other	0	3	2	0	5	1
Column total	100	100	100	100	335	100
Row total (%)	21	22	56	1	335	100

Identify with Poland	Language spoken by parents at home (%)				Respondents	
	English only (%)	Polish only (%)	both (%)	other (%)	count (no.)	percent of all (%)
Not at all	0	4	2	8	12	4
Little	50	9	23	4	39	12
Somewhat	0	24	26	21	85	25
Strongly	25	41	31	46	134	40
Very strongly	25	18	16	21	60	18
Other	0	2	2	0	5	1
Column total	100	100	100	100	335	100
Row total (%)	1	76	15	7	335	100

^a This count also includes all those who did not state language spoken at home by self or parents (row and column percentages may not add to 100 per cent).

Source: Polish Survey.

Table 5. Survey response: identifying with people in Poland by frequency of contacts with relatives and friends in Poland, and reading of Polish papers and periodicals^a

Identify with Poland	Frequency of contacts with relatives (%)				Respondents	
	irregularly (%)	yearly (%)	monthly (%)	at least weekly (%)	count (no.)	percent of all (%)
Not at all	3	8	1	2	12	4
Little	10	21	8	8	39	12
Somewhat	27	33	21	30	85	25
Strongly	43	21	43	43	134	40
Very strongly	17	17	26	15	60	18
Other	0	0	2	2	5	1
Column total	100	100	100	100	335	100
Row total (%)	29	7	30	18	281	84

Identify with Poland	Frequency of contacts with friends (%)				Respondents	
	irregularly (%)	yearly (%)	monthly (%)	at least weekly (%)	count (no.)	percent of all (%)
Not at all	4	3	1	0	12	4
Little	10	11	6	10	39	12
Somewhat	28	14	17	24	85	25
Strongly	44	47	40	52	134	40
Very strongly	13	22	34	14	60	18
Other	1	3	1	0	5	1
Column total	100	100	99	100	335	100
Row total (%)	35	11	25	6	256	77

Identify with Poland	Frequency of reading Polish papers (%)				Respondents	
	not at all (%)	irregularly (%)	regularly (%)	other (%)	count (no.)	percent of all (%)
Not at all	10	4	0	7	12	4
Little	32	10	5	27	39	12
Somewhat	29	28	20	33	85	25
Strongly	27	45	42	13	134	40
Very strongly	2	13	32	13	60	18
Other	0	1	2	7	5	1
Column total	100	100	101	100	335	100
Row total (%)	12	50	34	4	335	100

^a This count also includes all those who did not state language spoken at home by self or parents (row and column percentages may not add to 100 per cent).

Source: Polish Survey.

Contacts with Poland

Other results are less consistent: 74 per cent of those reading Polish papers identify strongly or very strongly but 25 per cent identify little or somewhat; and of those who do *not* read Polish papers, 29 per cent identify strongly or very strongly (Table 5). Of those who maintain at least weekly contact with their relatives in Poland, 58 per cent identify strongly or very strongly; for ‘at least monthly contact’ the corresponding figure is 69 per cent, ‘yearly’ 38 per cent but for ‘irregular contacts’ it increases to 60 per cent. Similarly, of those who maintain at least weekly contact with their friends in Poland, 66 per cent identify strongly or very strongly with Poland; for monthly contact the corresponding figure is 74 per cent, yearly 69 per cent; and for irregular contacts it is 57 per cent (Table 5).

Table 6. Survey response: identifying with people in Poland by the stated national identity and frequency of travel to Poland^a

Identify with Poland	Stated national identity (%)				Respondents	
	Australian (%)	Australian-Polish (%)	Polish-Australian (%)	Polish (%)	count (no.)	percent of all (%)
Not at all	13	4	2	0	12	4
Little	46	11	5	0	39	12
Somewhat	14	32	25	9	85	25
Strongly	22	37	47	52	134	40
Very strongly	5	14	20	35	60	18
Other	0	2	1	4	5	1
Column total	100	100	100	100	335	100
Row total (%)	11	33	44	7	316	95

Identify with Poland	Travelled to Poland in the past 5 years (%)				Respondents	
	0 (%)	1-2 (%)	3-4 (%)	5< (%)	count (no.)	percent of all (%)
Not at all	6	2	3	0	12	4
Little	14	8	17	0	39	12
Somewhat	27	27	25	8	85	25
Strongly	35	42	44	67	134	40
Very strongly	15	21	11	25	60	18
Other	3	0	0	0	5	1
Column total	100	100	100	100	335	100
Row total (%)	39	45	11	4	335	100

^a This count also includes all those who did not state language spoken at home by self or parents (row and column percentages may not add to 100 per cent).

Source: Polish Survey.

National identity

Of those respondents who described themselves as Polish, 87 per cent identify strongly or very strongly with Polish people and only 9 per cent do not identify or are lukewarm about it (see Table 6). For those who consider themselves Australian, the corresponding figures are, predictably, 27 per cent and 73 per cent respectively; Australian-Polish, 51 per cent and 47 per cent; and Polish-Australian, 67 per cent and 32 per cent. And, 50 per cent of those who have *not* travelled to Poland in the preceding five years identify strongly or very strongly with Polish people but 92 per cent of those who travelled at least five times (Table 6).

However, the results for Polish nationals are rather surprising: 44 per cent of Polish nationals identify strongly or very strongly with Polish people as opposed to 65 per cent of those who are not Polish nationals (see Table 7). Of those who vote in Polish elections, 74 per cent identify strongly or very strongly with Polish people but 23 per cent identify only ‘somewhat’. And, of those who do not vote, 53 per cent identify strongly or very strongly (Table 7).

Table 7. Survey response: identifying with people in Poland by Polish nationality and the propensity to vote in Polish elections^a

Identify with Poland	Polish national (%)		Percent of all respondents (%)	Polish voter (%)		Percent of all respondents (%)
	Yes (%)	No (%)		No (%)	Yes (%)	
Not at all	6	2	4	4	0	4
Little	19	8	12	13	2	12
Somewhat	28	24	25	28	23	25
Strongly	30	46	40	37	51	40
Very strongly	14	19	18	16	23	18
Other	3	1	1	2	0	1
Column total	100	100	100	100	99	100
Row total (%)	33	66	99	76	14	90

^a This count also includes all those who did not state language spoken at home by self or parents (row and column percentages may not add to 100 per cent).

Source: Polish Survey.

Predictably, the Polishness of *Polonia* members tends to increase with their active involvement with ‘things Polish’ such as the language spoken at home, contacts with people in Poland, exposure to Polish media, frequency of travel to Poland, and so on. The strength of these influences depends on people’s age, place of birth and length of residence in Australia. However, the inclusion of Polish nationality sends rather confusing signals. This may be an indication of the lack of transitivity in some responses or a reflection of people’s ambivalent attitudes to their national identity, in particular, the resolve of some Polish nationals to emphasise their new Australian identity even if their English is poor and they are primarily Polish speakers.

Nationality and citizenship

In the Polish Survey, 96 per cent of respondents described themselves as Australian citizens and 3 per cent as not. The proportion of Australian citizens in this sample is somewhat larger than that recorded in the Census of Population while the proportion of non-citizens is smaller. Of those respondents who are Australian citizens, 82 per cent acquired it through naturalisation, 12 per cent – at birth, and 2 per cent – by marriage. These figures are broadly consistent with the official citizenship data that show high rates of Australian citizenship-by-naturalisation in the Polish migrant community.

The Polish Survey complements official statistics in that it provides data on dual nationality, in particular the dual Australian-Polish nationality of respondents. A large proportion of respondents (66 per cent) have retained their Polish nationality and of these 94 per cent were Poland-born (Markowski 2009). Since 96 per cent of all respondents have Australian nationality, most of those who are Polish nationals are also dual Australian-Polish nationals. Only 3 per cent of Australia-born respondents are Polish nationals (*ibidem*). And of those who are not Polish nationals (a third of all respondents), 8 per cent have a third-country nationality (e.g. British).

Of those who are Polish nationals, 68 per cent are also Polish passport holders and 29 per cent are not; 93 per cent of Polish passport holders are Poland-born and only 4 per cent Australia-born. Polish passport holders tend to include many of those dual nationals who are likely to travel to Poland (*ibidem*: Table 5.3: 92).²³ In the five year period immediately preceding the survey, 80 per cent of Polish passport holders travelled to Poland at least once. Of those, 59 per cent of Polish passport holders visited Poland once or twice, 16 per cent – three or four times, and 5 per cent – at least five times (Polish Survey, data not tabulated here).

Following Poland's accession to the European Union, we expected a larger proportion of Polish nationals to acquire Polish passports as the possession of a valid Polish passport would make it easier to travel to, reside and work in all EU member states.²⁴ Polish and Australian passport holders can be described as *de iure* dual citizens as opposed to those who are dual nationals. The acquisition of a Polish passport indicates a formal engagement with the Polish state as an external citizen and entitles the passport holder to a form of protection and representation by the Polish state. However, only 21 per cent of Polish nationals vote in Polish elections (*ibidem*; Table 5.3: 92).²⁵ Thus, only about a fifth of those who are Polish external nationals are actively involved in the governance of Poland, which could potentially lead to some conflicts of loyalty.

Conclusion

Overall, Polish immigrants have blended well into the broader Australian community and represent the type of immigrant stream that Australian policy makers have long tried to attract. This is because in comparison with many other immigrant groups, Polish immigrants have been ready to embrace the national identity of the Australian host community and have not found it difficult to combine their old and new identities. The high percentage of Polish immigrants who acquired the Australian citizenship by naturalisation reflects both the community's willingness to blend and become Australian as well as its past unease about relying on Polish passports as travel documents during the Communist era. The emergence of pluralist, multi-cultural Australian society over the past three decades has encouraged all immigrant groups to cultivate multiple identities and Poles have been no exception. *Australian Polonia* may not be as high a profile immigrant community as its Greek, Italian or Chinese counterparts but it is a visible part of the rich tapestry of Australia's ethnic inheritance.

Australian Polonia represents the traditional form of immigrant diaspora. This is because most of its members either arrived in Australia as settlers, or children of settlers, or because they are Australia-born. The

high cost of travel to Poland (in money and travel time) prevented members of the community from frequent travel back home and encouraged the development of its 'ethnic infrastructure' such as Polish community centres, schools, shops or churches. All this has helped the community to maintain its distinct identity. But, the relative openness of *Australian Polonia* has also meant that it mixes well with other ethnic groups and, thus, its distinct identity is increasingly difficult to sustain. In the absence of further arrivals from Poland, and there have been only a handful in the most recent past, *Australian Polonia* will continue to shrink and will soon morph from the community sharing Polish traditions, social rituals (e.g. celebrating Polish national events) and language into the 'Australians of Polish ancestry'. Paradoxically though, this group of Australians of Polish ancestry may retain their Polish citizenship if the convenience of having a Polish passport makes travel easier and opens job and residential opportunities in the European Union as a whole.

What makes *Australian Polonia* traditional and distinct from its counterparts elsewhere in the world is the absence of temporary migrants, especially circular and footloose labour migrants. Clearly, the tyranny of distance is a form of natural barrier that deters circular or pendulum-like migration of workers who can only remit their earnings once they absorb the full cost of international mobility. At present, only a handful of professional or business people, mostly permanent residents of Australia, can engage in circular mobility between Poland and Australia. With the growing prosperity of Poland and its declining population there is little prospect at present of another wave of Polish migrants to come to Australia. In this respect, *Australian Polonia* has few opportunities to 'recharge its ethnic batteries' and, despite all recent efforts to increase the intensity and quality of its links with Poland, it will inevitably fade away.

Arguably, the only way to slow down this process is to reduce the rate of attrition by encouraging 'people of Polish ancestry' to remain more engaged with Poland, e.g. through an active policy of attracting them to visit Poland and forge stronger personal links with their ancestral country. Most such policies involve a degree of reciprocity to foster bilateral flows. But, Australia is distant and, thus, costly to visit for young working Poles. The policy challenge though is to attract young Australians of Polish ancestry to spend their 'gap years' and work in Poland as a window into Europe – a role similar to that played by the United Kingdom for Australians of the Anglo-Celtic background.

Like all close systems, diasporas which are not periodically or continuously replenished with new arrivals from home country are bound to becoming entropic. This is likely to happen to *Australian Polonia* as new Polish migrants are no longer traditional immigrants seeking host countries for permanent settlement. In the increasingly globalised world of mobile factors of production, they tend to be labour migrants who see themselves, and are often expected by their host societies to retain that status, as temporary migrants with strong attachment to their homeland. Time will show how this temporariness changes and whether temporary migrants settle somewhere or stay footloose. Increasingly, though, Polish diasporas in countries more open to these temporary migrants change into the blend of old immigrants and their descendants and these newcomers. Australia has been largely quarantined from this phenomenon and, thus, *Australian Polonia* may soon be a thing of the past. Unlike the global Jewish community it does not cultivate the idea or myth of their ancestral spiritual home: the never-never ultimate destination of people well settled elsewhere. Thus, 'Tomorrow in Warsaw' is unlikely to become the mantra and the bonding myth of Australians of Polish descent.

Notes

¹ If the use of Polish as a language spoken at home is an indication of active engagement with 'things Polish', only 40 per cent of those who revealed their ancestry as Polish in 2001 spoke Polish at home. And only 20 per cent of those of Polish ancestry who were born in Australia continued to speak Polish at home (Markowski 2009). But, the active use of Polish language is only one aspect Polish identity. Other

aspects are also important as people cultivate Polish traditions or consider themselves Polish even if they do not speak their ancestral language.

² In 2006, there were over 160 thousand Australian residents (in the then country of nearly 21 million) who stated their ancestry as Polish (i.e. those who were either 'Poland-born' or declared themselves to be descendants of 'Poland-born' migrants) (Markowski 2009). The distinction between 'Poland-born' and 'Polish migrants' is important as the ethnic mix of migrants from Central and Eastern Europe has changed over time. Although those Poland-born are predominantly ethnic Poles, there are also Poland-born ethnic Jews, Germans and Ukrainians (the term has a very specific meaning in Australian population statistics – see below). And some of those who were not Poland-born are ethnically Polish. To complicate matters further, there are also those who are Poland-born but not ethnically Polish but who continue to use Polish as the main language spoken at home and consider themselves to be members of Australian Polonia. However, there are those who speak Polish at home but resent all other associations with Poland and 'things Polish'. Not surprisingly, paradoxes abound in migrant communities.

³ This inherently fluid and footloose expatriate community comprises Polish citizens working and living abroad, whose cross-border mobility is circular or pendulum-like. In contrast to the former Polish emigrants, these temporary migrants regard Poland as their primary country of residence as well as citizenship (Iglicka 2008; Rosińska-Kordasiewicz, Urbańska 2011). While a large proportion of them may eventually settle abroad, they are also likely to remain Polish citizens and maintain some presence in Poland (e.g. investment property, holiday homes).

⁴ To access members of the Polish migrant community, the survey team solicited the help of the Polish Community Council of Australia and New Zealand Inc and its member State Councils. The survey was somewhat biased in that it primarily focused on those members of the Polish community who were either connected to or contactable through Polish Community Councils. There was an element of self-selection and the snowballing of survey responses as those who elected to participate and took time to complete a detailed questionnaire were those who felt 'Polish enough' to respond. Others had a simple option of ignoring our requests for participation. In particular, survey responses under-represented younger people who have much less attachment to Polish language and culture and who could only be accessed through their parents. Nevertheless, the survey yielded a wealth of information about the Polish community in Australia in the mid-2000s.

⁵ In Ancient Greece, diaspora meant 'the scattered' and was referred to citizens (of, say, a city-state) who migrated to conquer and colonise new lands. The term 'Diaspora' has long been used to describe the permanent scattering of Jews following Babylonian and Roman conquest of Palestine. To date, when capitalised, Diaspora the generally refers to the Jewish diaspora, which has been notable for its permanence and ability to preserve its distinct identity while embedded in very diverse and often hostile host communities. Other diasporas have been less resilient with the passage of time. Their common identity has faded away over time as scattered communities assimilated into host societies or morphed to become new, separate entities. Also, 'diaspora' is not used to describe nomadic peoples as long as they remain in their traditional homelands.

⁶ No restrictions of this kind applied to a white British immigrant from Singapore or India but could have impeded entry a non-white British subject from, say, Hong Kong.

⁷ However, for an individual, this may result in a rather ambivalent attitude to his/her group identity. For example, dual membership may reflect an individual's dual group identification but it may also be a reflection of his/her ambivalent attitude to membership *per se*.

⁸ However, even in when unitary attitudes prevail, dual nationality may be created by default when an individual acquires the host country's nationality by naturalisation but is prevented from renouncing his/her

former nationality as the home country concerned has no provisions for the termination of nationality when people emigrate.

⁹ However, as the concept of ‘Australian citizenship’ is not included in the Australian Constitution, the power of the Commonwealth to enact laws about Australian citizenship derives primarily from the ‘aliens power’. It is thus possible for those who are defined as ‘aliens’ (i.e. those who owe an obligation to a sovereign power other than Australia) to be both citizens and aliens at the same time. This applies to all dual citizens (Rubenstein.2008).

¹⁰ Research conducted by J. Zubrzycki, C.A. Price and E. F. Kunz at the Australian National University estimated the number of Polish DPs as 59 820, while the Immigration Office statistics refer to 63 394 Polish DPs (Harris, Smolicz 1984).

¹¹ For example, some of the DP lists designated all men as ‘labourers’ and all women as ‘domestics’ (Harris, Smolicz 1984: 55). Thus, it is possible that many refugees decided to provide information, which they thought was advantageous to secure entry to Australia and assisted passage (ibidem: 55-56, 64).

¹² Various sources report that in 1977 there were listed 109 Polish organisations, by 1986 their number increased to 210, to drop to 180 by 1992.

¹³ If not stated otherwise, all translation from Polish is by the authors.

¹⁴ The main reason for migrating from the democratic Poland to Australia was deemed to be economic. But, as Włodarczyk (2005: 18) observed, drawing on the research conducted in 1992 by the Polish Centre for Public Opinion Research (CBOS), other reasons included the need for security and stability, as well as a host of cultural, professional or educational factors. The CBOS research concludes the migration of the 1990s had the *broadest range of reasons* [for migrating] *out of all migration waves* (CBOS 1992). In addition, the post-1989 emigration was no longer irreversible, it was often perceived as exploratory and, if something went wrong, one could always go back home (Warchoń-Schlottmann 2002: 371).

¹⁵ For example, Poland lost a large part of its territory to its eastern neighbours but expanded westward by taking over some former German lands. An ethnic Pole born in the pre-WWII Polish city of Lvov, which is now a part of Ukraine, is likely to describe himself/herself as a Polish person born in Poland. However, an ethnic Ukrainian born in the pre-1939 Lvov is likely to describe himself/herself as a Ukrainian person born in Ukraine. The chosen self-description may also depend on the prevailing sentiment and social climate in the destination country. For example, some ethnically German displaced persons who arrived in Australia in the late 1940s were reluctant to declare Germany as their country of birth as they did not wish to be identified with the country’s Nazi past, i.e. a Danzig- or Breslau-born ethnically German person could describe his/her country of birth as Poland.

¹⁶ In 1986, 85 per cent of Poland-born residents of Australia stated their ancestry as Polish, 7 per cent described themselves as Jewish, 2 per cent – German, 2 per cent – Ukrainian, and 4 per cent – ‘Other’ (Markowski 2009).

¹⁷ In 2006, the corresponding figures for Greek and Croatian communities were 21 per cent, Chinese – 15 per cent, Macedonian – 10 per cent, and Vietnamese – 6 per cent (Markowski 2009).

¹⁸ This is much smaller proportion than that for Greek- or Italian-speaking groups. For example, in 2001, 51 per cent of people speaking Greek at home were born in Australia, 43 per cent of those speaking Italian were Australia-born, 40 per cent Serbian and 39 per cent Macedonian (Markowski 2009).

¹⁹ The findings of the 2006 Census are supported by the results of the Polish Survey: 17 per cent of survey respondents described themselves as ‘native English speakers’. Of these, 60 per cent were aged 20-29, 24 per cent aged 30-54 and, somewhat surprisingly, and 18 per cent aged over 55. Australia-born native English speakers accounted for 66 per cent of the group, Poland-born for 18 per cent and elsewhere-born for 16 per cent. Further, 47 per cent of respondents described themselves as very proficient in English, 28 per

cent as proficient, 5 per cent as not very proficient and 1 per cent as not at all proficient. Of those not proficient in English, 94 per cent were aged over 55 and all those with no English at all were over 65. These numbers are similar to those drawn from official statistics and confirm the relatively high level of English proficiency in the Polish migrant community (Markowski 2009).

²⁰ Also, as some of those Poland-born persons are not Polish, they may hold dual citizenship of country other than Poland.

²¹ The 'other' category included self-descriptions such as: 'I am Australian of Polish descent', 'I am primarily Australian but proud of my Polish heritage', 'Of Polish descent, born in England, now living in Europe', 'Australian-Polish-Latvian', 'Australian with Polish parents', and 'Australian with dual nationality and Polish background'.

²² This also reflects the underrepresentation of the younger generation in the survey.

²³ Travelling to Poland on Polish passport simplifies entry requirements while the use of Australian passport is advantageous on re-entry to Australia.

²⁴ Again, this may be a reflection of the age bias in the survey as it is the younger people who are likely to take advantage of living and working in countries of the EC other than Poland.

²⁵ During parliamentary elections in Poland, polling stations are open at Polish consular offices overseas.

References

- ABS (1999). *Standards for Statistics on Cultural and Language Diversity, 1999*. 1289.0 – 22/11/1999. Canberra: Australian Bureau of Statistics.
- ABS (2006). *2006 Census of Population and Housing, Census Tables* (Table 'Country of Birth of Person by Age by Sex'). Canberra: Australian Bureau of Statistics.
- ABS (2013). *2011 Census, QuickStats Country of Birth* (Tables 'People – demographics & education', and 'People – cultural & language diversity'). Canberra: Australian Bureau of Statistics.
- Barry K. (2006). *Home and Away: The Construction of Citizenship in an Emigration Context*. Paper 23. New York University Public Law and Legal Theory Working Papers. New York: New York University School of Law.
- Carey J., McLisky C. (2009). *Creating White Australia*. Sydney: Sydney University Press.
- Carrington K., McIntosh A., Walmsley J. (eds) (2007). *The Social Costs and Benefits of Migration into Australia*. Armidale: Centre for Applied Research in Social Sciences, University of New England.
- CBOS (1992). *Świat wokół nas* [The world around us]. Research by Polish Centre for Public Opinion Research (CBOS), No BS/346/54/92: 447. Warsaw: Centre for Public Opinion Research.
- Drozd E. (2001). *They have come a long way: The settlement of the 1980s wave of Polish immigrants in Melbourne*. Melbourne: Australian Polish Community Service.
- Gromann D. (2012). Polonia w Australii. *Biuletyn Migracyjny – Dodatek Specjalny* 33: 1-3.
- Harris R. McL., Smolicz J. J. (1984). *Australijczycy polskiego pochodzenia. Studium adaptacji i asymilacji młodego pokolenia*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Hartnell H. E. (2006). Belonging: Citizenship and Migration in the European Union and in Germany, Article 12 in *Richard Buxbaum and German Reintegration*. Issues in Legal Scholarship. Berkeley: The Berkley Electronic Press.
- Hugo G. J. (2002). Centenary Article – A century of population change in Australia, in: *Year Book Australia 2002*. 1301.0 – 2002. Canberra: Australian Bureau of Statistics.
- Iglicka K. (2008). *Kontrasty migracyjne Polski. Wymiar transatlantycki*. Wydawnictwo Naukowe Scholar.

- Jupp J. (2002). *From White Australia to Woomera – The Story of Australia Immigration*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jupp J. (2005). The Polish Impact on Australian Society, in: E. Drozd, D. Cahill (eds), *Polonia in Australia: Challenges and Possibilities in the New Millennium*, pp. 9-18. Altona: Common Ground Publishing Pty Ltd.
- Lencznarowicz J. (1994). *Prasa i społeczność polska w Australii: 1928-1980*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Lencznarowicz J. (2001). Diaspora Polska w Australii, in: A. Walaszek (ed.), *Polska Diaspora*, pp. 395-409. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Lipińska E. (2002). Polscy imigranci początku lat dziewięćdziesiątych w Australii, in: B. Klimaszewski (ed.), *Emigracja z Polski po 1989 roku*. Kraków: Grell.
- London H. I. (1970). *Non-White Immigration and the 'White Australia' Policy*. Sydney: Sydney University Press.
- Markowski S. (2009). Citizenship and integration: A snapshot of the Polish migrant community in Australia. *Humanities Research* 15(1): 75-99.
- Multicultural Australia Fact Sheet*. The Australian Collaboration: A Collaboration of National Community Organisations. <http://www.australiancollaboration.com.au/pdf/FactSheets/Multicultural-Australia-FactSheet.pdf> (accessed: 1 May 2013).
- Nolan M., Rubenstein K. (2009). Citizenship and identity in diverse societies. *Humanities Research* 15(1): 29-44.
- Parkin D. (1998). Foreword, in: Lovell N. (ed.), *Locality and Belonging*, p. ix. London: Routledge.
- Price C. A. (1964). Jewish Settlers in Australia, 1788-1961. *Australian Jewish Historical Society Journal and Proceedings* 5(8): 57-412, 447-452.
- Rosinska-Kordasiewicz A., Urbanska S. (2011). Literature on Job Mobility in Poland, in *Job Mobilities and Family Lives in Europe Modern Mobile Living and its Relation to Quality of Life*. Warsaw: Polish National Contact Point for the European Migration Network.
- Rubenstein K. (2008). From Supranational to Dual Alien Citizen: Australia's Ambivalent Journey, in: S. Bronitt, K. Rubenstein (eds), *Citizenship in a Post-national World: Australia and Europe Compared*. Law and Policy Paper 29. Centre for International and Public Policy, The Australian National University. Canberra: The Federation Press.
- Smolicz J. J. (1981). Core values and cultural identity. *Ethnic and Racial Studies* 4(1): 75-90.
- Smolicz J. J. (1999). *Współkultura Australii*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Smolicz J. J., Secombe M. J. (2003). Assimilation or Pluralism? Changing Policies for Minority Languages Education in Australia" *Language Policy* 2(1): 3-25.
- Sussex R., Zubrzycki J. (eds) (1985). *Polish People and Culture in Australia*. Canberra: ANU Demography Department.
- Unikoski R. (1978). *Communal Endeavours*. Canberra: ANU Press.
- Warchoń-Schlottmann M. (2002). Emigracja z Polski do Niemiec po roku 1989 – próba portretu zbiorowego, in: B. Klimaszewski (ed.), *Emigracja z Polski po 1989 roku*. Kraków: Wydawnictwo Grell.
- Włodarczyk K. (2005). *Proces adaptacji współczesnych emigrantów polskich do życia w Australii*. CMR Working Papers 3/61. Warsaw: Centre of Migration Research, University of Warsaw.
- Zubrzycki J. (1995). The Evolution of the Policy of Multiculturalism in Australia 1968-1995, Global Cultural Diversity Conference Proceedings. Sydney. <http://www.immi.gov.au/media/publications/multicultural/confer/06/speech29a.htm> (accessed: 25 April 2013).
- Zubrzycki J. (1988). Multiculturalism and the Search for Roots, Papers in Multicultural Studies, Centre for Multicultural Studies. Adelaide: Flinders University.

Robotnicza arystokracja i biedni profesjonaliści. Imigranci z Polski i byłego Związku Radzieckiego w Nowym Jorku na przełomie XX i XXI wieku*

Anna Sosnowska**

The text attempts at explaining different positions that the two groups of Eastern European immigrants – Jews from the former Soviet Union and Poles – have acquired in the New York City labour market at the turn of the 20th and 21st century. The initial difference in the human capital, measured by education and occupation has been accelerated by the difference in social capital that the two groups could rely on in New York City (organizational network of legal and practical assistance coming from one of the wealthiest and prestigious group for post-Soviet Jewish immigrants versus support coming from working class but well-rooted group of Polish-Americans and ‘white ethnics’ for Polish immigrants). These different resources have been shaped in the course of over a century of Jewish and Polish migrations from Eastern Europe to the US. Additionally, since the late 20th century, the difference between the two groups has been further deepened by the legal status that is typically accessible to the two of them in the US (refugees vs immigrants, including the unauthorized ones). The text also compares the Eastern European immigrants’ position with other immigrant groups’ one in the New York City labour market. The US 2000 census statistics (The Newest New Yorkers 2000) document the difference in human capital and legal status of the two groups while results of my fieldwork in Greenpoint, a traditional destination of Polish immigrants in Brooklyn and of the existing qualitative research on post-Soviet Jewish immigrants in New York City provided data on social networks and extended evidence on human capital and consequences of legal status.

Keywords: Poland, former USSR, immigrants, Jews, Poles, New York City, occupational adaptation

Wprowadzenie

Celem tekstu jest próba wyjaśnienia zasadniczych różnic w zakresie sytuacji na nowojorskim rynku pracy pomiędzy dwiema największymi wschodnioeuropejskimi grupami imigrantów z krajów postkomunistycz-

* *Top Rank Labourers and Poor Professionals. Polish and Post-Soviet Immigrants in New York City at the Turn of the 20th and 21st Century.*

** American Studies Center, University of Warsaw. Address for correspondence: aksosnow1@uw.edu.pl, sosnowska2808@gmail.com.

nych, tj. z byłego Związku Radzieckiego oraz z Polski, na przełomie XX i XXI wieku. Interpretacja, którą proponuję, składa się z kilku elementów. Po pierwsze, odwołuję się do popularnej i powszechnie stosowanej kategorii socjologicznej pochodzącej z prac Pierre'a Bourdieu: kapitału ludzkiego. Za Richardem Albą i Victorem Nee (2005) przyjmuję, że poziom kapitału ludzkiego imigrantów należy mierzyć ich zdolnością włączenia się do społeczeństwa przyjmującego na możliwie wysokich pozycjach w jego strukturze społecznej. Najlepszymi wskaźnikami tak rozumianego kapitału ludzkiego jest poziom wykształcenia, doświadczenie zawodowe, znajomość języka kraju przyjmującego, umiejętność prowadzenia biznesu i rozumienie reguł rządzących gospodarką kraju przyjmującego. Po drugie, w mojej interpretacji odwołuję się do obserwacji innych, klasycznych już, socjologów imigracji w Stanach Zjednoczonych, Alejandro Portesa i Rubena Rumbauta (2006: 95), według których *pozycja społeczno-ekonomiczna [imigrantów] w dużym stopniu zależy od sieci społecznych. Etniczne sieci społeczne są źródłem informacji o zatrudnieniu poza grupą etniczną, jak i o zatrudnieniu wewnątrz grupy, a także źródłem kredytu i wsparcia dla przedsięwzięć biznesowych*. Za istotny czynnik wpływający na szanse zawodowe nowo przybyłego migranta uważają oni *rodzaj prac, jakie wykonują szanowani członkowie grupy* tworzonej przez imigrantów i potomków wcześniej przybyłych imigrantów z danej grupy etnicznej. Po trzecie, w mojej interpretacji wskazuję na amerykańską politykę migracyjną, często lekceważoną w wyjaśnieniach socjologicznych, wpływającą na pogłębienie i tak wielkich różnic między obiema grupami¹.

Dane empiryczne, które przedstawiam, pochodzą z kilku źródeł. Jednym z nich jest najbardziej wyczerpujący zbiór informacji o imigrantach w Nowym Jorku, tj. opracowanie *The Newest New Yorkers 2000. Immigrant New York in the New Millennium* z 2004 roku². Na równie wyczerpujące, ale bardziej aktualne opracowanie danych zebranych w ostatnim amerykańskim spisie ludności z 2010 roku będzie można liczyć dopiero w następnym roku. Brałam pod uwagę dane dotyczące migrantów z Polski, Rosji i Ukrainy. Według szacunków spisowych, około 85 proc. imigrantów z Ukrainy i Rosji w Stanach Zjednoczonych to żydowscy uchodźcy (*The Newest New Yorkers 2000*: 28). A zatem dane te opisują przede wszystkim sytuację imigrantów żydowskich i to ich właśnie dotyczą moje wnioski³. Tam, gdzie moje twierdzenia odnoszą się do pozycji zawodowej Żydów z byłego Związku Radzieckiego, a nie imigrantów z Rosji i Ukrainy w ogóle, odwołuję się też do wyników sondaży przeprowadzonych na reprezentatywnej próbie rosyjskojęzycznych imigrantów żydowskich. Z punktu widzenia moich pytań badawczych, słabością tych źródeł jest jednak to, że są mniej szczegółowe, a próba obejmuje także rosyjskojęzycznych Żydów z innych krajów poradzieckich, w tym z Azji Środkowej (Kliger 2011; *Russian-Jewish Opinion Survey 2004*).

Głównym źródłem danych jakościowych natomiast są badania, które prowadziłam w ramach mojego projektu pt. *Polski Greenpoint a Nowy Jork. Miejsce na mapie prestiżu i rynku pracy po 1980 roku*. Między styczniem a wrześniem 2006 roku, a następnie w maju 2010 roku, prowadziłam badania terenowe, w tym obserwację uczestniczącą oraz wywiady biograficzne z imigrantami, oraz – co dla tego tekstu najważniejsze – 50 wywiadów z liderami polskiej społeczności na Greenpoincie, najliczniejszego i tradycyjnego skupiska polskiego w Nowym Jorku. Za liderów uznałam ludzi, którzy pracują lub pracowali w przeszłości z polskimi imigrantami z Greenpointu lub na ich rzecz, oraz których role społeczne dawały im szansę na ponadprzeciętną znajomość polskiej społeczności i wpływ na nią. Pytałam ich zarówno o ich własne historie migracyjne, jak i o wspomnienia oraz opinie o Greenpoincie i jego polskiej społeczności. Wywiady z liderami składały się więc z dwóch części: wywiadu biograficznego i eksperckiego. Wszyscy w tej 50-osobowej grupie byli imigrantami, tj. urodzili się w Polsce i tam spędzili formacyjny okres życia, choć Polskę opuścili w bardzo różnych okresach polskiej historii i rozwoju amerykańskiej polityki etnicznej. Wśród liderów znaleźli się migranci, którzy doświadczyli sytuacji prawnych różnego typu: tacy, którzy przybyli do Stanów Zjednoczonych nielegalnie, albo „wakacjusze”, tj. osoby, które nielegalnie przedłużyły swój pobyt po wygaśnięciu okresu ważności ich wizy; tacy, których USA przyjęło, zwłaszcza w latach 1980., jako uchodźców; tacy,

którzy przyjechali z prawem stałego pobytu i tzw. zieloną kartą zdobytą w loterii wizowej; i ci, którzy przyjechali jako imigranci spokrewnieni z obywatelem amerykańskim; ci, którzy przyjechali jako studenci. Liderzy charakteryzowali się różnym poziomem wykształcenia, które najczęściej zdobyli w Polsce, choć kilku z nich studiowało lub doksztalało się na kursach zawodowych w Stanach Zjednoczonych. Najstarszy respondent w chwili wywiadu miał ponad 80 lat, a najmłodszy – 28. Przeprowadziłam rozmowy z 29 mężczyznami i 21 kobietami. Wśród 50 liderów, z którymi rozmawiałam, było:

- 12 „etnicznych inteligentów”, tj. osób, które utrzymywały się z działalności kulturalnej na rzecz polskich imigrantów – płatnych pracowników etnicznych instytucji kulturalnych stworzonych przez lub dla polskich imigrantów: dziennikarzy lokalnej prasy wydawanej w języku polskim, nauczycieli w polskich szkołach; księży z Polski pracujących z imigrantami w polskich parafiach;
- 4 „inteligentów amerykańskich”, tj. osób, które utrzymywały się z działalności kulturalnej na rzecz społeczności nowojorskiej, w tym imigrantów, także polskich – płatnych pracowników amerykańskich instytucji edukacyjnych i kulturalnych na Greenpoincie: nauczycieli w szkołach publicznych i na kursach języka angielskiego dla imigrantów opłacanych przez miasto, bibliotekarzy;
- 21 przedsiębiorców, tj. ludzi, którzy utrzymywali się z prowadzenia firm, które miały siedzibę na Greenpoincie, i albo miały polskich klientów, albo zatrudniały polskich pracowników;
- 13 działaczy etnicznych organizacji finansowych i politycznych, aktywnych na Greenpoincie.

Liderów podzieliłam według kryterium ich głównej roli społecznej. Jednak powyższe kategorie nie są zupełnie rozłączne. Niektórzy przedsiębiorcy byli także nieetatowymi działaczami etnicznych organizacji finansowych czy politycznych. Niektórzy spośród etnicznych inteligentów prowadzili działalność gospodarczą, a inteligeni amerykańscy mogli być zaliczeni do inteligentów etnicznych, gdy na przykład pisali artykuł o polskiej literaturze dla lokalnej gazety polskojęzycznej.

Korzystałam też z wyników badań jakościowych dotyczących społeczności żydowskich imigrantów z byłego Związku Radzieckiego w Nowym Jorku autorstwa Annelise Orleck (2001), Avivy Zeltzer-Zubidy (2004), Frana Markowitza (1993), a także Ewy Morawskiej (2004), która porównywała imigrantów – Polaków i rosyjskich Żydów – w Filadelfii pod koniec XX wieku. Odwoływałam się ponadto do rezultatów przekrojowych badań ilościowych i jakościowych nad młodymi nowojorczykami – dziećmi imigrantów i Amerykanów – zgromadzonych w tomie *Inheriting the City. The New Second Generation Comes of Age* (Kasinitz, Mollenkopf, Waters 2008).

Inspiracją do napisania tego tekstu były wstępne wyniki moich badań. Podjęłam próbę zrozumienia, jak głęboko sięgają i skąd biorą się różnice w sytuacji zawodowej dwóch największych wschodnioeuropejskich grup imigranckich, po tym, gdy odkryłam, że dla liderów polskiej społeczności imigranckiej na Greenpoincie przybysze z byłego Związku Radzieckiego są główną imigrancką grupą odniesienia (Sosnowska 2010b). Z nimi głównie się porównują, choć jednak z trudem radzą sobie z wyjaśnieniem różnic w położeniu i sposobie życia między sobą a nimi. Co mnie zaskoczyło, moi respondenci rzadko mieli świadomość okoliczności wyjazdów z byłego ZSRR i statusu prawnego w Stanach Zjednoczonych migrantów stamtąd. Wiedzę o tym, że grupa imigrantów z byłego Związku Radzieckiego składa się głównie z Żydów, traktowali jako nieoficjalną, kontrowersyjną i tajemniczą.

Dla polskich liderów Żydzi z byłego Związku Radzieckiego stanowią najważniejszą imigrancką grupę porównawczą. Jest to dla Polaków jedyna większa grupa imigrancka, z którą mogą się porozumieć nie znając języka angielskiego – trochę po rosyjsku, trochę po polsku. W percepcji Polaków porównanie zawsze wypada na korzyść imigrantów z byłego Związku Radzieckiego. Mówi się o nich jako tych, którzy znaleźli lepsze zatrudnienie i którym organizacje etniczne bardziej pomagały w trudach imigranckiego życia w Nowym Jorku. Polscy imigranci wskazują też na lepsze wykształcenie migrantów żydowskich z byłego ZSRR oraz – anegdotycznie – na to, że częściej chodzą na koncerty muzyki klasycznej, co respondenci traktowali jako

wskaźnik umiejętności korzystania z oferty kulturalnej Nowego Jorku, na którą polscy imigranci są zamknięci. Jednak często traktowali tę różnicę także jako efekt różnic między polską a radziecką wersją komunizmu, a nie jako konsekwencję tego, że migranci ci pochodzą z innych części struktury społecznej krajów pochodzenia. Rosyjscy Żydzi traktowani bywają z resentymentem jako przedstawiciele imperialnej polityki Związku Radzieckiego, którzy teraz mają niezаслужone przywileje.

Nie, ja nie mówię o nielegalnych, ja mówię o tych, co mają zielone karty, ja nie mówię o nielegalnych, to są wszystko legalni, tylko nasi legalni sprzątają, a oni pracują na stanowiskach miejskich. (...) Ja nie mówię o nielegalnych, ja mówię o legalnych. Oni sobie potrafili załatwić, [a] przyjechali później (Lider 6).

Najbardziej wymowny wyraz resentymentu wobec tej grupy pochodzi z wywiadu z publicystą:

Rosjanie z kolei, którzy jeszcze kilkanaście lat temu trzymali żelazną ręką rządy nad Polską, teraz przyjeżdżają i paradują w futrach – starsze panie. A panowie są na emeryturze, nie wiadomo skąd [ja] otrzymali, a Polacy w tym czasie łopatą, szmatą, znowu pod górę. (...) Kiedyś było Polaków więcej [niż Rosjan], oni zaczęli przyjeżdżać pod koniec lat 1970., kiedy rząd amerykański podpisał porozumienie (...), gdzie ludziom, którzy są żydowskiego pochodzenia albo deklarują, że są, mogli przyjeżdżać do Stanów i potem coraz większe grupy ich przyjeżdżały (Lider 20).

W swoich wyjaśnieniach różnicy w położeniu polskich i rosyjskojęzycznych żydowskich imigrantów w Nowym Jorku odwoływali się do siły żydowskich organizacji i solidarności grupowej, podkreślając jednocześnie brak tych cech wśród Polaków. W tym sensie, mój tekst i interpretacja ważne są nie tylko dla badaczy migracji z Europy Wschodniej, ale też dla badaczy stosunku Polaków do Żydów.

Kapitał ludzki

Według danych z amerykańskiego spisu ludności z 2000 roku, pozycja imigrantów z Rosji i Ukrainy na nowojorskim rynku pracy jest zdecydowanie inna niż pozycja imigrantów z Polski. Odwołując się do typologii współczesnych imigrantów w Stanach Zjednoczonych, którą stworzyli Richard Alba i Victor Nee (2005), proponuję określić typowego imigranta z byłego ZSRR jako biednego profesjonalistę, a imigranta z Polski – jako robotnika o stabilnej pozycji na rynku pracy, członka arystokracji robotniczej.

Alba i Nee (2005) przekonująco dowodzą, że fala masowej migracji do Stanów Zjednoczonych pod koniec XX wieku różni się od poprzedniej nie tylko pod względem składu etnicznego i regionu pochodzenia imigrantów. Globalizacja i zniesienie ograniczeń o charakterze etnicznym w amerykańskim prawie migracyjnym zachęciły do migracji do Stanów Zjednoczonych mieszkańców Azji, Ameryki Łacińskiej i Karaibów. Upowszechnienie szkolnictwa i języka angielskiego w krajach peryferyjnych przyczyniło się do napływu imigrantów o profilu niespotykanym przed wiekiem. Gospodarka przemysłowa, oparta na fordowskim sposobie produkcji, stwarzała zapotrzebowanie na imigrancką siłę roboczą, często niewykwalifikowaną – nisko opłacanych wykonawców prostych i powtarzalnych zadań. Poprzemysłowa gospodarka, chociaż ciągle chłonie niewykwalifikowanych robotników w usługach, stworzyła zapotrzebowanie na imigrantów o wysokim kapitale ludzkim – profesjonalistów i przedsiębiorców. Współcześni imigranci profesjonaliści wchodzi na amerykański rynek pracy wyposażeni w złożone umiejętności zdobyte w uniwersytetach, politechnikach i szkołach biznesu. Często biegle posługują się językiem angielskim. W rezultacie, od razu stają się częścią klasy średniej lub wyższej średniej społeczeństwa amerykańskiego. Pracują na stanowiskach spe-

cialistów, są dobrze opłacani, mieszkają na eleganckich przedmieściach lub w prestiżowych dzielnicach miast.

Ten typ imigranta w Stanach Zjednoczonych reprezentują przede wszystkim Azjaci, lecz imigranci z byłego Związku Radzieckiego też pasują do tego wzorca. Kapitał ludzki, określany przez poziom wykształcenia i wykonywany zawód, jest wysoki zwłaszcza wśród mężczyzn z Rosji i Ukrainy (*The Newest New Yorkers 2000*: 161). Imigranci z tych krajów są średnio lepiej wykształceni niż imigranci z większości innych krajów w Nowym Jorku (Tabela 1). Tylko wśród imigrantów z Filipin i Indii, grup, które zainspirowały kategoryzację Alby i Nee (2005), udział absolwentów uczelni jest wyższy. Filipińczycy i Rosjanie częściej niż reprezentanci innych grup imigrantów wykonują prestiżowe zawody menedżerów i specjalistów – częściej nawet niż urodzeni w Stanach Zjednoczonych nowojorczy. Wśród imigrantów mężczyzn najwyższy poziom zatrudnienia w najbardziej prestiżowych zawodach osiągnęli imigranci z Ukrainy i Indii (*The Newest New Yorkers 2000*: 161).

Tabela 1. Kapitał ludzki 20 najliczniejszych grup imigrantów w Nowym Jorku, 2000 rok

Lp.	Kraje uporządkowane według liczby imigrantów w mieście Nowy Jork, 2000 rok	Odsetek osób nie mówiących płynnie po angielsku	Odsetek osób z wykształceniem wyższym	Odsetek osób z wykształceniem niższym niż średnie
1.	Dominikana	70,0	7,7	56,2
2.	Chiny	74,6	24,4	45,4
3.	Jamajka	1,7	15,9	31,3
4.	Gujana	3,1	12,8	34,6
5.	Meksyk	76,2	5,0	65,3
6.	Ekwador	71,2	8,7	47,2
7.	Haiti	49,9	16,1	31,2
8.	Trynidad i Tobago	1,5	13,0	27,0
9.	Kolumbia	69,1	14,8	35,5
10.	Rosja	58,0	45,6	14,6
11.	Włochy	50,8	12,6	53,3
12.	Korea Płd.	69,8	40,9	16,6
13.	Ukraina	70,6	42,8	15,2
14.	Indie	36,7	49,9	20,1
15.	Polska	56,9	20,7	30,7
16.	Filipiny	24,9	65,3	6,6
17.	Bangladesz	58,6	39,2	25,5
18.	Pakistan	51,8	30,8	32,4
19.	Honduras	64,5	6,3	57,7
20.	Grecja	56,5	15,3	49,1

Źródło: *The Newest New Yorkers 2000*: 154.

Jednak model imigranta profesjonalisty z byłego Związku Radzieckiego różni się od modelu przedstawionego przez Albę i Nee (2005). Wysokiemu średniemu poziomowi wykształcenia imigrantów z krajów po-

wstałych po rozpadzie Związku Radzieckiego i ponadprzeciętnemu w stosunku do innych imigrantów poziomowi zarobków tych, którzy mają zatrudnienie, nie towarzyszy bowiem wysoki odsetek osób mówiących biegle po angielsku, wysoki wskaźnik zatrudnienia i wysoki poziom dochodów całych gospodarstw domowych (Tabela 2). Pod względem takich wskaźników jak przeciętny dochód gospodarstwa domowego, odsetek osób żyjących w biedzie czy też odsetek gospodarstw domowych korzystających ze wsparcia instytucji pomocy społecznej, imigranci z byłego Związku Radzieckiego należą do najbiedniejszych grup imigranckich, obok imigrantów z Ameryki Łacińskiej o najniższym poziomie wykształcenia: Dominikańczyków, Hondurasczyków i Meksykanów. Warto dodać, że generalnie imigranci radzą sobie lepiej niż reprezentanci amerykańskich mniejszości etnicznych: Portorykańczycy i Afro-Amerykanie (Kasinitz *et al.* 2008).

W świetle statystyk, imigranci z byłego Związku Radzieckiego są raczej grupą biedną, chociaż ci, którzy pracują, mniej liczni niż w grupach azjatyckich, radzą sobie bardzo dobrze. Dobrze zarabiającym profesjonalistom z Rosji i Ukrainy, częściej niż Azjatom, towarzyszą osoby niezatrudnione, starsze lub korzystające z opieki społecznej. W rezultacie, gospodarstwa domowe imigrantów z Rosji i Ukrainy są, statystycznie rzecz biorąc, biedniejsze niż gospodarstwa domowe przybyszów z Filipin i Indii. Pokazują to dane w Tabeli 2, a także dane dotyczące dynamiki migracji (Tabela 3) oraz struktury wieku. Wśród imigrantów z Rosji i Ukrainy większa część niż w innych grupach imigrantów przybyła w podeszłym wieku (Orleck 2001). Wyższy jest więc wśród nich odsetek osób w wieku poprodukcyjnym niż w wypadku nowych grup migrantów zarobkowych. W 2000 roku osoby w wieku 65 lat i starsze stanowiły ponad 26 proc. imigrantów z Ukrainy i ponad 17 proc. imigrantów z Rosji, podczas gdy wśród imigrantów z Indii stanowiły niecałe 5 proc., a Filipin – niecałe 11 proc. (*The Newest New Yorkers 2000*: 150). W 2011 roku, po dekadzie niższego napływu nowych imigrantów, osoby w wieku powyżej 65 lat stanowiły aż 42 proc. rosyjskojęzycznej populacji żydowskiej w Nowym Jorku (*Russian-Jewish Opinion Survey 2004*). Prawie 70 proc. ogółu gospodarstw domowych w tej grupie osiągało dochody poniżej 30 tysięcy dolarów amerykańskich rocznie. Jednak wśród gospodarstw domowych z przynajmniej jedną osobą zatrudnioną te o tak niskich dochodach stanowiły tylko 28 proc. (*Russian-Jewish Opinion Survey 2004*). Stosunkowo wysoki odsetek dzieci i osób w podeszłym wieku, w tym osób w wieku poprodukcyjnym, jest wyjątkową cechą żydowskich migrantów z byłego ZSRR. Ukształtowanie się takiej struktury tej grupy było możliwe dzięki statusowi uchodźcy, który od 1989 roku automatycznie przyznawany jest Żydom przybywającym ze Związku Radzieckiego, a później z krajów powstałych po rozpadzie Związku Radzieckiego, jako prześladowanej grupie religijnej. Status ten daje gwarancję pomocy socjalnej dla potrzebujących, w tym osób chorych i starszych (Kliger 2011). Piszę o tym szczegółowo w części *Status imigracyjny*. Zasygnalizowana w tytule bieda profesjonalisty z byłego Związku Radzieckiego – gdy porównać go do profesjonalisty hinduskiego czy filipińskiego – wynika więc z faktu, że nierzadko towarzyszą mu, często mieszkający osobno, krewni w wieku nieprodukcyjnym lub pozostający poza rynkiem pracy.

Profil edukacyjny i zawodowy polskich imigrantów przypomina profil tradycyjnego imigranta robotnika. Udział absolwentów szkół wyższych w 2000 roku był zdecydowanie niższy niż w najlepiej wykształconych grupach z Filipin, Indii, Korei Płd., Rosji i Ukrainy (Tabela 1). Jednocześnie był wyższy wśród polskich imigrantów niż wśród typowych imigranckich grup robotniczych z Ameryki Łacińskiej. Niewiele tylko przewyższał profil edukacyjny i zawodowy Włochów i Greków, czyli „starszych” imigrantów z europejskich regionów peryferyjnych o nieprzerwanej tradycji migracji zarobkowych do USA w XIX i XX wieku. Średni dochód gospodarstw domowych polskich imigrantów jest stosunkowo niski – tylko nieco wyższy niż wśród latynoskich grup robotniczych i dużo niższy niż wśród najzamożniejszych Hindusów i Filipińczyków oraz starszych i mniej wykształconych grup Europejczyków – Włochów i Greków. Szczególną cechą zatrudnienia polskich mężczyzn imigrantów jest rekordowy odsetek osób zatrudnionych w sektorze budownictwa oraz przy konserwacji i obsłudze budynków. O ile mężczyźni imigranci o najwyższych dochodach, tj. Włosi

i Grecy, są tylko lekko nadreprezentowani w tych sektorach, o tyle Polacy zdecydowanie różnią się pod względem struktury zatrudnienia od reszty imigrantów. Prawie 40 proc. zatrudnionych polskich mężczyzn pracuje w tym jednym sektorze (*The Newest New Yorkers 2000*: 162).

Tabela 2. Położenie ekonomiczne 20 najliczniejszych grup imigrantów w Nowym Jorku, rok 2000

	Mediana dochodów gospodarstwa domowego w dolarach amerykańskich	Relacja dochodów gospodarstw domowych: grupa/populacja miasta	Średnia liczba osób pracujących w gospodarstwie domowym	Odsetek osób w stanie ubóstwa	Odsetek gospodarstw domowych z dochodem obejmującym zasilki z pomocy społecznej
Miasto Nowy Jork	37 700	1,00	1.1	21,1	7,5
Urodzeni w USA	39 900	1,06	1.0	21,5	7,8
Urodzeni za granicą	35 000	0,93	1.2	20,4	7,0
Filipiny	70 500	1,87	1,6	5,3	2,0
Indie	50 000	1,33	1,5	14,4	2,7
Grecja	43 930	1,17	1,2	13,4	1,8
Guajana	41 960	1,11	1,5	13,4	5,5
Włochy	39 500	1,05	1,0	10,4	2,2
Jamajka	38 500	1,02	1,3	14,6	6,0
Pakistan	36 500	0,97	1,4	26,1	3,1
Trinidad i Tobago	36 300	0,96	1,3	16,5	4,9
Ekwador	36 000	0,95	1,5	21,9	8,0
Haiti	36 000	0,95	1,3	19,1	5,9
Korea	35 200	0,93	1,3	17,7	2,9
Kolumbia	35 000	0,93	1,3	20,2	6,2
Chiny	33 320	0,88	1,5	21,7	4,5
Bangladesz	33 300	0,88	1,5	31,0	5,1
Polska	33 100	0,88	0,9	14,1	2,9
Meksyk	32 000	0,85	1,8	32,0	12,5
Rosja	28 000	0,74	1,0	22,2	8,3
Honduras	27 000	0,72	1,1	27,7	13,1
Dominikana	25 300	0,67	1,1	30,9	18,6
Ukraina	23 100	0,61	0,9	20,8	9,5

Źródło: *The Newest New Yorkers 2000*: 159.

Profil edukacyjny i zawodowy polskich imigrantów przypomina profil tradycyjnego imigranta robotnika. Udział absolwentów szkół wyższych w 2000 roku był zdecydowanie niższy niż w najlepiej wykształconych grupach z Filipin, Indii, Korei Płd., Rosji i Ukrainy (Tabela 1). Jednocześnie był wyższy wśród polskich

imigrantów niż wśród typowych imigranckich grup robotniczych z Ameryki Łacińskiej. Niewiele tylko przewyższał profil edukacyjny i zawodowy Włochów i Greków, czyli „starszych” imigrantów z europejskich regionów peryferyjnych o nieprzerwanej tradycji migracji zarobkowych do USA w XIX i XX wieku. Średni dochód gospodarstw domowych polskich imigrantów jest stosunkowo niski – tylko nieco wyższy niż wśród latynoskich grup robotniczych i dużo niższy niż wśród najzamożniejszych Hindusów i Filipińczyków oraz starszych i mniej wykształconych grup Europejczyków – Włochów i Greków. Szczególną cechą zatrudnienia polskich mężczyzn imigrantów jest rekordowy odsetek osób zatrudnionych w sektorze budownictwa oraz przy konserwacji i obsłudze budynków. O ile mężczyźni imigranci o najwyższych dochodach, tj. Włosi i Grecy, są tylko lekko nadreprezentowani w tych sektorach, o tyle Polacy zdecydowanie różnią się pod względem struktury zatrudnienia od reszty imigrantów. Prawie 40 proc. zatrudnionych polskich mężczyzn pracuje w tym jednym sektorze (*The Newest New Yorkers 2000*: 162).

Budownictwo jest, jak pokazują badania Rogera Waldingera (1996) nad rolą imigrantów, grup rasowych i etnicznych na nowojorskim rynku pracy w ciągu ostatniego wieku, jednym z najbardziej cenionych sektorów zatrudnienia wśród mężczyzn należących do klasy robotniczej – zarówno imigrantów, jak i urodzonych w Stanach Zjednoczonych. W Nowym Jorku, wśród prac dostępnych dla mężczyzn bez formalnego wykształcenia, daje możliwość najlepszego zarobku. Niezwykle mocna pozycja polskich imigrantów w tym sektorze, przy stosunkowo niskim średnim poziomie wykształcenia, sprawia, że należy przedstawić typowego imigranta z Polski jako robotnika (raczej niż profesjonalistę czy przedsiębiorcę), ale takiego ze szczytu hierarchii w ramach tej grupy.

Średnie dochody polskich mężczyzn imigrantów są wyższe niż średnie dochody w całej grupie polskich imigrantów. Pod względem wysokości ustępują one tylko średnim dochodom mężczyzn profesjonalistów z Indii, Filipin, Rosji i Ukrainy oraz mężczyzn z „najstarszych”, najlepiej zakorzenionych w Nowym Jorku grup imigranckich z Włoch i Grecji.

Kolejną cechą, która odróżnia Polaków od pozostałych robotniczych grup imigranckich, jest stosunkowo niski odsetek osób żyjących w biedzie i odsetek gospodarstw domowych, których dochód obejmuje świadczenia z instytucji pomocy społecznej (Tabela 3). Wartości obu wskaźników dla polskich imigrantów są niższe niż dla imigrantów z byłego Związku Radzieckiego i większości grup latynoamerykańskich, oraz pozostają na podobnym poziomie, co w wypadku niełatynoskich, głównie anglo- i francuskojęzycznych, grup imigrantów z Karaibów (Jamajka, Guajana, Haiti, Trinidad i Tobago). Paradoksalnie, pod tym względem polscy imigranci są o wiele bardziej podobni do najzamożniejszych filipińskich czy hinduskich profesjonalistów niż imigranci z byłego ZSRR.

Wykształcenie to kolejna cecha, która łączy polskich imigrantów z dobrze radzącymi sobie w Nowym Jorku migrantami z niełatynoskich Karaibów, a odróżnia ich od typowych dziś migrantów robotników z Dominikany, Hondurasu czy Meksyku, ale także od starszych grup imigrantów europejskich. Stosunkowo niskiemu odsetkowi absolwentów uniwersytetów towarzyszy stosunkowo niski odsetek osób najgorzej wykształconych – bez ukończonej szkoły średniej.

Pod względem średniego dochodu i profilu zawodowego polskie imigrantki także są podobne do imigrantek z regionu nazywanego w literaturze anglojęzycznej „Indiami Zachodnimi” – tej części wysp karaibskich, które w czasach kolonialnych utraciła Hiszpania, a przejęła Wielka Brytania, Francja lub Holandia – tj. z Jamajki, Guajany, Haiti oraz Trynidadu i Tobago. Około 40 proc. pracujących migrantek z Polski i z ww. krajów karaibskich jest zatrudnionych w sektorze usług. Jednak udział kobiet pracujących na stanowiskach kierowników i profesjonalistów jest wyższy wśród imigrantek z Karaibów. Zarówno Polki, jak i Karaibki mają stosunkowo wysokie dochody. Chociaż we wszystkich tych grupach dochody mężczyzn są średnio wyższe niż kobiet, to w wypadku Polaków ta różnica jest większa i w 2000 roku wynosiła ponad 7 000 dolarów rocznie (ponad 20 proc. mediany rocznego dochodu gospodarstwa domowego w tej grupie),

podczas gdy dla niełatynoskich grup z Karaibów jest to około 3 000 dolarów (*The Newest New Yorkers 2000*: 160-172). O ile więc wśród imigrantów z niełatynoskich Karaibów to pozycja na rynku pracy i dochody kobiet przyczyniły się do zaklasyfikowania tej grupy jako arystokracji robotniczej, o tyle to mocna pozycja mężczyzn w sektorze budownictwa zapewnia polskim imigrantom pozycję robotniczej elity. Sukces niełatynoskich Karaibek w utworzeniu niszy w sektorze publicznej służby zdrowia – szpitalach i domach opieki – został dobrze opisany przez Nancy Foner (2000: 70-142, 2001).

Przybysze z Europy Wschodniej w Nowym Jorku mają kilka cech wspólnych. Imigrantów z Polski, Rosji i Ukrainy łączy przeciętny wśród nowojorskich grup imigrantów poziom samozatrudnienia i stosunkowo niski poziom zatrudnienia w sektorze publicznym. Imigranci z Polski i Rosji mają najwyższy wśród grup imigranckich odsetek nierodzinnych gospodarstw domowych, tj. tworzonych przez osoby samotne lub przez kilka niespokrewnionych ze sobą osób – odpowiednio 39,5 proc. oraz 34,2 proc. Natomiast imigranci z Ukrainy, wśród których 28,9 proc. gospodarstw domowych stanowią gospodarstwa nierodzinne, plasują się blisko imigranckiej średniej pod tym względem. Kolejną wspólną cechą jest niski odsetek osób zatrudnionych, zarówno kobiet, jak i mężczyzn. To upodobnia grupy wschodnioeuropejskie do pozostałych grup Europejczyków, a różni od pozostałych najliczniejszych grup imigrantów w mieście Nowy Jork w 2000 roku. Jednak Włosi i Grecy są średnio 10 lat starsi niż imigranci z Europy Wschodniej i to, jak sądzę, wyjaśnia ich niższy poziom zatrudnienia (Tabela 3). Osoby pochodzące z Europy Wschodniej, podobnie, jak Grecy i Włosi, należą do „najstarszych” grup imigranckich w mieście. Jednak w grupach z krajów wschodnioeuropejskich, które migrowały intensywnie później niż imigranci z krajów południowoeuropejskich, jest więcej dzieci i młodzieży niepełnoletniej (*The Newest New Yorkers 2000*: 150).

Tabela 3. „Zasiedziałość” wybranych grup migracyjnych

Kraj urodzenia	Liczba imigrantów w 2000 roku	Odsetek imigrantów, którzy przyjechali w okresie 1990-2000	Odsetek imigrantów, którzy przyjechali w okresie 1980-1990	Odsetek imigrantów, którzy przyjechali przed 1980 rokiem
Rosja	81 408	66,9	17,0	16,1
Włochy	72 481	9,6	6,8	83,7
Ukraina	69 727	71,3	15,4	13,4
Polska	65 999	43,4	20,9	35,7
Grecja	29 805	11,2	13,2	75,6

Źródło: *The Newest New Yorkers 2000*: 13.

Chociaż duża część udokumentowanych imigrantów z Europy Wschodniej przyjechała do Stanów Zjednoczonych w latach 1990., to tylko w wypadku migrantów z Ukrainy i Rosji stanowią oni większość imigrantów z tych krajów. Polska społeczność imigracyjna jest bardziej zróżnicowana, jeśli chodzi o okres przybycia – ponad 1/3 osób przyjechała do Stanów Zjednoczonych przed 1980 rokiem, około 20 proc. – w latach 1980., a ponad 40 proc. – w latach 1990. (Tabela 3). Z drugiej strony, w okresie po 1980 roku poziom imigracji z Włoch i Grecji zdecydowanie spadł. W ten sposób, pod względem zasiedziałości polscy imigranci sytuują się pomiędzy „starszymi” imigrantami z peryferyjnych regionów Europy Zachodniej i „nowszymi” imigrantami z krajów poradzieckich.

Badania jakościowe wskazują na jeszcze jeden element kapitału ludzkiego, który może pomóc w wyjaśnieniu różnic w społeczno-ekonomicznym położeniu tych dwóch grup w Nowym Jorku: dominujące wiejskie pochodzenie Polaków i miejskie w wypadku migrantów z Rosji i Ukrainy. Liderzy polskiej społeczności

często podkreślali, że prace, w których specjalizują się polscy imigranci, bazują na umiejętnościach wyniesionych z gospodarstwa domowego i wiejskiego. W wypadku kobiet, z dumą mówiono, że są czyste i pracowite (w domyśle: czystsze i pracowitsze niż inne imigrantki) i to im daje przewagę na rynku sprzątanania.

My jesteśmy po prostu generalnie czyste jako kobiety, że lubimy, żeby tam wszystko było poukładane. Moja znajoma, która jest kuratorem w jednym z pięciu muzeów tutaj, tych dużych w Nowym Jorku, która ma przepiękny dom (...), powiedziała mi, przecież nikt by mi nie wyprasował pościeli, bo tu się nie prasuje pościeli, a mam panią Polkę, która mi prasuje pościel (Lider 1).

Polki mają bardzo dobrą opinię jako opiekunki do dzieci i są tańsze niż... mają lepszą opinię niż Rosjanki, z tego co słyszałem, są pracowite (Lider 2).

Mężczyźni, zwłaszcza ze wsi, potrafili sami wyremontować, a nawet zbudować dom. Zdolność do ciężkiej, fizycznej pracy imigranci uważali za umiejętność nabyta w rodzinnych gospodarstwach wiejskich: *że wytrzymałem i to fizycznie (...) ja nie bałem się pracy fizycznej, bo mieliśmy nawet jak na wiosce (...) taką działkę, prawda, rolną 60 arów, to tam i ziemniaki się sadziło, i zboże, i krówkę hodowaliśmy, i świnki, prawda, więc przy tym trzeba było chodzić (Lider 34)* – wspominał jeden z liderów, który po przyjeździe do Nowego Jorku pracował w przetwórnicy pierza i fabryce kopert. Podobnie uważał inny obecny lider z kilkuletnim doświadczeniem pracy przy rozbiórkach budowlanych i w budownictwie.

Ja po prostu nie bałem się pracy fizycznej, bo ja wychowany na wsi, cały czas z robotą fizyczną obeznany, nie bałem się roboty fizycznej. A robota była ciężka! Paskudna. Bo to było kucie betonu, po prostu na garażu, żeśmy taki dach robili (Lider 22).

Migranci żydowscy są lepiej wykształceni i – jak wskazują badania jakościowe – częściej pochodzą z miast niż migranci polscy. W ramach pierwszej, najbardziej elitarnej, jak uważa Orleck (2001: 115), fali migracji ze Związku Radzieckiego na początku lat 1970., aż 85 proc. przybyszów *pochodziło z największych miast Rosji i Ukrainy – Odessy, Moskwy, Leningradu i Kijowa. [Grupę tę tworzyli] zasymilowani, miejscy profesjonalści, którym dobrze się powodziło. Wyjazd był dla nich sposobem ucieczki przed antysemityzmem w ZSRR, ograniczeniami, jakie napotykali w rozwoju zawodowym i edukacji swoich dzieci oraz coraz dotkliwymi brakami żywności, których doświadczali wszyscy mieszkańcy ZSRR.*

Etniczne sieci społeczne długiego trwania

Proponuję, żeby tę ogromną różnicę w położeniu na nowojorskim rynku pracy dwóch grup pochodzących z tego samego regionu i ukształtowanych w podobnych warunkach komunistycznego systemu politycznego zobaczyć jako paradoksalny efekt długiego trwania (Braudel 1992). Mimo dramatycznych zmian w Europie Wschodniej i Stanach Zjednoczonych XX wieku, różnice w obecnym położeniu ekonomicznym migrantów polskich i żydowskich wywodzą się z różnic między migrantami z tych dwóch grup na przełomie XIX i XX wieku i różnic między grupami etnicznymi, które stworzyli w następnym wieku.

Żydowskie migracje do Nowego Jorku mają długą tradycję (Diner 2006). Bardzo liczny napływ Żydów z Europy Wschodniej na przełomie XIX i XX wieku zmienił nie tylko istniejącą już amerykańską społeczność żydowską, ale także samo miasto. Siedmiu z dziesięciu żydowskich imigrantów z Europy Wschodniej wybrało Nowy Jork jako miejsce osiedlenia. Tak więc, w latach 1920. Żydzi stanowili ćwierć ponad 5,5-milionowej populacji miasta i jego największą grupę etniczną (Daniels 1990). Historia Nowego Jorku

jako wiodącego w świecie ośrodka w tak różnorodnych dziedzinach, jak przemysł odzieżowy i moda, ruch związkowy i teatr muzyczny, była związana z obecnością żydowskich imigrantów z Europy Wschodniej i ich dzieci (Diner 2006). Tutaj też powstały najważniejsze do dziś żydowskie organizacje w Stanach Zjednoczonych, które wspomagały adaptację masowej fali imigrantów (Diner 2006) sto lat temu.

Polacy nie wywarli podobnego wpływu na demografię, gospodarkę czy kulturę miasta. Chociaż podobnie liczna, około 2,5-milionowa, grupa polskich imigrantów przybyła do Stanów Zjednoczonych między 1880 a 1920 rokiem, to w Nowym Jorku w 1905 roku Polacy tworzyli zaledwie 150-tysięczną społeczność (Daniels 1990). Większość imigrantów z Polski zmierzała do ośrodków przemysłowych w stanach Michigan, Pensylwania i Illinois. Największe polskie parafie w Nowym Jorku w tym okresie założono w najbardziej uprzemysłowionych, nietypowych dla miasta słynącego z niewielkich zakładów przemysłu lekkiego, dzielnicach męskiej klasy robotniczej: na Greenpoincie i północnym Willimasburgu (Freeman 2000; Piątkowska 2002; Bukowczyk 1987; Reiss 2001). Polscy imigranci dołączyli do charakterystycznej dla społeczeństwa amerykańskiego grupy „katolickiej klasy robotniczej” (Greene 1980: 796, Erdmans 2004), której kultura polityczna i styl życia w Nowym Jorku zostały ukształtowane przez liczniejsze grupy Irlandczyków i Włochów (Glazer, Moynihan 1970; Bayor 1979; Zeitz 2007).

Jak 100 lat wcześniej, Nowy Jork jest obecnie najchętniej wybieranym miejscem osiedlenia żydowskich imigrantów z Europy Wschodniej do Stanów Zjednoczonych. Około połowa z nich zdecydowała się tu osiedlić (Orleck 2001). Gospodarka poprzemysłowa zmieniła preferencje polskich (podobnie jak innych) migrantów zarobkowych co do miejsca osiedlenia. Większa niż stulecie wcześniej część migrantów z Polski została nowojorczykami (*The Newest New Yorkers 2000*: 13, 17). Inaczej jednak niż przed wiekiem, kiedy Europejczycy stanowili ogromną większość wśród imigrantów, a Żydzi i Polacy stanowili najliczniejsze po Włochach grupy imigranckie w Stanach Zjednoczonych, teraz Żydzi z Europy Wschodniej i Polacy są co prawda największymi grupami imigrantów, ale w europejskiej mniejszości. Migracja innych, w miarę licznych, grup Europejczyków do Nowego Jorku, tj. Włochów i Greków, zdecydowanie osłabła w latach 1970. i 1980. Polacy i Żydzi z Europy Wschodniej, z kolei, intensywniej migrowali w latach 1990. niż wcześniej. To upadek komunizmu przyniósł wielką nową falę migracji z nowo powstałych krajów poradzieckich, Polski i innych krajów postkomunistycznych, które otworzyły swoje granice. Do tego momentu w historii Włochy i Grecja miały już za sobą szczyt emigracji do Stanów Zjednoczonych i innych krajów wysoko uprzemysłowionych. W tym czasie stawały się krajami atrakcyjnymi dla imigrantów z biedniejszych obszarów Europy, Ameryki Północnej i Bliskiego Wschodu.

Obecne relacje między migrantami żydowskimi i polskimi są bardziej skomplikowane niż przed 100 laty. Teraz łączą ich wspólne elementy w – osobnych, co prawda – zbiorowych pamięciach o przedwojennym życiu w Europie Wschodniej, ale też o Holokauście, komunizmie i postkomunizmie. W warunkach nowojorskiej mieszanki migrantów z całego świata łączy ich też przynależność do białej rasy i europejskie pochodzenie. Ponieważ klasyfikacja rasowa jest w amerykańskiej biurokracji i kulturze ciągle obecna, a niełatynoscy biali (jak określa się teraz w Stanach Zjednoczonych grupę hegemoniczną) stanowią w mieście tylko około 35 proc. ludności, „białość” osób pochodzących z Europy Wschodniej jest istotną cechą wspólną. W amerykańskiej tradycji, gdzie czarny kolor skóry skojarzono z niewolnictwem i podległością, a biały – z wolnością i panowaniem, „białość” ciągle ułatwia asymilację imigrantom i ich dzieciom, choć przywileje rasowe zostały ostatecznie zniesione w latach 1960. (Perlmann, Waters 2005; Bean, Lee 2010).

Intuicyjne przekonanie polskich liderów o lepiej rozwiniętych sieciach społecznych migrantów z byłego ZSRR zgodne są z wynikami badań nad organizacjami wspierającymi adaptację imigrantów. Imigranci żydowscy z byłego Związku Radzieckiego mają nie tylko wyższy kapitał kulturowy, ale także korzystniejsze, lepiej rozwinięte etniczne sieci społeczne o tradycjach sięgających końca XIX wieku. Badacze zgodnie podkreślają kluczową rolę amerykańskich organizacji żydowskich w politycznej i praktycznej organizacji prze-

siedleń uchodźców ze Związku Radzieckiego do Izraela i Stanów Zjednoczonych (por. Markowitz 1993; Orleck 2001; Morawska 2004; Zeltzer-Zubida 2004). Zwracają też uwagę na pomoc prawną i życiową, jaką w Stanach Zjednoczonych udzielały Żydom *Hebrew Immigrant Aid Society*, istniejąca od 1881 roku organizacja specjalizująca się w przesiedleniach, oraz *New York Association for New Americans* (NYANA), obecnie największa żydowska organizacja z Nowego Jorku pomagająca w przesiedleniach, założona w 1949 roku. Ta druga organizacja ułatwiała imigrantom osiedlenie się w USA, dbając o komfort życiowy i akulturację przybyszów: *[w] historycznie żydowskich dzielnicach, gdzie (...) społeczność lokalna była najżyczliwiej nastawiona i gdzie system opieki społecznej nastawiony na żydowskich seniorów dobrze już funkcjonował (...). NYANA przydzielała konsultanta zawodowego każdemu dorosłemu w wieku produkcyjnym, testowała jego znajomość angielskiego i kierowała na kursy. (...) Oferowała szkolenia w zakresie biznesu i księgowości, rzemiosła, stolarstwa, pracy przy obsłudze budynków [bardzo ważny sektor zatrudnienia, charakterystyczny dla Nowego Jorku z jego ogromną przestrzenią mieszkalną i biurową – przyp. AS] i gastronomii. Organizowała również kursy przystosowawcze dla inżynierów, informatyków i lekarzy* (Orleck 2001: 119).

Polskie organizacje etniczne w Nowym Jorku nie działają tak sprawnie. Liderzy polskiej społeczności w Nowym Jorku, z którymi rozmawiałam, często skarżyli się na słabość polskich organizacji i z zazdrością mówili o organizacjach żydowskich. Wydaje się, że parafie etniczne, w których odbywają się msze w języku polskim są – jak 100 lat temu w różnych skupiskach polskich w Stanach Zjednoczonych – głównym źródłem polskiego kapitału społecznego (Park, Miller 1969; Praszałowicz 1999; Babiński 2006). Jak uważa jeden z liderów, *ta [polska – przyp. AS] kultura nie ma takich środków kulturalnych jak Żydzi mają, swoje centra, swoje sale, raczej to się odbywa przy kościele, (...) mogą przyjść, potem w kościele postać sobie, porozmawiać, zobaczyć, być w tym tłumie, poczuć tą polskość, (...) bo nie ma innej polskiej organizacji* (Lider 24). Na tę słabość narzekali zarówno działacze, którzy spodziewali się większej ofiarności finansowej migrantów, jak i imigranci, którzy od organizacji oczekiwali większej pomocy w adaptacji do życia w nowym kraju.

Najważniejsza w Nowym Jorku polska organizacja o charakterze socjalnym to Centrum Polsko-Słowiańskie (CPS) założone w 1973 roku przez księdza (co typowe w historii polskiej imigracji) Leona Tołczyka. Celem CPS jest pomoc imigrantom i Amerykanom pochodzenia polskiego. Działalność finansowana jest z dotacji miejskich oraz ze składek uczestników *quasi-banku* Polsko-Słowiańskiej Federalnej Unii Kredytowej. Obecnie działa w nim program dla seniorów, są dyżury prawnika i odbywają się kursy języka angielskiego. Z moich wywiadów wynika, że z usług Centrum korzystają głównie osiadli imigranci. CPS nigdy nie prowadziło akcji przesiedleńczych na skalę porównywalną z akcjami organizowanymi przez NYANA.

Kilku liderów było przekonanych, że lepiej pod tym względem jest w Chicago. Badania Erdmans (1998) z lat 90. XX wieku pokazują jednak, że animozje między działaczami poszczególnych organizacji, a zwłaszcza uprzedzenia między imigrantami i polską grupą etniczną, tj. potomkami wcześniejszych imigrantów, także w Chicago są dominującym typem postaw. Brak zorganizowanego życia zbiorowego potwierdzają też wypowiedzi chicagowskich respondentów Barbary Sakson (2005).

Jednak polscy liderzy nie doceniają roli polskich sieci społecznych ukształtowanych w ciągu długiej tradycji migracyjnej, „białości” oraz związku między polską grupą etniczną a resztą białych katolickich grup etnicznych w Stanach Zjednoczonych. Z moich wywiadów i istniejących już badań nad nowojorskim imigranckim rynkiem pracy (Waldinger 1996) wynika, że to kontakty z reprezentantami „starych” grup imigranckich z Europy dają polskim imigrantom przewagę na nowojorskim rynku pracy nad imigrantami z nieeuropejskich grup bez długiej tradycji migracyjnej. Jak pokazują Roger Waldinger i Ivan Lichter (2003), badacze sytuacji „nowych” imigrantów na rynku pracy w Los Angeles, ci ostatni mogą polegać na etnicznych sieciach ukształtowanych w ciągu ostatnich dekad.

Polscy mężczyźni zdecydowanie częściej niż mężczyźni z innych grup imigranckich pracują w budownictwie i przy obsłudze budynków, czyli w nielicznych sektorach, które z powodzeniem przetrwały rewolucję poprzemysłową w Nowym Jorku. Tradycyjnie, od końca XIX wieku, który przyniósł boom budowlany, w sektorze tym dominowali Irlandczycy i Włosi. Ponieważ budownictwo to najbardziej pożądanym sektor zatrudnienia dla robotników, praca w nim była przedmiotem zacieklej konkurencji w ciągu długiej i imponującej historii wznoszenia nowych budynków, mostów, ulic i tuneli metra w Nowym Jorku. Jak pokazuje Waldinger (1996), tradycyjnie był to sektor białych robotników. System rekrutacji członków rodziny i znajomych, a także związki zawodowe aż do lat 1960. nie dopuszczały konkurencji ze strony czarnych Amerykanów. Również później, mimo miejskich i federalnych interwencji wspierających obecność Afro-Amerykanów w budownictwie – które wydawało się dobrym sektorem zatrudnienia dla mężczyzn zainteresowanych awansem społecznym, ale niewykształconych i bez konkretnego zawodu – sektor ten pozostał zdominowany przez białych Amerykanów i białych imigrantów. *Budownictwo stało się niszą etniczną dla kolejnych fal białych imigrantów i ich potomków. Gdy raz okopali się w tym sektorze, skutecznie użyli formalnych i nieformalnych środków, żeby wykluczyć Czarnych* (Waldinger 1996: 205).

Mój przegląd ogłoszeń o pracę w *Nowym Dzienniku*, najpopularniejszej polskojęzycznej gazecie w Nowym Jorku, a także wywiady z liderami społeczności, w tym z właścicielami firm remontowych i budowlanych, wskazują, że Polacy weszli do tej branży w latach 1980., kiedy to stanowili jedną z największych grup imigranckich w mieście, jeszcze przed wielką falą migracji z Trzeciego Świata. Liderzy polskiej społeczności imigranckiej na Greenpoincie wskazywali prace w budownictwie, prace remontowe, „prace na budynku” (takie jak sprzątanie, praca w charakterze „złotej rączki, dozorczy, odźwiernego), jako najpopularniejsze zajęcia polskich imigrantów mężczyzn w Nowym Jorku. Wskazywano też na firmy włoskie, greckie i żydowskie (tj. należące do reprezentantów tych grup etnicznych raczej niż imigranckie) jako główne miejsca zatrudnienia polskich robotników, a zarazem konkurencja dla polskich firm.

Silna pozycja imigrantów mężczyzn z Polski w sektorze budownictwa i obsługi budynków wskazuje na związki między Amerykanami polskiego pochodzenia, potomkami imigrantów z przełomu XIX i XX wieku, i współczesnymi migrantami z Polski. Pośrednio silna pozycja w tych branżach wskazuje na solidarność i sukcesję w grupie „białych etników” (*white ethnics*), jak określa się w Stanach Zjednoczonych nieprotestanckie, w przeszłości dyskryminowane kulturowo grupy z Europy, które po II wojnie światowej uznano za należące do rasy białej (Roediger 2005). Tak więc, silna pozycja polskich mężczyzn w budownictwie powinna być interpretowana, jak sądzę, jako pochodna przynależności Polaków do grupy „białych etników”. Ta tradycyjna przynależność była kluczowa dla etnicznej sukcesji „nowszych” imigrantów z Polski po najmniej imigrantach z Irlandii i Włoch oraz ich potomkach.

Status migracyjny

Chociaż liderzy polskiej społeczności często porównywali imigrantów z Polski i byłego ZSRR, to rzadko zdawali sobie sprawę z tego, jak zasadniczo różna jest ich sytuacja prawna. Większość imigrantów żydowskich z byłego Związku Radzieckiego po przyjeździe do USA otrzymywała status uchodźcy z powodu prześladowań religijnych – do 1992 przez władze radzieckie, a po 1992 roku – przez nacjonalistyczne grupy w Rosji. Liderzy uważali, że sukces rosyjskich imigrantów jest raczej wynikiem pomocy amerykańskich organizacji żydowskich oraz pochodną cech, które można określić jako radziecki kapitał kulturowy, niż posiadania statusu uchodźcy w USA. Rzadko zdawali sobie sprawę z tego, że ten ostatni nie tylko zapewnia legalność pobytu, ale także uprawnia do finansowanych z funduszy publicznych szkoleń językowych i zawodowych oraz pomocy społecznej dla osób niepracujących. Tymczasem, od lat 1970., kiedy władze PRL zliberalizowały przepisy wyjazdowe, aż do dziś polską specjalnością są przyjazdy „wakacjuszy”. Ci migran-

ci przyjechali do USA w celach zarobkowych i nielegalnie przedłużyli swój pobyt w USA po wygaśnięciu wiz turystycznych, na podstawie których przybyli⁴ (Erdmans 1998; Babiński 2006; Iglicka 2007). Nastawione na szybki zarobek i powrót do kraju, motywowane niezwykle atrakcyjnym kursem walutowym amerykańskie pobyty „wakacjuszy” i ich ostentacyjna konsumpcja po powrocie do kraju stanowiła ważny składnik życia społecznego PRL-u (Stola 2001: 99). Obecna polityka Stanów Zjednoczonych zezwala na legalne migracje osobom, które mają już krewnych obywateli lub rezydentów amerykańskich, osobom o poszukiwanych kwalifikacjach, głównie profesjonalistom oraz inwestorom. Potencjalni imigranci-robotnicy nie posiadający amerykańskich krewnych mogą pracować legalnie tylko, jeśli wygrają wizę pobytową w loterii dostępnej dla obywateli krajów niedoreprezentowanych wśród udokumentowanych imigrantów w ciągu kilku poprzednich lat. W latach 1990. polscy beneficjenci tego programu promującego różnorodność wśród imigrantów stanowili niemal połowę wszystkich imigrantów z Polski zarejestrowanych w bazach danych z amerykańskiego spisu powszechnego (*The Newest New Yorkers 2000*: 28).

Mary Erdmans (1998) szacuje, że około 1/3 przybyszów z wizami turystycznymi przedłużała swój pobyt, a więc na progu epoki postkomunistycznej w 1991 roku w Stanach Zjednoczonych żyło około 250 000 „wakacjuszy” z Polski. Liczba osób wyjeżdżających do USA w celach zarobkowych wzrosła tuż po 1989 roku. W sumie, zdecydowana większość imigrantów między 1960 a 1993 rokiem (około miliona) przyjechała do USA jako turyści, a mniejsza grupa – jako legalni imigranci, z których *ponad 3/4 korzystało z klauzuli łączenia rodzin, a nie klauzuli zatrudnienia* (Erdmans 1998: 58). Wyniki badania Krystyny Iglickiej nad uczestnikami wakacyjnych programów wyjazdowych *Work and Travel* pokazują, jak bardzo migracje do Stanów Zjednoczonych ciągle kojarzą się z nielegalnym statusem imigracyjnym i niewygodami wynikającymi z bycia „wakacjuszem” (Iglicka 2007).

W 1980 roku usystematyzowano amerykańską politykę wobec uchodźców. Przyjęto ONZ-owską definicję uchodźcy jako osoby, która w uzasadniony sposób obawia się prześladowań w kraju pochodzenia. Tak jak od początku Zimnej Wojny, tak i po 1980 roku Ameryka dawała schronienie przede wszystkim uchodźcom z krajów komunistycznych. Skorzystali z tego Kubańczycy, Wietnamczycy, przybysze z Kambodży i Laosu oraz Europejczycy ze Wschodu. Od lat 1970., na mocy porozumienia między rządami USA i ZSRR, do Stanów Zjednoczonych mogli przyjeżdżać uchodźcy żydowscy ze Związku Radzieckiego. W latach 1980., po wprowadzeniu w Polsce stanu wojennego, status uchodźcy w USA przyznano ponad 30 000 Polaków, co nie jest wielką liczbą zważywszy na skalę wyjazdów z Polski w tym okresie. Na mocy ustawy o uchodźcach z 1980 roku nabyli oni prawo nie tylko do legalnego pobytu i pracy, lecz także do okresowej federalnej pomocy finansowej.

Migracje uchodźcze odegrały więc znacznie większą rolę w historii wyjazdów zagranicznych z ZSRR, i potem Rosji, niż z Polski. Zdecydowana większość migrantów z byłego ZSRR, którym władza radziecka zezwoliła na wyjazd na początku lat 1970., oraz tych, którzy przyjechali już po rozpadzie ZSRR w 1991 roku, otrzymała w Stanach Zjednoczonych status uchodźcy. Orleck (2001), która badała rosyjskojęzyczną społeczność żydowską w Nowym Jorku, szacuje, że 85 proc. tej grupy otrzymało taki status w chwili wjazdu do USA. Żydowscy migranci z byłego ZSRR są pod tym względem grupą wyjątkową. Szczególny status prawny w dużej mierze wyjaśnia więc niezwykle wśród imigrantów w USA cechy tej społeczności. Status uchodźcy nie tylko ułatwia adaptację zawodową potencjalnym pracownikom, którzy otrzymują *federalne dotacje mieszkaniowe, edukacyjne i na szkolenia zawodowe* (Orleck 2001: 113), ale sprzyja też migracjom ludzi starszych i dzieci, bo uprawnia do korzystania z pomocy społecznej.

Zakończenie

Imigranci z Polski na nowojorskim rynku pracy zajmują pozycję arystokracji robotniczej. Ich dochody, zwłaszcza dochody mężczyzn, są na ogół wyższe niż dochody „nowych”, imigrantów z krajów pozaeuropejskich o podobnym poziomie wykształcenia. Elitarną pozycję wśród robotniczych grup imigranckich i silną nadreprezentację Polaków w cenionym przez imigrantów-robotników wysoko płatnym sektorze budownictwa wyjaśniam lepiej rozwiniętymi etnicznymi sieciami społecznymi. Korzystając z kształtujących się przez ponad wiek sieci etnicznych i dzięki sukcesji po europejskich robotniczych grupach etnicznych, zwłaszcza Irlandczykach i Włochach, polscy imigranci-mężczyźni byli w stanie zapewnić sobie nadreprezentację w sektorze budownictwa. Wśród liderów społeczności polskich imigrantów z Greenpointu, robotniczy status ich grupy etnicznej często był źródłem frustracji. Jednak, ze względu na typowy status prawny polskich imigrantów – rzadko status uchodźcy, a częściej status imigranta, i często, jak przekonani są liderzy, przebywającego w Stanach Zjednoczonych na podstawie wizy turystycznej lub mieszkającego i pracującego tam bez zezwolenia – oraz robotnicze sieci społeczne, pożądaną przez polskich liderów awans grupowy z pozycji robotniczej na bardziej prestiżową pozycję profesjonalisty lub przedsiębiorcy jest trudny. Może to zniechęcać polskich imigrantów o wysokim kapitale ludzkim do wyboru Nowego Jorku jako miejsca osiedlenia i pracy.

Imigranci z byłego ZSRR na nowojorskim rynku pracy osiągnęli pozycję biednych profesjonalistów. Odwołując się do klasyfikacji imigrantów zaproponowanej przez Albę i Nee (2005), tych, którzy są aktywni na rynku pracy, trzeba zaliczyć do profesjonalistów ze względu na ich zarobki oraz wysoką w porównaniu do innych grup imigranckich w mieście reprezentację wśród menedżerów i samodzielnych pracowników o wysokim stopniu specjalizacji. Jednak średnie dochody gospodarstw domowych grup imigranckich z byłego ZSRR, inaczej niż średnie dochody gospodarstw domowych typowych grup imigrantów profesjonalistów z Indii i Filipin, są zdecydowanie niższe. Dla pozycji grupowej żydowskich imigrantów z byłego ZSRR jako profesjonalistów kluczowa jest kombinacja dwóch czynników: wysokiego kapitału ludzkiego oraz statusu uchodźcy. Ten pierwszy składnik, choć stanowi warunek konieczny, nie byłby wystarczający w grupie o umiarkowanej znajomości angielskiego, jaką są imigranci z byłego Związku Radzieckiego (Tabela 1). To, że bez znajomości języka angielskiego nie można liczyć na osiągnięcie pozycji profesjonalisty pokazuje przykład Koreańczyków. Ta jedna z najlepiej wykształconych grup imigranckich, ale słabo radząca sobie z posługiwaniem się językiem angielskim, wyspecjalizowała się w drobnej przedsiębiorczości. Jej reprezentanci migrują do USA korzystając z preferencji w prawie imigracyjnym dla inwestorów oraz dla członków rodzin obywateli i rezydentów amerykańskich, a nie dla osób wykonujących poszukiwane zawody. Jak pokazują porównawcze badania Portesa i Rumbauta (2006), tylko imigranci świetnie wykształceni i jednocześnie biegle posługujący się językiem angielskim, jacy dominują wśród Hindusów i Filipińczyków, mogli migrować do Stanów Zjednoczonych wykorzystując preferencje w prawie imigracyjnym dla wykonujących poszukiwane zawody, w tym wysoko wykształconych profesjonalistów. Mogli od razu wejść na amerykański rynek pracy od razu w tej właśnie roli. Imigranci z byłego ZSRR prawdopodobnie nie zdołaliby osiągnąć pozycji profesjonalistów ani nawet udokumentowanych imigrantów bez wsparcia instytucjonalnego w postaci statusu uchodźcy. To on daje im prawo do legalnego zatrudnienia, świadczeń społecznych oraz możliwość bezpłatnego szkolenia zawodowego i językowego. Trzeba jednocześnie podkreślić, że sam status uchodźcy, bez wysokiego kapitału ludzkiego, nie przyniosłby migrantom z byłego Związku Radzieckiego wysokiej pozycji, tak jak nie przynosi automatycznie innym grupom korzystającym z tego przywileju: przybyszom z Wietnamu, Kambodży, Laosu, Afryki, Ameryki Środkowej czy Haiti (Portes and Rumbaut 2006: 20-36). Tylko połączenie dobrego wykształcenia ze statusem uchodźcy pozwoliło migrantom z byłego ZSRR, tak jak wcześniej uchodźcom z Kuby i Iranu, osiągnąć sukces w zawodach wymagających specjalistycznego

wykształcenia (Portes and Rumbaut 2006: 21). Dodatkowym czynnikiem wzmacniającym szanse na grupową pozycję profesjonalisty były organizacyjne formy wsparcia adaptacji zawodowej, oferowane przez żydowskie instytucje etniczne w Nowym Jorku. Przynależność do elitarnej, zamożnej i nadreprezentowanej wśród profesjonalistów grupy etnicznej daje im też, podobnie jak Hindusom i Filipińczykom w Nowym Jorku, wsparcie sieci społecznej, która *już na samym początku* [pobytu] *oferuje ogromny wybór możliwości na lokalnym rynku pracy* (Portes, Rumbaut 2006: 96). Powszechnie wśród migrantów żydowskich posiadanie statusu uchodźcy wyjaśnia też ich stosunkowo niski udział w rynku pracy, nadzwyczajny wśród imigrantów odsetek ludzi w wieku nieprodukcyjnym i, w rezultacie, stosunkowo niskie średnie dochody całej grupy imigranckiej. Polityka automatycznego nadawania migrantom żydowskim z byłego ZSRR statusu uchodźcy ze względu na prześladowania na tle religijnym sprzyjała, z jednej strony, przyspieszonej adaptacji zawodowej i uzyskaniu pozycji profesjonalisty przez migrantów o wysokim kapitale ludzkim w wieku produkcyjnym. Z drugiej strony, zachęcała do migracji osoby, które z powodu wieku lub stanu zdrowia na rynek pracy wejść nie mogły i żyją z pomocy społecznej lub są na utrzymaniu pracujących krewnych. Dlatego mimo wysokiego kapitału ludzkiego i wysokiej pozycji zawodowej pracujących, korzystnego statusu prawnego i rozwiniętych sieci społecznych, imigranci z Rosji i Ukrainy należą do biedniejszych grup imigranckich w mieście.

Pozycja profesjonalistów, charakterystyczna dla Żydów z byłego Związku Radzieckiego, często jest przedmiotem zazdrości liderów polskiej społeczności imigranckiej. W swoich wyjaśnieniach różnicy między zawodowymi osiągnięciami polskich imigrantów i żydowskich imigrantów z byłego ZSRR odwołują się do siły żydowskich organizacji etnicznych w Stanach Zjednoczonych, które w większym stopniu niż polskie organizacje pomagały nowym imigrantom w adaptacji zawodowej. To wyjaśnienie znajduje potwierdzenie w faktach. Jednak liderzy nie są na ogół świadomi tego, z jak bardzo różnych pozycji w strukturze społeczeństwa wysyłającego pochodzą polscy i żydowscy imigranci w mieście. Nieczęsto też doceniają znaczenie wpływu statusu imigracyjnego na odmienne pozycje zawodowe Polaków i Żydów z byłego ZSRR. Wyjaśnienia liderów odwołują się raczej do mitycznej wiary w potęgę żydowskich organizacji niż konkretnej, faktograficznej wiedzy o znaczeniu sieci społecznych i statusu imigracyjnego danej grupy etnicznej dla pozycji zawodowej imigrantów.

Przypisy

¹ O różnicach między polskimi i żydowskimi migrantami w Stanach Zjednoczonych i Nowym Jorku pisałam także w: Sosnowska (2010a) i Sosnowska (2012)..

² Dane spisowe z lat 1980. są problematyczne. Wynika z nich, że w ciągu całej dekady lat 1980. do Nowego Jorku przyjechało niespełna 1 000 Polaków, podczas, gdy inne dane – na temat bierzmowania i ślubów, pochodzące z ksiąg parafialnych, informacje z prasy nowojorskiej i wspomnień imigrantów – wskazują na lata 1980. jako na okres masowego napływu imigrantów z Polski. Jednak i dane dotyczące liczby imigrantów z byłego Związku Radzieckiego różnią się – biuro Spisu Powszechnego zarejestrowało około 164 000 przybyszów z Rosji, Ukrainy, Białorusi i Armenii łącznie, a badacze mówią o około 300-tysięcznej rosyjskojęzycznej populacji w Nowym Jorku (The Newest New Yorkers 2000: 13; Zeltzer-Zubida 2004).

³ To założenie może budzić wątpliwości, bo 15 proc. osób z grupy imigrantów z Rosji i Ukrainy stanowią inne niż uchodźcy kategorie imigrantów, a więc nie są to Żydzi. Zdecydowałam się przyjąć takie założenie z dwóch powodów, poza tym, że taka jest praktyka badaczy specjalizujących się w migracjach po rozpadzie Związku Radzieckiego. Po pierwsze, to są najlepsze dostępne dane na interesujący mnie temat. W amerykańskim spisie ludności, organizowanym przez państwo przestrzegające konstytucyjnego zapisu

o rozdziale państwa i religii, nigdy nie zadawano pytania o wyznanie religijne. Spis nie dostarcza więc danych na temat Żydów, traktowanych w tradycji amerykańskiej jako grupa religijna właśnie, a nie etniczna. Dane spisowe, szczegółowo opracowane w *The Newest New Yorkers 2000. Immigrant New York in the New Millennium*, pozwalają, w przeciwieństwie do danych z innych istniejących badań, na porównywanie imigrantów z różnych krajów, a w szczególności z Polski i europejskich krajów poradzieckich. Po drugie, moje wnioski na podstawie danych spisowych zgodne są z wnioskami z badań sondażowych przeprowadzonych na reprezentatywnej próbie rosyjskojęzycznych imigrantów żydowskich zrealizowanych przez American Jewish Society (Kliger 2011) i American Jewish Committee (*Russian-Jewish Opinion Survey 2004*), a przy tym bardziej szczegółowo opisują sytuację zawodową społeczności nowojorskiej.

⁴ Od czasów I wojny światowej wizy amerykańskie wydawane są w konsulatach krajów wysyłających.

Literatura

- Alba R., Nee V. (2005). *Remaking the American Mainstream: Assimilation and Contemporary Immigration*. Cambridge, Massachusetts, London, England: Harvard University Press.
- Babiński G., Chałupczak H. (red.) (2006). *Diaspora polska w procesach globalizacji. Stan i perspektywy badań*. Kraków: Grell.
- Bayor R. H. (1979). *Neighbors in Conflict. The Irish, Germans, Jews and Italians of the New York City, 1929-1941*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Bean F. D., Lee J. (2010). *The Diversity Paradox: Immigration and the Color Line in 21st Century America*. New York: Russell Sage Foundation Press.
- Braudel F. (1992). *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV-XVIII wiek*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Bukowczyk J. (1987). *And My Children Did Not Know Me. A History of the Polish-Americans*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Daniels R. (1990). *Coming to America. A History of Immigration and Ethnicity in American Life*. New York, NY: Harper Collins.
- Diner H. (2006). *The Jews of the United States, 1654-2000*. Berkeley: University of California Press.
- Erdmans M. (1998). *Opposite Poles. Immigrants and Ethnics in Polish Chicago, 1976-1990*. University Park, Pa.: Pennsylvania State University Press.
- Erdmans M. (2004). *The Grasiński Girls. The Choices They Had and the Choices They Made*. Ohio: Ohio University Press.
- Foner N. (2000). *From Ellis Island to JFK. New York's Two Great Waves of Immigration*. New Haven: Yale University Press; New York: Russell Sage Foundation.
- Foner N. (2001). *Islands in the City: West Indian Migration to New York*. Berkeley: University of California Press.
- Freeman J. (2000). *Working-Class New York: Life and Labor Since World War II*. New York: New Press.
- Glazer N., Moynihan D. (1970). *Beyond the Melting Pot: The Negroes, Puerto Ricans, Jews, Italians, and Irish of New York City*. Cambridge (MA): The MIT Press.
- Greene V. R. (1980), Poles, w: *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*. Cambridge (MA) and London (UK): Harvard University Press.
- Iglicka K. (2007). Badanie nad migracjami zarobkowymi z Polski po 1 maja 2004 roku do USA. *Biuletyn Migracyjny - Dodatek 15*.
- Kasinitz Ph., Mollenkopf J., Waters M. C. (2009). *Inheriting the City. The Children of Immigrants Come of Age*. New York: Russell Sage Foundation.

- Kliger S. (2011). *Russian-Jewish Immigrants in the U.S.: Social Portrait, Challenges, and AJC Involvement*. New York: American Jewish Committee.
- Markowitz F. (1993). *A Community in Spite of Itself. Soviet Jewish Émigrés in New York*. Washington: Smithsonian Institution Press.
- Morawska E. (2004). Exploring Diversity in Immigrant Assimilation and Transnationalism: Poles and Russian Jews in Philadelphia. *The International Migration Review* 38(4): 1372-1412.
- Orleck A. (2001). Soviet Jews: The city's newest immigrants transform New York Jewish life, w: N. Foner (red.), *New Immigrants in New York*, s. 111-140 New York: Columbia University Press.
- Park E. R., Miller H. A. (1969). *Old World Traits Transplanted*. New York: Arno Press and The New York Times.
- Perlmann J., Waters M. C. (red.) (2005). *The New Race Question: How the Census Counts Multiracial Individuals*. New York: Russell Sage Foundation.
- Piątkowska D. (2002). *Polskie kościoły w Nowym Jorku*. Nowy Jork – Opole.
- Portes A., Rumbaut R. (2006). *Immigrant America. A Portrait*, 3rd edition. Berkeley : University of California Press.
- Praszałowicz D. (1999). *Stosunki polsko-niemieckie na obczyźnie. Polscy i niemieccy imigranci w Milwaukee, Wisconsin (USA) 1860-1929*. Kraków: Universitas.
- Reiss M. (2001). *Greenpoint Neighborhood History Guide*. New York: Brooklyn Historical Association.
- Roediger D. (2005). *Working Toward Whiteness: How America's Immigrants Became White: The Strange Journey from Ellis Island to the Suburbs*. New York: Basic Books.
- Russian-Jewish Opinion Survey 2004*. New York: American Jewish Committee.
- Sakson B. (2005). *Po drugiej stronie Oceanu. Nowi emigranci z Polski w metropolii Chicagowskiej*. CMR Working Papers 5/63. Warsaw: Centre of Migration Research, University of Warsaw.
- Sosnowska A. (2010a). Ciągłość i dwoistość. Migracje z Europy Wschodniej do przemysłowej i poprzemysłowej Ameryki, w: J. Kochanowicz, M. Marody (red.), *Kultura i gospodarka*, s. 52-84. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Sosnowska A. (2010b). Polacy, Żydzi i Portorykańczycy. Liderzy polskiego Greenpoint o nowojorskich grupach etnicznych, w: *II Kongres Polskich Towarzystw Naukowych na Obczyźnie*, s. 107-129, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, Stowarzyszenie Wspólnota Polska.
- Sosnowska A. (2012). Different. Polish and Post-Soviet Jewish Immigrants In New York City”, w: A. Małek, D. Praszałowicz (red.), *Between the Old and the New World. Studies in the History of Overseas Migrations*, s. 89-107. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Warszawa, Wien: Peter Lang Internationaler Verlag der Wissenschaften.
- Stola D. (2001). Migracje w okresie PRL-u, w: E. Jaźwińska, M. Okólski (red.), *Ludzie na huśtawce. Migracje między peryferiami Polski i Zachodu*, s. 62-100. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- The Newest New Yorkers 2000. Immigrant New York in the New Millennium* (2004). New York: New York City Department of City Planning Population Division.
- Waldinger R. (1996). *Still the Promised City? African-Americans and New Immigrants in Postindustrial New York*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Waldinger R., Lichter I. (2003). *How the Other Half Works? Immigration and the Social Organization of Labor*. Berkeley: University of California Press.
- Zeit J. (2007). *White Ethnic New York. Jews, Catholics and the Shaping of Postwar Politics*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Zeltzer-Zubida A. (2004). Affinities and affiliations: the many ways of being a Russian Jewish American, w: J. Mollenkopf, M. Waters, P. Kasinitz (red.), *Becoming New Yorkers. Ethnographies of the New Second Generation*, s. 339-360, New York: Russell Sage Foundation.

To Settle or to Leave Again? Patterns of Return Migration to Poland During the Transition Period

Agnieszka Fihel^{*}, Agata Górny^{**}

The article discusses the notion of return migration with regard to its permanency and temporariness. In reference to selective patterns of return migration, factors conducive to permanent returns and to re-emigration, i.e. subsequent migration after the return, are examined with the use of a logistic regression model. Analyses demonstrated in the article are devoted to return migration to Poland in 1989-2002 and based on the 2002 Polish census data. The obtained results confirm earlier findings on the major role of the level of human capital and family attachments in shaping the nature of the return waves. It was revealed that return migrants who decided on a longer stay in Poland were more often living in Polish urban areas, and had higher human capital and stronger family attachments to Poland, when compared to re-emigrants. It was also observed that return migrants possessing dual nationality were the most likely to engage in re-emigration, while descendants of Polish emigrants tended to settle in Poland on a more permanent basis.

Keywords: return migration, Poland, re-emigration, temporary migration

Introduction

It can be argued that two distinct waves of return migration can already be identified since the fall of the communism in Poland: return migration of the transition period, encompassing Polish emigrants and their descendants who returned to Poland mainly in the 1990s; and a return wave that started after the accession of Poland to the European Union in 2004, as a consequence of the economic crisis of recent years. These two waves of returns to Poland differ in several aspects from previous waves of returns to Poland that took place in the XX century. Among other differences, they have been of a less permanent nature (Anacka, Fihel 2012a) than earlier return waves, which is in line with what has been observed in other countries and contexts (Cassarino 2004).

The goal of our article is to contribute to the discussion on permanency and temporariness of return migration. The research question we aim to answer in this article is what factors increase the likelihood of permanent return migration to Poland and re-emigration, i.e. subsequent emigration after return to Poland. We address this question in the framework of selectivity of migration by identifying individual characteristics of return migrants that make them prone to remain in Poland and to re-emigrate after their return. Basing on

^{*} Centre of Migration Research, University of Warsaw. Address for correspondence: a.fihel@uw.edu.pl.

^{**} Faculty of Economic Sciences, University of Warsaw. Address for correspondence: agata@gorny.edu.pl.

Polish and international literature on the topic, we take into consideration the following socio-demographic characteristics of return migrants: gender, age, education, family status, citizenship, place of birth, place of residence in Poland, duration of stay in Poland and year of return.

In pursuing our goal we examine the case of return migration of the transition period to Poland in the 1990s and at the beginning of 2000s, with the use of the 2002 census data referring to migrants who returned to Poland for permanent residence in the intercensal period (precisely, from 1989 to mid-2002). We believe that our results can contribute to the scientific discussion on the topic of permanency and temporariness of return migration even though we are examining an already historical wave of returns to Poland. At the same time, however, it should be acknowledged that the degree of temporariness has presumably been higher in post-accession return flows, but, as of today, lack of adequate quantitative data makes it impossible to conduct analyses of that kind for most recent returns. Moreover, we are convinced that our contribution fills an important gap in the research on return migration to Poland during the transition period, since the degree of permanency in this return flow has not been explored with the use of quantitative indicators.

Theoretical background

Return migration and temporary migration – perspectives of the destination and home countries

Several main topics can be distinguished in the literature on return migration: selectivity of return migration and motives of returnees, as well as consequences of the return for both returnees and countries to which they return. Alongside the growing importance of temporary and fluid forms of mobility, a discussion on the interrelations between return migration and repetitive mobility forms (e.g. circular migration) has also been evolving (cf. Cassarino 2004).

It can be argued that, in the 1970s and 1980s, the return migration literature was largely devoted to consequences of return migration for migrants themselves and for countries to which they were returning, with the main attention paid to the role that returnees might play in the development of these countries (e.g. Cerase 1974). Earlier works on return migration thus more frequently took the perspective of the home country (country of emigrants' origin, to which they returned) and not the destination country (country from which migrants returned). The latter perspective has been more popular in recent works on return migration, which implies some shift of interest in return migration studies towards an examination of determinants of returns and attempts to draw a line between definitive returns and repetitive mobility (Dustman, Weiss 2007).

The 'traditional' definition of return migration states that it is *the movement of emigrants back to their homelands to resettle. Migrants returning for vacation or an extended visit without intention of remaining at home are generally not defined as return migrants* (Gmelch 1980: 136). Such an understanding of return migration implies permanency of a return move, which is not that realistic in the present era of intensive mobility. Nevertheless, even nowadays, it is often assumed that we can talk about return migration only when migrants have some longer-term plans regarding stay in the home country after their return. According to the OECD glossary, *returning migrants are persons returning to their country of citizenship after having been international migrants (whether short-term or long-term) in another country and who are intending to stay in their own country for at least a year*.¹

While the aforementioned vision of return migration is usually applied in most studies on return migration employing the perspective of the home country, the destination country perspective tends to alter this 'traditional' approach. Because researchers in the destination countries cannot easily follow migrants after their departure from the studied country, identifying a direction and assessing permanency of the given de-

parture from the destination country is frequently problematic. In particular, the assumption, often made in this stream of return migration literature, that leaving migrants return to their home countries (cf. Constant, Massey 2002; Dustman, Weiss 2007) can be questioned in some contexts.

At the same time, notwithstanding the perspective taken by researchers – be it the perspective of the home or destination country – some specific aspects in return flows are acknowledged in the migration literature. In general, it can be argued that migrants have some special attitudes toward their home country that shape their propensity to return migration. Gosh (2000) introduced this aspect in the form of the category of ‘homesickness’. Dustman and Weiss (2007) posited a preference of migrants for consumption in their home country, over consumption in the destination country. Other authors discussed the ‘myth of return’ being preserved in various migrant communities in the destination countries (cf. Bolognani 2007; Ganga 2006).

An important line of research on return migration investigates the selectivity mechanisms among migrants in general, and return migrants in particular. Among the latter, the most frequently addressed socio-demographic characteristics affecting selectivity include: gender, age, human capital, family situation, earnings and various attachments of migrants to the home and destination countries, such as possession of a house, citizenship and declared identity (cf. Dustman, Kirchkamp 2002; Constant, Massey 2002). In general, the evidence for patterns of selectivity among return migrants is mixed, especially when we differentiate between studies conducted in the countries of origin and destination. In our view, this is related, among other things, to crucial differences in definitions of return migration employed in these two groups of studies. Therefore, in the sections to follow, while demonstrating results of studies pertaining to selectivity of return migration, we comment also on the definitions applied by their authors.

For the home country perspective, results of studies basing on LFS data, where return migrants are individuals who had taken up international emigration and subsequently returned to their households in the home countries, are worth mentioning. For example, Martin and Radu (2012) examining return migration to five home countries of Central and Eastern Europe – Czech Republic, Hungary, Lithuania, Poland and Romania – in the years 2002-2007,² demonstrated that return migrants were on average younger than the general group of migrants. In comparison to natives, returnees were also more likely to be single, live in one-person households, and possess an intermediate or higher education level. In contrast, in interviews with post-accession Polish return migrants registered in the LFS data, Anacka and Fihel (2012b) found out that return migrants tended to be older, possess either a higher or a primary level of education, and originate from urban areas in Poland, when compared to migrants who remained abroad.

From among works on return migration applying the destination country perspective, the work by Dustman and Kirchkamp (2002) is worth mentioning because it employed a rather ‘orthodox’ approach to the definition of return migration. The studied group of Turkish migrants encompassed persons who had returned from Germany to Turkey in 1984 and were interviewed in Turkey afterwards, in 1986 and 1988. Selectivity of return migration was examined *via* determinants responsible for shortening migrants’ stay in Germany. According to the obtained results, highly educated Turkish migrants and those possessing family ties established in Turkey prior to migration were more likely to return to Turkey sooner.

Another interesting contribution by Dustman and Weiss (2007), also addressing selectivity of return migration by examining determinants of shortening migration duration, can be treated as an approach employing a rather ‘unorthodox’ definition of return migration. The authors, with the goal of proposing a theory of return migration, understood return migration as *the type of migration one usually has in mind when referring to a migration as being temporary. Return migration describes a situation where migrants return to their country of origin [for at least one year] by their own choice, often after a significant period abroad* (Dustman, Weiss 2007: 238). In other words, in the quoted study, return migration was treated as an inherent element of temporary movements.

Taking LFS data for the UK as a starting point, Dustman and Weiss (2007) proposed an interesting theoretical economic model in which they developed a relatively nuanced perspective. According to this model, three main categories of determinants of return migration can be identified: 1) a migrant's greater preference for consumption in the home country when compared to the country of immigration; 2) higher purchasing power of the host country currency; 3) accumulation of human capital in the host country, which, when transferred to the home country, increases the productivity of the migrant back home. It deserves attention that, according to this approach, not only the level of human capital accumulated by migrants abroad, but also the degree of its transferability to the home country played a role in decisions about return migration.

Another contribution to research on selectivity patterns in return migration was delivered by Constant and Massey (2002), who, focusing on migrants from Italy, Greece, Turkey and the former Yugoslavia, examined a powerful dataset – the German Socio-Economic Panel for the years 1984-1999. They defined return migration as *any absence from the panel* [i.e. from Germany] *for three consecutive years* (Constant, Massey 2002: 23), silently assuming that, when leaving Germany, migrants go to their home countries. In the proposed definition, they thus assumed some permanency in return migration, since only longer stays outside of Germany were considered as return migration.

Results obtained by Constant and Massey (2002) did not provide any evidence for positive selection of return migrants with regard to their human capital and socio-economic performance in Germany or for selection with regard to gender, age and legal status in Germany. According to the quoted study, return migration was, first of all, associated with family attachments to the home country (partner and children in the home country) and the fact of sending remittances. Conversely, migrants possessing family and other attachments to Germany, such as German citizenship and those who declared German identity, were less likely to return to their home countries.

When demonstrating the complexity of mechanisms pertaining to return migration, it is also worth mentioning the conclusions from another study by Constant and Zimmerman (2011), based on the same dataset and examining the same migrant groups as in the study by Constant and Massey (2002). Differences in the results obtained in these two studies speak for themselves. Constant and Zimmerman (2011) examined selectivity of circular migration, operationalised as relatively numerous departures from Germany (the studied destination country) associated with a reasonable period of time spent outside Germany. They demonstrated that dual citizens, migrants not owning a dwelling in Germany, the youngest and the oldest age-groups, as well as migrants possessing families in the home countries were more likely to engage in circular migration. This was not the case for migrants with higher education and those who were more attached to the German labour market, who were less interested in that type of mobility.

In our opinion, the presented diversity of definitions and of mixed results from studies on return migration demonstrates that an investigation of the permanency and temporariness of returns is worth undertaking, in order to deepen our understanding of selectivity mechanisms of return moves. This is in line with the argument of Constant and Massey (2002), who claim that the nature of return migration differs with regard to permanent and temporary mobility logics. Though the task is complex, in this article, we make an attempt to conduct such an investigation by analysing the already historical return flow to Poland during the transition period.

Return migration to Poland – concepts and main areas of research

Several phases of return migration to Poland in the XX century have been identified in the literature on the topic (cf. Anacka, Fihel 2012a; Bade 2000; Gawryszewski 2005; Kołodziej 1998; Slany, Małek 2002). After the political and economic transition that took place in Poland in the late 1980s, we witnessed two distinct

waves of returns. Within the first one, not only Polish emigrants but also their descendants returned to Poland in the 1990s, attracted by new opportunities that arose in their home country after the abolition of the communist system (Iglicka 2002; Klagge, Klein-Hitpaß, Fihel, Kindler, Matejko, Okólski 2007). The most recent returns to Poland, within the second wave, were linked to the mass emigration of Poles to countries of the European Union (primarily to the United Kingdom) after its enlargement in 2004 (for more see, Bieńkowska, Ułasiński, Szymańska 2010a, b; Szymańska, Ułasiński, Bieńkowska 2012). The economic crisis spreading across Europe since 2008 accelerated and – probably – stimulated the reverse movement, from Western Europe to Poland.

Of these two return waves, the post-accession return migration was of an incomparably larger scale. Estimates say about over half a million Poles returned to Poland in the post-accession period (cf. Anacka, Fihel 2012a), whereas return migration numbers after the transition period do not exceed 100 thousand (Iglicka 2002; Fihel, Górny, Matejko 2006). Given differences in the scale and political context of these two return moves to Poland, topics addressed in studies devoted to them also differ.

Studies devoted to return migration of the transition period, apart from the study by Fihel *et al.* (2006) based on the 2002 census data, were usually of a qualitative nature. A mixed, though largely quantitative, approach was taken by Jończy (2003) in his complex studies on emigration processes – with their causes and consequences – from the Opole region, which is inhabited by a large number of dual Polish-German citizens. Even though Jończy (2003) does not use the term return migration, his works are devoted, among other issues, to identifying mechanisms of intensive circular migration between Poland and (mainly) Germany. Among other things, he found out that, during the transition period, men and individuals possessing children were more likely to work permanently abroad (visiting Poland only occasionally), whereas women and individuals without children were more eager to engage in circular movements between Poland and Germany.

In other studies devoted to return migration to Poland in the transition period, the most frequently addressed topics concerned motives of returns and adaptation of return migrants to the transforming Polish economy and society. Results of the conducted research revealed that, following the typology of Cerase (1974), all types of returns were observed in Poland at that time: returns of failure, returns of conservatism, returns of retirements and returns of innovation (cf. Iglicka 2002). Returning migrants were considered as agents of innovation, bringing valuable human capital to Poland (Fihel *et al.* 2006; Górny, Kolankiewicz 2002). Only return migrants from Germany coming back to the region of Upper Silesia were more likely than other returnees to pursue a ‘return of failure’ (Koryś 2002).

Apart from specific studies by Jończy (2003), the permanency of returns in the 1990s has not been heavily discussed in the literature on Polish return migration of the transition period. Górny and Osipovič (2006), in their qualitative study examining this aspect, arrived at the conclusion that the ‘myth of return’ was strong among Poles returning from Great Britain, but the decision to stay in Poland for good was dependent on the family situation of returnees and their opportunities on the Polish labour market. These outcomes pertain, however, to a specific group of returning migrants – second-generation British Poles – thus they cannot be easily extrapolated to other groups of returnees.

It can be argued that, in comparison to research on return migration to Poland during the transition period, studies on post-accession return migration are more complex and employ quantitative indicators to a greater extent. It is beyond the scope of this article to demonstrate all topics addressed in this line of research; it is, however, worth presenting selected results pertaining to the selectivity of return migration and its permanency and temporariness.

Selectivity patterns of post-accession return migration to Poland were best addressed in a unique, large-scale, though regional, study conducted in 2010-2012, which was devoted to post-accession return migration to three southern Polish voivodeships (cf. Bieńkowska *et al.* 2010a, b; Szymańska *et al.* 2012). Its re-

sults clearly demonstrate that selectivity of return migration differs for men and women. In particular, highly educated women were the least eager to return to Poland. Evidence for the role of age in selection of return migrants was mixed for different regions, though a somewhat higher tendency to return was observed among the youngest migrants, aged below 30.

The same study, focusing on Małopolska region, also provides an interesting typology of returning migrants, dividing them into those who intended to remain in Poland (70 per cent of all returning migrants) and those who planned subsequent migration. Individuals who had a job in Poland constituted only one third of the latter group, whereas half of it was comprised of circular migrants who treated work abroad as their main income-generating strategy. Among circular migrants, men and individuals with vocational training prevailed – 60 per cent of circular migrants and one third, respectively. Permanent migrants were relatively diversified, but the authors of the study distinguished four main types – tourists, specialists, investors and actors of change (cf. Bieńkowska *et al.* 2010a).

In another study by Iglicka (2010), conducted on unrepresentative sample of 200 return post-accession migrants, over one fifth of respondents declared that they would definitely re-emigrate. Matejko (2010), conducting a qualitative analysis of post-accession return migrants, discussed intentionally accomplished returns and intentionally unaccomplished returns. It is thus clear that, in contrast to studies on return migration to Poland during the transition period, the topic of permanency and temporariness of returns takes a prominent place on the research agenda in studies devoted to post-accession return moves.

With regard to the definition of return migration, the literature on returns of the transition period is not fully consistent, but it can be argued that the most frequently applied definitional dimensions relate to the nature of people's emigration history before they arrive in Poland, and to their attachments to the Polish culture and land. For example, Heffner and Sołdra-Gwiżdż (1997), focusing on return migration to Upper Silesia, limited their analyses to people who lived on the territory of Upper Silesia and had close and direct family ties with Poland, or were descendants of inhabitants of the Upper Silesia and/or came to Poland for retirement. Thus, connections to the region were heavily stressed in this approach.

A more general and formal definition of return migration was proposed by Iglicka (2002), who studied returnees from the US, the United Kingdom and Germany. According to her approach, a return migrant was defined as a person who was *born in Poland, left Poland and settled abroad (notwithstanding whether the decision about settlement was made by him/her or his/her parents) and came back to Poland after 1989* (Iglicka 2002: 23-24). Thus, this approach excluded descendants of Polish emigrants from the group of returnees, even if they possessed Polish citizenship.

The latter group was included in the definition of return migrants employed by Górny and Osipović (2006), who studied second-generation Poles coming to Poland from the United Kingdom. In this research, a return migrant was defined as a person who had at least one Polish parent (i.e. held Polish citizenship) and was raised in a Polish environment in the United Kingdom (for more explanations, compare Górny, Osipović 2006). Although such a definition can be considered quite specific, it encapsulates an important group of individuals with Polish origins who arrived in Poland in the 1990s.

On the one hand, it can be argued that none of the definitions of the transition period return migrants encompassed all types of returnees coming to Poland in the 1990s and 2000s. On the other hand, it should be stressed that the substantial variety of migrant types returning to Poland after 1989 makes it particularly difficult to propose one universal operationalisation of return migration.

Data and method of analysis

Data and measurement

Analyses presented in this article are based on data from the 2002 census pertaining to return migrants who came to Poland for a permanent stay in 1989-2001 or during the first half of 2002 (until 20th May 2002 – the moment of the census).³ The total number of Polish return migrants recorded in the census equalled 69 704 individuals. From this group, we excluded from our analyses persons aged less than 18 at the moment of their return to Poland, since we did not intend to examine those who most likely had not taken part in the decision-making process regarding a return to Poland. After also excluding persons for whom information necessary to conduct our analyses was incomplete, we analysed 45 813 persons in total.

We define a return migrant as a person having Polish citizenship that registered for a permanent stay in Poland in 1989-2002⁴ after having spent some time abroad notwithstanding his/her place of birth (cf. Fihel *et al.* 2006). In this way, we include in our analysis not only Polish emigrants, but also their descendants who were most likely raised in Polish families and inherited Polish citizenship from their parents. An inflow of such people was a characteristic feature of the transition period return wave. With regard to the place of birth, we should also acknowledge that people born on the pre-war Polish territory incorporated into the former Soviet Union in 1945, after the Second World War, were considered foreign-born persons in the 2002 census. For the studied population of return migrants (at least 18 years old at the moment of return), such a group could encompass at most 1 029 persons (born on the present territory of Belarus, Lithuania, Russia or Ukraine before 1946).

It should be also noted that a serious drawback of the definition of the studied population of return migrants is that the moment of return migration, as registered in the 2002 census, was not necessarily directly linked to a trip to Poland but to a permanent registration in Poland. Consequently, on the one hand, some groups of return migrants were not captured in the 2002 census. This applies to two main categories: 1) migrants who came to Poland, but did not register for a permanent stay, and 2) migrants who left Poland before or after 1989 and returned in the period 1989-2002, but never cancelled their permanent registration in Poland. On the other hand, Polish emigrants who only registered for a permanent stay in Poland, but never returned to Poland were recorded as return migrants in the 2002 census (though their absence was recorded). Such a situation can take place when an emigrant inherited, for example, an apartment in Poland, and it was beneficial for him/her to have a permanent registration in Poland. Taking into account that such individuals are not ‘real’ return migrants, we excluded from our analyses all return migrants for whom the date of re-emigration was recorded as earlier than the date of return – 216 adults at the moment of return.

In the group of return migrants, we differentiate between re-emigrants and return migrants staying in Poland until mid-2002 – the moment of the census. By ‘re-emigrant’ we mean a return migrant who had emigrated again from Poland after his/her return in 1989-2002 and was absent at the moment of the census. They were recorded in the census as persons possessing permanent registration in Poland but being absent at the moment of the census. It should be acknowledged that return migrants who took up international trips and returned to Poland by 2002 are missing from the studied group of re-emigrants, even though they should be considered as re-emigrants. However, information about intercensal mobility is not available in the census data (though it was partly collected).

In contrast to re-emigrants, we consider the remaining return migrants staying in Poland in 2002 as permanent return migrants. Clearly, on the one hand, this is a simplification, since some of them might have re-emigrated after the census. On the other hand, however, the year 2002 can be considered as a date very close to the end of the transition period in Poland, at least in the migratory framework. Poland’s accession to the European Union completely changed the context of emigration, re-emigration and return migration of

Poles. Nevertheless, it should be stressed that our analyses pertain only to a specific moment in time and the category of 'permanent migrants' should be perceived rather as an analytical than a perfect empirical category.

Method of analysis

In analyses shown in this article, we use a logistic regression model (Greene 2003) to estimate the likelihood of return migrants to stay in Poland until 2002. This methodological approach has two important advantages: first, it disentangles the combined effects of different independent variables on the probability of permanent return to Poland; and second, it demonstrates the statistical significance of these variables. Logistic regression analysis is applicable when the dependent variable can be described by two states – for instance, migration took place or did not.

The dependent binary variable identifies permanent return migrants. Therefore, the value '1' of the dependent variable designates the fact that a return migrant remained in Poland in 2002 at the moment of the census, whereas the value '0' refers to the fact that a person emigrated abroad after having returned to Poland in 1989-2002.

Independent variables include basic socio-demographic characteristics of return migrants such as: gender, age (four categories: 20-29, 30-39, 40-49, 50 or more),⁵ education (five categories: primary education or lower, vocational, secondary without a certificate of completion, secondary or secondary vocational with certificates, higher education: BA or MA degrees), family status (four categories: single, couples without children, couples with children, single parents with children) and also place of residence in Poland (rural or urban area).

We also take into account variables related to international mobility and national identity of return migrants, such as: duration of stay in Poland after return, held citizenships (three categories: only Polish, dual citizenship Polish-German, dual citizenship Polish-other), country of birth (Poland or foreign country) and period of return to Poland (1989-1992, 1993-1996, 1997-1999, 2000-2002).⁶

Moreover, the model includes two statistically significant interactions: 1) between the migrant's place of residence in Poland and educational level and 2) between the migrant's place of birth and citizenship. The reason for including these interactions stemmed from our belief that the nature of the association between level of education and inclination to re-emigrate differs between inhabitants of urban and rural areas. Also, the fact of having dual nationality might have a varied influence on probability of stay in Poland among people born in Poland and abroad.

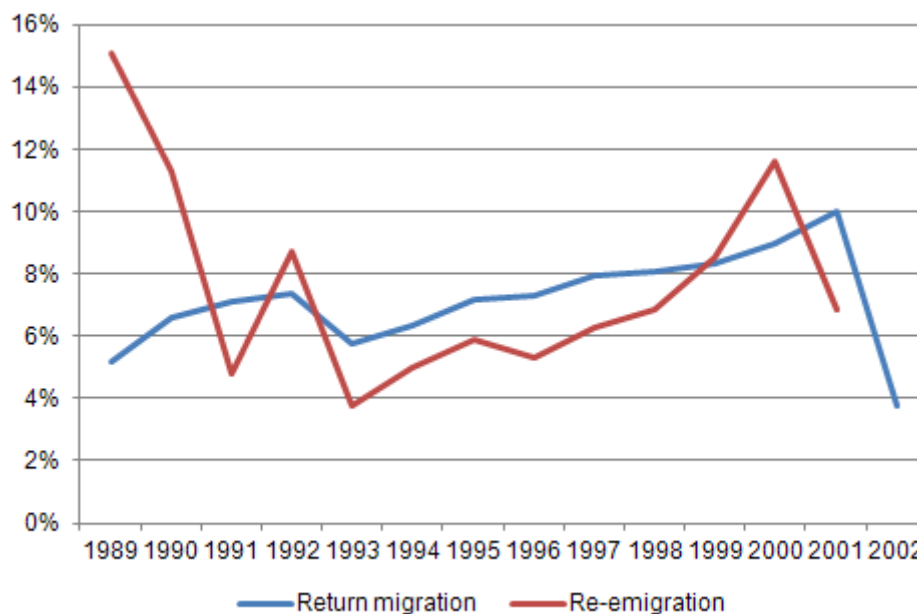
All information regarding characteristics of migrants referred to the moment of the census, i.e. May 20th, 2002. Such a setting is satisfactory for return migrants remaining in Poland in 2002, but problematic for re-emigrants, who may have emigrated several years before the census and for whom data on the place of residence and family status referred to the Polish household where migrants remained registered for their permanent stay. Consequently, we do not have information on the situation of re-emigrants for the moment when they re-emigrated. Therefore, in our interpretations, we focus on determinants of permanent returns in the transition period and only comment on differences between return migrants and re-emigrants at the moment of the census.

Economic characteristics of return migrants, such as labour market situation and main source of income, though valuable in explaining migratory patterns, were not incorporated into the model. This was due to the fact that, for re-emigrants, relevant variables referred to the situation in the destination country. Consequently, they could not be examined in relation to selectivity patterns in re-emigration since the situation on the labour market in the destination country could be both the precondition and the outcome of re-emigration.

Return migration to Poland – trends and socio-demographic characteristics of migrants

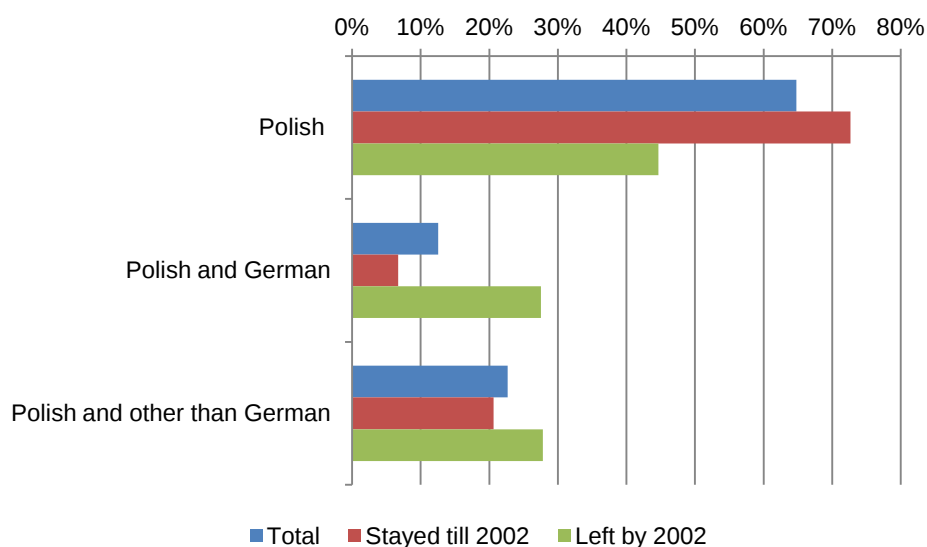
In the intercensal period (1989 to mid-2002), 69 704 Polish citizens returned to Poland and registered for a permanent stay. For a number of them, however, their arrival to Poland was not a definitive return: at the moment of the 2002 census, as many as 19 630 persons (28 per cent of all returnees) were not present in Poland and most of them – 17 493 persons – had stayed abroad for at least one year. Interestingly, while incidence of returns to Poland was rather stable over the whole intercensal period, re-emigrations were particularly frequent in the first years of political transition, that is, in 1989-1990 (Figure 1). As many as 42 per cent of those who returned to Poland in 1989-1990 left Poland within one year. At the same time, 73 per cent of all re-emigrants did not stay in Poland for longer than one year. There can be at least two explanations of such migratory behaviours. First, these migrants' short stay in Poland could be related to adaptation problems some of them encountered in the transforming Polish society. Second, some migrants could have not intended to return to Poland permanently, but only to register for a permanent stay in Poland due to family or bequest reasons. In general, the average duration of stay in Poland was one year and two months for re-emigrants and almost six years for the rest of the group.

Figure 1. Returns and re-emigrations to/from Poland in 1989-mid 2002, by year, in per cent

Source: own elaboration based on the 2002 census.

A high representation of dual citizens constituted a distinctive feature of return migration during the transition period. Polish citizenship based on the *ius sanguinis* principle was easily retained by Polish emigrants and transferred to their children (cf. Górny, Pudzianowska 2009). Over one third of return migrants possessed dual citizenship, predominantly Polish-German, which was held by two thirds of returnees with dual citizenship. Other popular foreign citizenships included: American (18 per cent of all returnees with dual citizenship), Canadian (9 per cent), French (5 per cent) and Australian (4 per cent). The percentage of dual citizens was particularly high in the group of re-emigrants – 55 versus 27 per cent in the rest of the group of return migrants (Figure 2). This indicates that dual citizenship enhanced international mobility and made settling down in Poland less probable in the transition period.

Figure 2. Return migrants by nationality and migratory status, in per cent

Source: own elaboration based on the 2002 census.

Polish returnees of the transition period were returning, first of all, from Germany (31 per cent of returnees), but also from the US (17 per cent), Italy (5 per cent), Canada (5 per cent), France (4 per cent) and from other popular destinations of Polish emigrants in the communist period and after transition. The 2002 census also revealed the existence of an inflow, though rather small, of Polish citizens from Eastern countries, such as Kazakhstan (3 per cent of all returnees), Ukraine (3 per cent), Russia (2 per cent) and Lithuania (1 per cent). For dual citizens, there was a strong correlation between the country of last residence and the country of foreign citizenship.

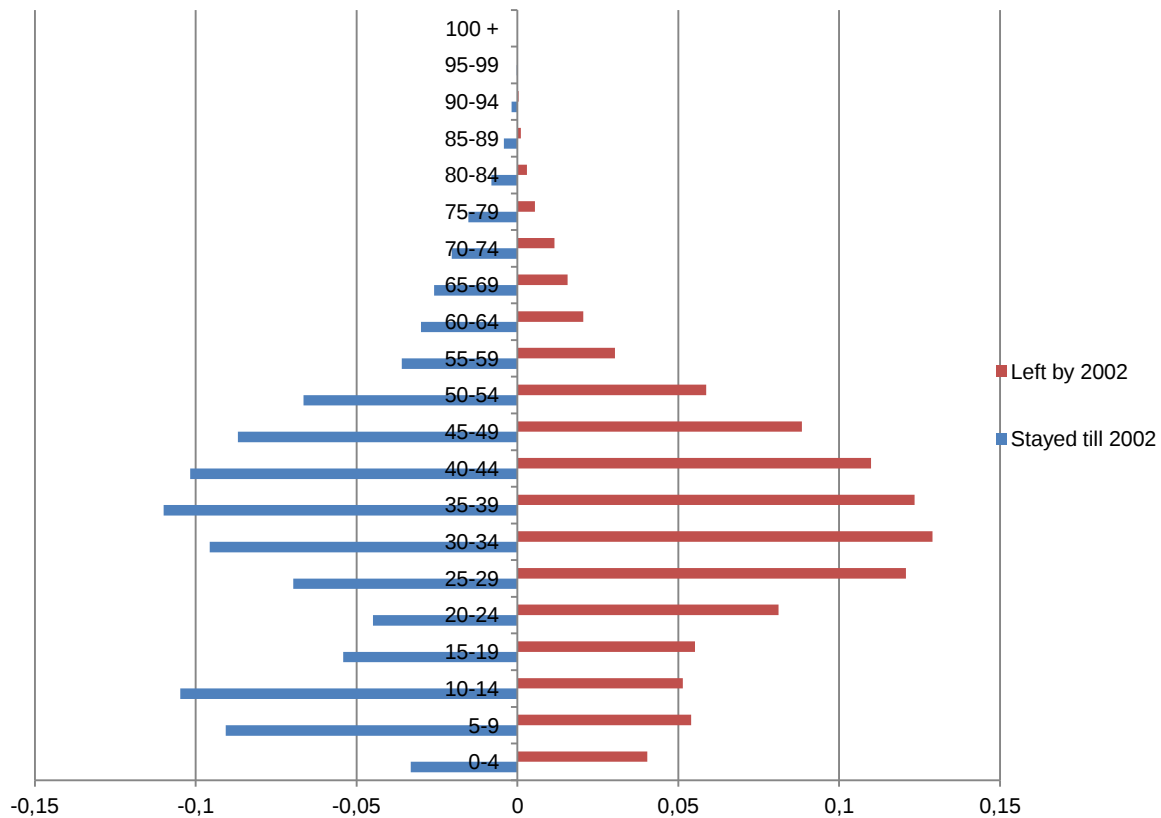
It should be also noted that the share of foreign-born individuals was relatively high in the population of returnees – 29 per cent. This demonstrates the importance of the group of descendants of Polish emigrants in the return wave of the transition period. Interestingly, the proportion of such individuals was even higher – 35 per cent – when we considered only returnees who stayed in Poland in 2002. Apparently, return migration of descendants of Polish migrants tended to be more permanent than returns of Polish emigrants: from among foreign-born return migrants as many as 86 per cent stayed in Poland in 2002, whereas for persons born in Poland the respective share accounted for 66 per cent.

In Poland, returnees mainly chose urban areas (78 per cent) and, especially, major Polish cities, such as Warsaw, Cracow, Poznań, the Tricity area, and Wrocław. Permanent return migrants were particularly likely to settle in urban areas. This pertained to 82 per cent of them, as compared to 69 per cent of re-emigrants. Apart from the above-listed cities, *Śląskie* voivodship drew an important group of returnees (12 per cent), both due to its urban character and long traditions of emigration from this region to Germany. It may be thus presumed that return migrants tended to settle down in economically attractive regions, with good work opportunities and a high demand for specific and high skills, rather than in regions of their or their families' origin in Poland.⁷

Gender distribution was almost balanced in the group of returnees, while women slightly prevailed among re-emigrants with a 55 per cent share. At the same time, return migration during the transition period should be perceived as a flow of several generations and of families. This pertained especially to permanent return migrants, which is well portrayed in their age structure, dominated by middle-aged people and children (Figure 3). People below the age of 18 at the moment of the census constituted as much as 27 per cent of perma-

nent returnees, compared to 20 per cent among re-emigrants. Also, the presence of people of retirement age (60 or more) was more visible in the group of permanent return migrants – 11 per cent *versus* 5 per cent among re-emigrants.

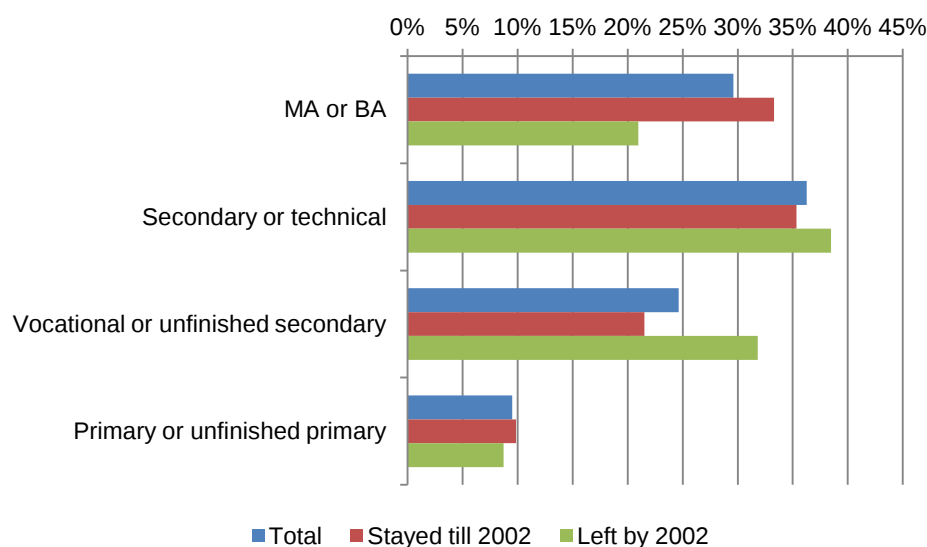
Figure 3. Age structure of return migrants

Source: own elaboration based on the 2002 census.

The majority of return migrants lived in (formalised or not formalised) unions – 61 per cent of adult individuals were in family households in Poland. In turn, Polish households of re-emigrants were more frequently one-person households or consisted of unrelated persons – 28 per cent *versus* 17 per cent in the rest of the group of returnees. Among re-emigrants the share of single people was also rather high, accounting for 26 per cent of the group, whereas in the rest of the returning population it was equal to 20 per cent.

Although overall return migration was not large in scale during the transition period, it was unique in terms of human capital possessed by return migrants: 30 per cent of adult returnees (aged 18 years or more) possessed university degrees and a further 36 per cent had completed secondary education (Figure 4). Permanent returnees were particularly well educated. In this group, the share of persons with university degrees reached 33 per cent, whereas for re-emigrants – ‘only’ 21 per cent. In contrast, re-emigrants were particularly likely to possess vocational or unfinished secondary education – 38 per cent of re-emigrants, in comparison to 22 per cent of the remaining group of returnees. Representation of other levels of education was close to the average for the total group of return migrants.

Figure 4. Level of education of return migrants aged 18 and over, by migratory status, in per cent

Source: own elaboration based on the 2002 census.

Most of all adult returnees – 61 per cent – were economically active (employed or unemployed). As of May 2002, 55 per cent of adult returnees were employed, and this share was similar among those who stayed in Poland till 2002 and those who left (54 *versus* 58 per cent). Permanent returnees seeking employment accounted for 12 per cent of the total group, whereas among re-emigrants the respective share was visibly lower – 4 per cent. Apparently, re-emigrants were more successful in acquiring a job than were other return migrants. It should be, however, recalled that they were employed abroad and it is possible that the decision of re-emigration was related to a job offer abroad.

Every third adult return migrant remained economically inactive. The main reasons for inactivity differed importantly between re-emigrants and the other returnees. For those who stayed in Poland until 2002, the share of individuals receiving old-age and/or disability pensions almost equalled the share of people supported by other household members (47 and 44 per cent, respectively). Among re-emigrants, the percentage of retirees and disabled persons receiving benefits was visibly lower, equalling 23 per cent, whereas a predominance of individuals supported by other household members was noted (68 per cent). This is in line with results of earlier studies on the transition period return wave, which demonstrated that returns for retirement constituted a visible category among returnees (cf. Iglicka 2002). Apparently, returnees undertaking re-emigration were less likely to belong to this category.

Occupations performed by return migrants included service workers (43 per cent), white-collar workers (28 per cent), qualified (16 per cent) and unqualified (12 per cent) blue-collar workers. Moreover, the largest groups of returnees were experts (31 per cent), managers and high administrative officials (16 per cent). It is worth underlining that among permanent return migrants with tertiary education the representation of individuals belonging to the above occupational categories was exceptionally high – 89 per cent of this group. In general, returnees of the transition period frequently possessed valuable skills and work experience gained in Western countries, which were in demand in the transforming Polish economy. They were teachers, managers, medical doctors, specialists in new types of services and domains in Poland: marketing, commerce, finances, IT.

This review of the main socio-demographic and economic characteristics of return migrants of the transition period demonstrates that they constituted a unique group in terms of high human capital. A high repre-

sensation of dual citizens among returnees should be also emphasised and regarded as a Poland-specific phenomenon in the context of international emigration and return migration. It is also evident that some important differences between re-emigrants and return migrants who stayed in Poland until 2002 can be pointed out. They relate first of all to the level of human capital, possessed nationality, economic activity of migrants and their family situation.

Results of the logistic regression model

The estimated model proved the statistical significance of certain characteristics of migrants for the probability that they remained in Poland until mid-2002. The hypothesis that all independent variables included in the model are jointly insignificant was rejected. All independent variables were significant at the $p = 0.1$ level with the exception of gender and one category of education – primary or unfinished (see Table 1). We decided, however, to keep gender in the model as a basic socio-demographic characteristic, especially because its removal would not significantly improve the model fit.⁸ The presented interpretations concerns odds ratios ($\text{Exp}(\beta)$ in Table 1). In the case of the interaction terms, odds ratios products⁹ describing the increase or decrease in probability of permanent return migration are demonstrated in relevant figures (Figure 5 and 6).

As demonstrated by the results of our model, the propensity to remain in Poland after return was much higher among returnees who came to Poland between 2000 and mid-2002 when compared to return migrants who arrived in the 1990. In fact, the earlier the period of return, the lower the probability of remaining in Poland until mid-2002.

The earliest returns took place when, on the one side, the situation in Poland was very unstable, both in economic and political terms, but on the other hand, the demand for Western skills and earning opportunities for people possessing such skills were enormous. Consequently, Polish emigrants and people of Polish origin who came to Poland at that time were likely to constitute a specific group. They might have been persons capable of accepting high risk in return for high profits or experts sent by their companies to set up Polish branches of their companies operating in the country of destination (cf. Górny, Osipovič 2006). As suggested by the census data, some part of this group might have left Poland when they completed their tasks in Poland and when the situation became more stable and job opportunities less attractive, as compared to the early stages of the economic transition. Moreover, it can be assumed that some group of returnees simply did not adapt to the specific environment in Poland at that time. In this realm, lack of services, to which return migrants and their families had got used to in Western countries, was of significance (*ibidem*).

The above interpretations are in line with the fact that duration of stay in Poland constituted a powerful predictor of permanent stay in Poland after return. Each year spent in Poland increased the probability of stay until mid-2002 by more than 300 per cent. This is an intuitive outcome, since the longer a return migrant stays in Poland, the stronger the economic and social links he/she is likely to develop with Poland, while his/her links with country of the former emigration weaken.

Taking into account that the 2002 census was conducted in the pre-accession period, when Polish citizens still did not enjoy the freedom of mobility and work in the European Union countries, it is not surprising that having dual nationality was strongly related to the propensity towards permanent return migration and re-emigration after return to Poland. When compared to Polish citizens born in Poland, dual citizens tended to be more likely to re-emigrate, though this tendency was not uniform for all dual citizens. It applied particularly to Polish-German citizens who were 65 per cent less likely to remain in Poland until mid-2002 after a return, notwithstanding their place of birth – Poland or abroad (odds ratios products equal to 0.35, Figure 5) – than Polish citizens born in Poland.

Table 1. Results of logistic regression with an independent variable: *reemigrant* = 1 if stayed in Poland in 1989-2002, 0 if left Poland by 2002

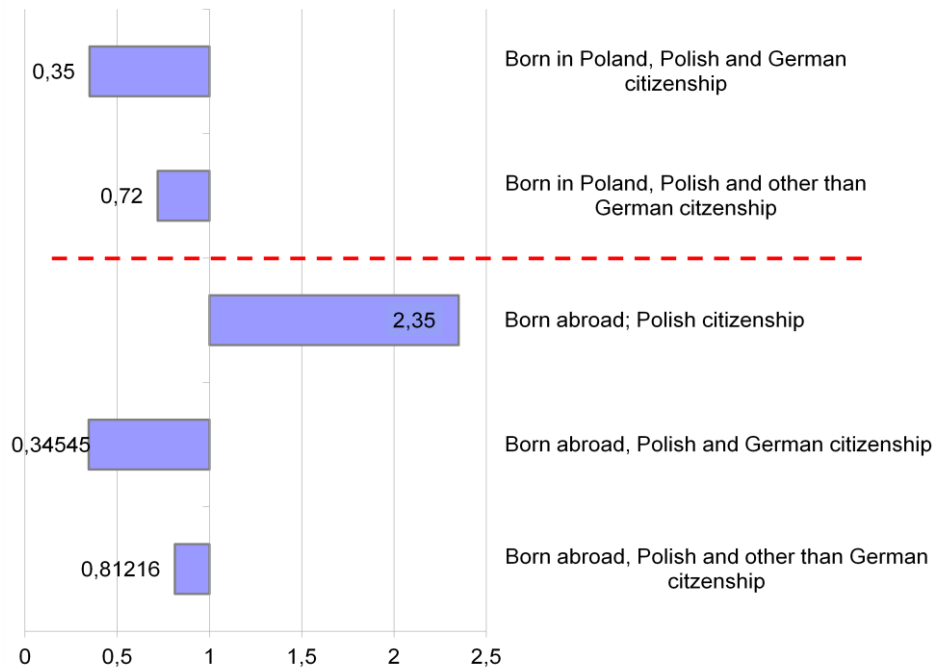
Variable	B ^a	SE	Wald	Exp(B)
Sex (ref. men)	-0.006	0.037	0.026	0.994
Age at the moment of return (ref. 20-29)				
30-39	0.469***	0.046	104.529	1.598
40-49	0.315***	0.050	40.394	1.370
50 or more	0.838***	0.056	222.903	2.313
Place of stay in Poland (ref. urban area)	-0.696***	0.093	56.024	0.498
Duration of stay in Poland (years)	1.402***	0.021	4577.583	4.063
Education (ref. higher)				
Secondary	-0.316***	0.050	39.875	0.729
Unfinished secondary	-0.300***	0.080	13.987	0.741
Vocational	-0.563***	0.064	76.488	0.569
Primary and lower	-0.096	0.090	1.147	0.908
Period of return (ref. 2000-2002)				
1989-1992	-12.266***	0.208	3479.675	0.000
1993-1996	-6.874***	0.128	2889.229	0.001
1997-1999	-2.782***	0.066	17776.600	0.062
Country of birth (ref. Poland) ²	0.853***	0.088	94.565	2.347
Citizenship (ref. Polish)				
Dual (Polish and German)	-1.058***	0.059	324.819	0.347
Dual (Polish and other than German)	-0.322***	0.052	37.810	0.724
Family type (ref. single)				
Couples without children	0.384***	0.060	40.833	1.469
Couples with children	0.514***	0.045	132.466	1.673
Single parents with children	0.342***	0.055	38.508	1.408
Interaction: country of birth * citizenship (ref. born in Poland, single Polish citizenship)				
Born abroad, Polish and German citizenship	-0.875***	0.309	7.994	0.417
Born abroad, Polish and non-German citizenship	-0.727***	0.132	30.227	0.484
Interaction: place of stay in Poland * education (ref. urban, higher)				
Rural, secondary	0.208*	0.114	3.304	1.231
Rural, unfinished secondary	0.413**	0.162	6.526	1.511
Rural, vocational	0.379***	0.123	9.503	1.461
Rural, primary and lower	0.601***	0.157	14.740	1.824
Constant	-0.116*	0.061	3.686	0.890
Number of observations = 45813				
Cox & Snell R^b = 0.48				
Nagelkere R^b = 0.71				
AIC = 21934.266				

^a *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

^b Country borders as of 2002.

Source: own elaboration based on the 2002 census.

Figure 5. Propensity to permanent return migration by place of birth and type of citizenship (odds ratios products) – reference group: persons born in Poland with single, Polish citizenship

Source: own calculations based on the 2002 census.

In our view, such a high propensity towards re-emigration among Polish-German citizens should be linked to results of other studies devoted to this group, which demonstrated its high involvement in circular mobility between Poland and Germany (cf. Jończy 2003). In other words, we argue that, in the case of this group, we are dealing not only with a propensity to re-emigration but specifically with eagerness to shuttle between Poland and Germany. This supposition is also in line with results obtained by Constant and Zimmerman (2011), who, though not studying Polish emigrants, identified dual citizenship (German and other) as a significant predictor of increased propensity of migrants in Germany to pursue circular migration. The outcome that place of birth did not differentiate propensity of Polish-German citizens to remain in Poland and re-emigrate most likely stems from the fact that acquisition of German citizenship by Polish citizens has not always been conditioned by the necessity to be born or even to stay in Germany, but by proof of German origins.¹⁰

In the group of dual citizens possessing citizenships of other countries, the probability of permanent return was higher than for Polish-German citizens and differed for those born in Poland and abroad. From among dual citizens possessing non-German foreign citizenship, migrants born in Poland were less likely to remain in Poland until mid-2002 than those born abroad. When compared to Polish citizens born in Poland, dual citizens with non-German citizenship born in Poland were 28 per cent (odds ratio product = 0.72, Figure 5) less likely to decide on a permanent return to Poland. Those born abroad were 'only' 19 per cent less likely to remain for longer in Poland than the reference group of Polish citizens born in Poland (odds ratio product = 0.81, Figure 5). Apparently, among dual citizens with non-German citizenship, descendants of Polish emigrants were more likely to pursue permanent returns to Poland than were former emigrants with two nationalities.

This is in line with the observation about return migrants with single Polish citizenship, among whom migrants born abroad were over twofold more likely to remain in Poland until mid-2002 than were Poles born in Poland (odds ratio product = 2.35, Figure 5). In fact, this group was the least likely from among all analysed sub-categories to re-emigrate after return to Poland. Possibly, such people spent too short a time in their destination country to acquire a foreign citizenship and thus their links to the country of emigration tended to be weaker than links of those who were naturalised in their destination countries. Moreover, the group of Polish nationals born abroad also includes, though not in large numbers, Polish repatriates who usually came to Poland for good.

Gender turned out to be insignificant in predicting the propensity of return migrants to remain permanently in Poland, but other socio-demographic characteristics mattered. With regard to the age at the moment of return to Poland, the oldest group of return migrants – of 50 years and older – was the most likely to remain in Poland for longer – over two times more likely than people of ages 20-29. This observation should be linked to the phenomenon of returns for retirement that has been observed in other studies on return migration of the transition period (cf. Iglicka 2002) and studies in other countries as well (cf. Cerase 1974). The presented model supports the observation that such returns tend to be rather definitive.

Another group of return migrants relatively eager to stay in Poland for longer were people of ages 30-39. They were 58 per cent more likely to be present in Poland during the census than were younger adult returnees, whereas older return migrants, in the 40-49 age range, were 37 per cent more likely to stay than were the youngest reference category. This can be linked to the fact that return migration to Poland during the transition period was a particularly attractive option for those who possessed some valuable skills and professional experience gained in the West. Consequently, older migrants, who had managed to acquire such experience abroad, could have been particularly efficient in adapting to the Polish labour market. Our model suggests that return migrants in their thirties were particularly successful in this realm, if we assume that acquiring a satisfactory position on the Polish labour market often constituted a precondition of further stay in Poland, as claimed by some studies on return moves during the transition period (cf. Górny, Osipovič 2006).

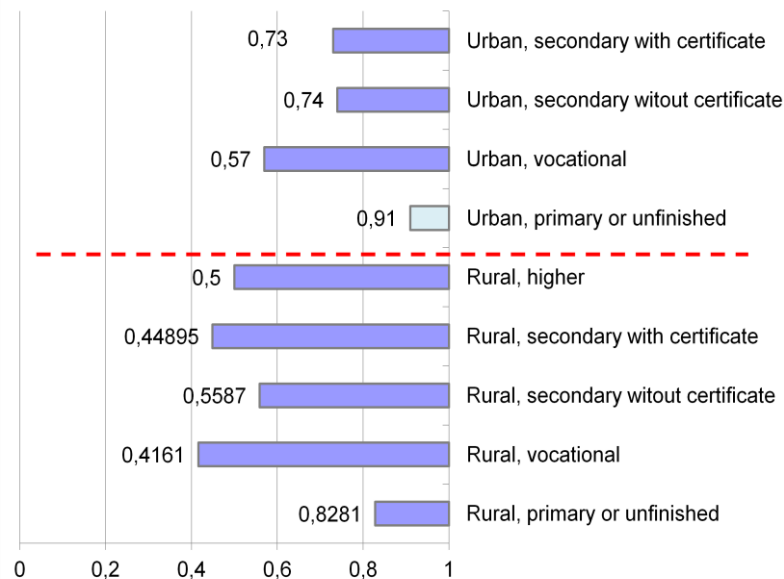
Family status and propensity to remain in Poland after return are also linked. People living in Poland in one-person households or with unrelated housemates were the most likely to engage in re-emigration after return to Poland. Conversely, families with children were the most likely to stay in Poland until mid-2002: 67 per cent more likely than the group not possessing family households. This is in line with the general pattern that family reduces mobility, as a partner's and children's activities and preferences must be considered in the decisions about further migrations.

Interestingly, couples without children and people from single parent households had a very similar propensity to remain in Poland for longer. Both groups were over 40 per cent more likely to remain in Poland until mid-2002 than the reference group. This is a counter-intuitive outcome, since couples without children are usually more mobile than single parents who have to either migrate with dependants (which is usually more complicated and less profitable) or secure some care for children left at home. It is, however, possible that some households of single parents had been separated due to return migration and that some single parents could have maintained links with their former partners who remained in a foreign country. Such a situation can stimulate re-emigration or circulation even though undertaking international mobility is complicated due to family reasons.

As demonstrated in the previous section, returnees primarily focused on urban areas in Poland, where employment opportunities for Polish emigrants were usually more attractive. On the basis of the econometric model, we examined this aspect in relation to the level of returnees' education. In each education category, returnees residing in urban areas were less likely to re-emigrate than were returnees in rural areas (Figure 6). The group least inclined to leave Poland after return were highly educated return migrants residing in cities.

This confirms the earlier observations that returning migrants' high skills were in demand in Poland during the transition period and well-educated returnees were capable of taking advantage of attractive job prospects in Polish cities, which apparently restrained them from re-emigration.

Figure 6. Propensity to permanent return migration by place of residence in Poland and level of education (odds ratios products) – reference group: persons with University degree living in urban areas^a

^a Cell marked with light blue indicates insignificant category.

Source: own calculations based on the 2002 census.

Interestingly, as opposed to urban dwellers, rural residents with university educations had a relatively low propensity to remain in Poland. They were 50 per cent (odds ratios product = 0.5, Figure 6) less likely to remain in Poland than were highly educated migrants residing in cities. The inclination to re-emigrate was even higher for individuals with secondary (without certificate of completion) or vocational education residing in the countryside, where persons with primary or lower levels of education were less likely to leave Poland.

A similar pattern was observed in urban areas: the propensity to leave Poland was the highest for those with a vocational level of education, relatively lower for those with secondary education, and the lowest for returnees with higher education. Such outcomes should not be surprising given crucial structural changes in Polish industry in the period of post-communist transition, notably the reduction of employment and decrease in investments (Bałtowski, Miszewski 2007). Return migrants with high qualifications were in a privileged situation, as the labour demand for experts and managers was pronounced from the very beginning of the economic transition. In this context, it can be tentatively assumed that job opportunities for returnees possessing average qualifications, in particular vocational and secondary levels of education, that were available in Polish urban and rural areas in the 1990s and at the beginning of 2000s were less attractive than professional possibilities they had abroad or while engaging in circular mobility.

Conclusions

Results pertaining to return migration to Poland during the transition period provide some valuable observations as regards mechanisms underlying permanency and temporariness of return migration. Nevertheless, the specificity of this returning flow should be acknowledged, given the specific political and economic context in Poland in the 1990s and at the beginning of 2000s. As shown by the 2002 census, the return migration of the transition period was not large in size, but diversified. It included middle-aged persons who, in the communist period, had emigrated to Western countries where they gained professional experience, later in demand while Poland was undergoing economic transition. It also included children of emigrants, often born or raised abroad. Last but not least, elderly retired return migrants who decided to spend the period of their retirement in Poland were also present in this wave.

Important differences were noted between migrants who decided on permanent returns to Poland and those who had departed by the time of the 2002 census. First of all, re-emigrants more often held dual citizenship, in particular Polish-German citizenship, which facilitated international mobility in the 1990s and at the beginning of 2000s. According to the regression model, the fact of having dual nationality was one of the most important predictors of re-emigration from Poland. At the same time, descendants of Polish emigrants born abroad were particularly likely to remain in Poland for longer periods.

While gender constitutes an important characteristic differentiating behaviours of migrants in studies on post-accession return migration (cf. Bieńkowska *et al.* 2010a, b; Szymańska *et al.* 2012), it was insignificant in the estimated regression model for the transition period return migrants. The latter can be linked to the fact that return migration in the 1990s and 2000s was mainly a migration of families. Re-emigrants were more often singles or not related to other members of their households in Poland, whereas migrants who decided to stay in Poland more often remained in families consisting of couples with or without children.

The youngest return migrants were particularly likely to undertake re-emigration. Similarly, studies on post-accession return migrants also revealed the particular propensity of young people to undertake a subsequent migration (Bieńkowska *et al.* 2010a, b; Szymańska *et al.* 2012). What also became apparent in the econometric model was that persons aged 50 and more, regardless of family status, were less inclined to continue emigration than were younger persons, which might be partially linked to returns for retirement. Also, return migrants in their thirties at the moment of their return to Poland were inclined to remain in Poland for longer, presumably taking advantage of their human capital, acquired in the West.

Those who stayed in Poland until 2002 were particularly well educated, whereas those who re-emigrated more often had secondary or vocational levels of education. Regardless of level of education, though, the propensity towards re-emigration was higher for rural than urban dwellers. If we assume that the level of education approximates human capital, such a result indicates that migrants deciding for longer stays or settling in Poland might have been capable of making use of their professional experience earned abroad to occupy top positions in the Polish labour market. The Polish economy, which was at the time undergoing important structural changes in industry and the service sector, was rather unfavourable for people with secondary and vocational levels of education, and such migrants were more prone to leave Poland again. It is worth noting that observations pertaining to post-accession emigration and return migration form a different picture, since highly educated migrants are less likely to return to Poland (cf. Bieńkowska *et al.* 2010a, b; Szymańska *et al.* 2012).

In general, our results are in line with studies on return migration to other countries, though they provide some additional insights into the importance of human capital and family attachments in selectivity of return migrants. As regards the interrelation between family attachments and propensity to re-emigrate, our study demonstrates how home and destination country perspectives can lead to apparently contradictory results.

According to Constant and Zimmerman (2011), family attachments in the home country are conducive to circular migration. According to our results, return migrants with stronger family attachments in Poland are less likely to engage in re-emigration. When combined, the results of these two studies suggest that repetitive migration is more likely to occur when some family attachments in the home country exist, but they should not be too strong or too involving. Otherwise, migrants tend to choose to stay in the home country.

As in other European studies, migrants with high human capital were particularly prone to return to Poland for longer (Dustman, Kirchkamp 2002). Moreover, in the case of the transition period wave of returns, the claim of Dustman and Weiss (2007) that not only the level but also the degree of transferability of human capital accumulated during emigration constitutes an important determinant of propensity to return is particularly relevant. Western professional experience of return migrants was not only transferable but also in high demand in Poland in the 1990s and 2000s. At the same time, the observation of Constant and Zimmerman (2011) that better educated migrants and those less attached to the labour market of the destination country are less eager to be involved in circular migration was also reflected in our results, though seen from the home country perspective. Polish re-emigrants tended to be less educated and had worse job opportunities in the home labour market than did permanent returnees. It can be thus generalised that temporary migration is an attractive option for those who are not well anchored in the labour market of some country – be it their home or destination country.

Notwithstanding the universalism of our observations, when compared to other studies, it should be remembered that the post-communist wave to Poland had a specific nature, not only for the high transferability of migrant's human capital, accumulated abroad. In our view, this specificity is well portrayed by other two observations. First, at the beginning of the post-communist transition, 1989-1990, the return migration was accompanied by an elevated and prompt re-emigration that often took place in the same year or the year following the return. Apparently, some return migrants spent only the very first years of economic transition in Poland, when return on their human capital was particularly high. Second, dual citizens were largely overrepresented in the re-emigration of the 1990s and 2000s, mostly because they enjoyed a freedom of mobility unachievable to Polish citizens before the accession of Poland to the European Union.

Acknowledgements

The authors would like to thank the anonymous referees for their valuable comments and suggestions.

Notes

¹ www.stats.oecd.org

² For Poland and Romania, shorter periods are taken into consideration: 2004-2007 and 2005-2007, respectively. For Lithuania the year 2001 is also taken into consideration.

³ In the Tables and Figures sections to follow, for simplicity of discussion, we talk about return migrants who came in 1989-2002.

⁴ Such a period was taken into consideration in the 2002 census.

⁵ We decided to include a categorical variable instead of a continuous variable since we expected likelihood of permanent return to be linked to the stage in the life cycle of a person, and not to age as such. In our view, a categorical variable best captures this issue. Moreover, as it turned out, characteristics of the models with categorical and continuous variables differed very little.

⁶ This aspect was operationalised as a categorical variable since we believe that the transition period was not homogenous with regard to opportunities for emigrants and return migrants, and it was justified to identify distinct periods of returns.

⁷ But this is only a supposition, since the 2002 census did not include information on the place of residence in Poland before emigration.

⁸ For the model without gender, AIC = 2193.292.

⁹ The odds ratios products were calculated by multiplication of odds ratios referring to variables included in the interaction and to the relevant interaction term.

¹⁰ Policy related to this procedure changed over time, becoming more restrictive in this realm, but many Polish citizens managed to acquire German citizenship only on basis of German origins (cf. Heffner, Solga 2007).

References

- Anacka M., Fihel A. (2012a). Return migration to Poland in the post-accession period, in: B. Galgoczi, J. Leschke, A. Watt (eds), *Migration and Labour Markets in Troubled Times: Skills Mismatch, Return Migration and Policy Responses*, pp. 143-168. Aldershot: Ashgate.
- Anacka M., Fihel A. (2012b). Selektowność emigracji i migracji powrotnych Polaków – o procesie „wypłykiwania”. *Central and Eastern European Migration Review* 1(1): 57-68.
- Bade K. (2000). *Europa in Bewegung. Migration vom spleen 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. Munich: C. H. Beck Verlag.
- Bałtowski M., Miszewski M. (2007). *Transformacja gospodarcza w Polsce*. Warsaw: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bieńkowska D., Ulański C., Szymańska J. (2010a). *Kierunek Małopolska. Charakterystyka powracających i rekomendacje, jak nie zmarnować ich kapitału*. Kraków: Centrum Doradztwa Strategicznego.
- Bieńkowska D., Ulański C., Szymańska J. (2010b). *Warto wracać? Strategie zachowań reemigrantów i rozwiązania służące wykorzystaniu ich potencjału*. Kraków: Centrum Doradztwa Strategicznego.
- Bolognani M. (2007). The Myth of Return: Dismissal, Survival or Revival? A Bradford Example of Transnationalism as a Political Instrument. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 1(33): 59-76.
- Cassarino J.-P. (2004). Theorising Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migrants Revisited. *International Journal on Multicultural Societies* 2(6): 253-279.
- Cerase F. (1974). Nostalgia or Disenchantment: Considerations on Return Migration, in: S. M. Tomassi, M. H. Engel (eds), *The Italian experience in the United States*, pp. 217-239. New York: Center for Migration Studies.
- Constant A., Massey D. (2002). Return Migration by German Guestworkers: Neoclassical versus New Economic Theories. *International Migration* 4(40): 5-38.
- Constant A. F., Zimmermann K. F. (2011). Circular and Repeat Migrations: Counts of Exits and Years Away from the Host Country. *Population Research and Policy Review* 4(30): 495-515.
- Dustman Ch., Kirchkamp O. (2002). The optimal duration and activity choice after re-migration. *Journal of Development Economics* 67(2): 351-372.
- Dustman Ch., Weiss Y. (2007). Return Migration: Theory and Empirical Evidence for the UK. *British Journal of Industrial Relations* 2(45): 236-256.
- Fihel A., Górny A., Matejko E. (2006). Remigracja a transfer kapitału ludzkiego do Polski w okresie transformacji, in: E. Jaźwińska (ed.), *Imigracja do Polski w świetle wyników Narodowego Spisu Powszechnego*

- go 2002, pp. 29-41. CMR Working Papers 13/71. Warsaw: Centre of Migration Research, University of Warsaw.
- Ganga D. (2006). From Potential Returnees into Settlers: Nottingham's Older Italians. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 8(32): 1395-1413.
- Gawryszewski A. (2005). *Ludność Polski w XX wieku*. Warsaw: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN.
- Gmelch G. (1980). Return Migration. *Annual Review of Anthropology* 9: 135-159.
- Gosh B. (ed.) (2000). *Return Migration. Journey of Hope or Despair?* Geneva: International Organisation for Migration, UN.
- Górny A., Kolankiewicz G. (2002). Reemigracja z Wielkiej Brytanii – poszukiwanie 'nowego' czy kontynuacja 'starego'?, in: K. Iglicka (ed.) *Migracje powrotne Polaków. Powroty sukcesu czy rozczarowania*, pp. 122-160. Warsaw: Institute of Public Affairs.
- Górny A., Osipović D. (2006). *Return migration of second-generation British Poles*. CMR Working Papers 6/64. Warsaw: Centre of Migration Research, University of Warsaw.
- Górny A., Pudzianowska D. (2009). Same letter, new spirit? Nationality regulations and their implementation in Poland, in: R. R. Bauböck, B. Perchinig, W. Sievers (eds), *Citizenship policies in the new Europe*, pp. 123-176. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Greene H. (2003). *Econometric Analysis*, 6th Edition. Prentice Hall, New Jersey.
- Heffner K., Solga B. (2007). Podwójne obywatelstwo na Śląsku Opolskim, in: A. Górny, P. Koryś (eds), *Obywatelstwo wielokrotnego wyboru. Interdyscyplinarne ujęcie kwestii podwójnego obywatelstwa w Polsce*. Warsaw: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Heffner K., Słodra-Gwizdź T. (1997). *Migracje powrotne na Górny Śląsk z socjologicznej perspektywy*. CMR Working Papers 9. Warsaw: Centre of Migration Research, University of Warsaw.
- Iglicka K. (2002). Migracje powrotne w świetle najnowszych ujęć teoretycznych. Źródła informacji i podejście badawcze, in: K. Iglicka (ed.) *Migracje powrotne Polaków. Powroty sukcesu czy rozczarowania*, pp. 17-22. Warsaw: Institute of Public Affairs.
- Iglicka K. (2010). *Powroty Polaków po 2004 roku. W pętli pułapki migracji*. Warsaw: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Jończy R. (2003). *Migracje zarobkowe ludności autochtonicznej z województwa opolskiego. Studium ekonomicznych determinant i konsekwencji*. Studia i Monografie 264. Opole: Uniwersytet Opolski.
- Klagge B., Klein-Hitpaß K., Fihel A., Kindler M., Matejko E., Okólski M. (2007). *High-skilled return migration and knowledge-based economic development in regional perspective. Conceptual considerations and the example of Poland*. CMR Working Papers 19/77. Warsaw: Centre of Migration Research, University of Warsaw.
- Kołodziej E. (1998). Emigracja z ziem polskich od końca XIX wieku do czasów współczesnych i tworzenie się skupisk polonijnych, in: A. Koseski (ed.), *Emigracja z ziem polskich w XX wieku. Drogi awansu emigrantów*. Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna.
- Koryś I. (2002). 'W pół drogi' – migracje powrotne z Niemiec, in: K. Iglicka (ed.) *Migracje powrotne Polaków. Powroty sukcesu czy rozczarowania*, pp. 161-183. Warsaw: Institute of Public Affairs.
- Martin R., Radu D. (2012). Return Migration: The Experience of Eastern Europe. *International Migration* 6(50): 109-128.
- Matejko E. (2010). Reintegracja poakcesyjnych migrantów powrotnych na polskim rynku pracy – wyniki analizy jakościowej, in: I. Grabowska-Lusińska (ed.), *Poakcesyjne powroty Polaków*, pp. 34-47. CMR Working Papers 43/101. Warsaw: Centre of Migration Research, University of Warsaw,.

- Slany K., Małek A. (2002). Reemigracje z USA do Polski w okresie transformacji ustrojowej, in: K. Iglicka (ed.) *Migracje powrotne Polaków. Powroty sukcesu czy rozczarowania*, pp. 78-120. Warsaw: Institute of Public Affairs.
- Szymańska J., Ulański C., Bieńkowska D. (eds) (2012). *Zaraz wracam... albo i nie. Skala powrotów, motywacje i strategie życiowe reemigrantów z województwa śląskiego*. Kraków: Centrum Doradztwa Strategicznego.

The Dilemmas of Policy Towards Return Migration. The Case of Poland After the EU Accession

Magdalena Lesińska*

The article introduces the theoretical approach to analysing return migration policy and discusses the main dilemmas of the state related to political reaction to returns of its nationals. The concept of reactive and active policy is presented, the first aiming at minimising the negative effects of returns, while the second focused on stimulating the return processes. The main drivers and determinants of the return policy effectiveness as well as the types, scope and scale of state activities addressed to returnees are also discussed in the article. The practice of state policy implementation is illustrated with the example of the particular case of Poland as a country which faced mass emigration after accession to the European Union and return migration in the recent years. The review of conceptual documents, the rationale for the state policy and the variety of activities implemented by the Polish government and other institutions are presented.

Keywords: return migration, state policy, Poland

Introduction

One of the basic rules describing and explaining migration processes says that *each main current of migration produces a compensating counter-current* (Ravenstein 1885). It means that the process of mass emigration is usually accompanied in time by return migration ('returns'), and furthermore, those countries which have experienced outflows of nationals should expect that at least some of them will return to the homeland in the near or more distant future. Both processes, mass emigration and mass returns, especially when occurring in a short period, could create a serious challenge for society, the labour market, and at the same time, for the state's policy. While emigration usually produces shortages in the labour market, returns are often accompanied by various reintegration problems. In both situations, policy-makers are forced to face the main dilemma of how to react to migration processes and how to reduce their possible negative effects.

This article focuses on the phenomenon of return migration and state policy dilemmas regarding the process, and its consequences from the point of view of the country of origin. It addresses a set of questions: If and how the state should react to the returns of its nationals? What are the main drivers of the state's reaction and what are the determinants and limits of the policy addressed to returnees? What are the possible and actual activities (legal, political and institutional) taken by the state in response to returns? Is the state's poli-

* Centre of Migration Research, University of Warsaw. Address for correspondence: m.lesińska@uw.edu.pl.

cy able to exert a real impact on the scale and course of returns? And if not, why governments still make an effort to formulate and implement political actions addressed to returnees?

The hypothesis is that the state has a very limited capacity to control directly migration processes, which are determined first and foremost by the drivers originating from the economy and labour market. Nevertheless, governments apply a whole legal and institutional system addressed to potential emigrants (nationals who consider leaving the country), actual emigrants (nationals who already reside abroad and consider returning) and returnees (those who have already returned). The return migration policy includes a variety of actions, its main aim being to facilitate the return process and to assist in reintegration after arrival in the home country.

The article consists of several parts. The first introduces a conceptual approach to the phenomenon of return migration and the state's response to this process. There is a scarcity of theoretical reflection in the literature over state policy on returns of nationals; most of the publications present particular cases without or with a very limited general analytical approach. This challenge is taken up in this article. Human spatial mobility is a very dynamic and complex phenomenon which takes diversified forms and flows in the contemporary era of global movement. Although return migration is a worldwide observable fact, this text focuses on the European context in particular. It is not a simple task to define what return migration means nowadays, especially against the backdrop of the emerging international migration systems favouring the free movement of people and labour, the best example of which is the European Union. The unpredictable dynamics of contemporary migration processes is sustained by minimum formal barriers and cheap transportation costs. These all have made migration a multiple-stage process in which return to the homeland often occurs to be just a recurring temporary phase in the multi-stage process of mobility during which a person changes the country of residence and work many times. This 'fluidity' of the migration process determines difficulties in providing reliable analyses on returns due to inaccurate data.

The later part of the article presents some reflections over state policy towards return migration of nationals. Generally speaking, the state's policy towards return migration could take a more active or more passive form (to encourage nationals residing abroad to return and to stimulate that process or, on the other hand, to react *post factum*, after returns appear). The variety of possible actions as well as their determinants and limits are portrayed. The next section considers the main state's dilemmas over return processes. The following part reviews the theoretical approach using the particular case of Poland as a country which in a short time experienced mass emigration after accession to the European Union in 2004 and then return migration some years after as a result of the worldwide economic crisis. The returns were at the heart of the government's interest and some interesting activities were proposed and implemented at the national and regional level, with first conceptual documents, and later practical programs and actions.

The phenomenon of return migration as a challenge to state policy

There is a moderate amount of literature on return migration, and even less which examines the state's policy perspective (Cassarino 2004; Duszczuk 2007; Gosh 2000; Leschke, Galgoczi, Watt 2012). The main conceptual approaches explaining the return migration phenomenon focus mostly on the economic line of analyses related to the reason for return, the link between migration and development, and the impact on the country of origin. The most common theories include, among others, the disappointment theory (Herzog, Schottman 1982; King 1978), the circular migration theory (Zelinsky 1971), the target income theory (Borjas 1994; Hill 1987), the social network theory (Massey 1990), the neo-classical economic theory (Constant, Massey 2002) and transnationalism (Portes, Guarnizo, Landolt 1999).

Even to define return migration in the time of permanent mobility is a real challenge. A return becomes a fluid phase in the migration process, in some cases being permanent, while in others a temporary one. The common migration process often resembles a cycle of departures and returns following one another, especially when there are no legal or administrative obstacles such as visas or stay and work permits. High qualified migrants in particular declare their eagerness to emigrate again after return. It means that return migration is a complex phenomenon, difficult to conceptualise, measure, estimate or predict. The main drivers of the decision to emigrate or re-emigrate seem to be directly related to the life conditions and options available on the labour market at home and abroad (Athukorala 1990: 335-336). Today returnees constitute an extremely heterogeneous group of migrants diversified specifically by the length of their stay abroad, their migration experiences, legal status, motivation to return and resources possessed (Cassarino 2004: 270). Russell King (2000) claims that a few types of return migration could be distinguished: occasional, seasonal, temporary and permanent, according to the intention of returnees and the course of the return process.

Additional factors influencing returns lie in the political realm. The EU and many of immigration countries implement certain political and legal instruments to stimulate short-term (circular, contract) migration to fill the niches in the labour market and encourage only those migrants to come whose profile fits the national labour market demands. At the same time, destination countries try to protect themselves against settlement migration, which could be a social and economic burden in the long term. Therefore, migrants are expected to arrive in the time of prosperity to fill vacant posts, and return home in the time of an economic crisis and growing unemployment. In the latter case, destination countries stimulate returns of migrants to their homelands by using the scheme of the voluntary return program (managed by the International Organisation for Migration, IOM) and signing bilateral agreements and mobility partnerships with main source countries, enforced through media campaigns and civil society organisations (for example, the case of France, the UK, Germany or the Netherlands), but also through compulsory deportations to countries of origin (Gosh 2000). Return migration is thus an integral part of the constant mobility of people managed by national and international institutions.

In analysing the state's policy addressed to the nationals abroad (potential returnees) and those who have already returned, a key question remains: when and why return migration becomes a subject of the state's interest. It seems that the rationale for policy-makers' efforts to engage public resources in activities targeted at returning migrants are of direct and indirect origins. When returns are a perceptible phenomenon and as such turn out to be a subject of public (and very often also media) concern, political elites become interested in the issue as well. Also, once returns are recognised as a possible solution to particular problems, such as negative demography trends or shortages in the national labour force, encouraging migrants to return seems to be a reasonable reaction from the point of view of the state's interests. Return migration policy could be, therefore, examined from two different perspectives: 1) as a reaction in response to returns; and 2) as an action to stimulate returns. This distinction requires further investigation:

Ad. 1. A reactive state policy is implemented *post factum*, i.e. as a response to the already existing processes. Commonly, returns are a direct effect of an economic crisis in destination countries followed by growing unemployment, when migrants usually decide to return to live through the difficult time at home. In this case, the decision to return is made by migrants irrespectively of the state's reaction.

Ad. 2. An active state policy is executed *a priori*, i.e. to encourage nationals to return. When returns are recognised as a positive and desirable process (as a remedy for particular economic or social problems), then policy-makers act to stimulate migrants' decision to return and to facilitate the process of coming back to the home country.

The characteristics of return migration policy are summarised in Table 1.

Table 1. Characteristics of return migration policy

	Policy in response to return migration (reactive)	Policy stimulating return migration (active)
Target group	Already returned migrants	Potential returnees
Rationale	To prevent problems with reintegration and minimise the negative effects of massive returns on the economy, labour market and society	To maximise the profits related to return migration (social, economical, demographical and financial capital of returnees)
Priority	To reduce the social tensions and costs related to return migration	To solve identified problems (such as negative demographic trends or labour force shortages)
Aim	To reintegrate returnees into the society and labour market	To encourage to return and to facilitate the return process
Place	Country of origin	Country of residence and country of origin
Phase	After return	Before return and/or at the time of return

Source: own elaboration, based on Lesińska (2010): 9.

The indirect purpose which explains the interest of policy-makers in return migration is related to the fundamental rationale behind all political actions: the determination to gain political support. Politicians are aware that the diaspora can be an influential political entity. Nationals residing abroad and their families (often left behind in the home country) become the object of attention of policy-makers representing all parties in the political scene, as any other group with voting rights, especially if it is numerous, influential and, moreover, a matter of public and media interest. This is precisely the case of nationals abroad and their families in the time of mass migration processes.

Within the agenda of return migration policy there are many possible activities which could be designed and implemented in practice to make the return easier for migrants. According to the phase of the return process, the state's actions addressed to returnees could be divided into three main groups: to promote the decision, to facilitate the process and to reintegrate after return. Among them, encouraging migrants to return seems to be the most challenging task for policy-makers. Moreover, state programs and activities targeted at migrants to persuade them to make the decision to return and to facilitate its execution could be shaped in various forms: from the basic ones (such as information campaigns, counselling, legal assistance, and provision of self-employment and investment opportunities), to more complex, including economic incentives and tax abolition.

Return migration policy – the types, scope and scale of state's activities

There is a variety of possible activities implemented by the state within the return migration policy agenda. The most common actions addressed to return migrants are grouped and discussed below.

1. Information policy and promotion activities

An active information policy is of fundamental significance. The main aim is to provide all necessary information regarding the relevant administrative procedures and formalities (which returnees should fulfil before leaving the country of residence and soon after arrival in their homeland), legal issues (such as transfer of social benefits or recognition of diplomas), opportunities for employment and self-employment, children's education, useful addresses and links to the state institutions and non-governmental organisations. Information campaigns are usually organised in close cooperation with media, on the Internet (using dedicated

websites), and through direct events held in places abroad with high concentration of emigrants' population. An example of a community-wide large-scale information campaign is the one initiated by the Polish government (see below). Also part of an information policy are activities aiming at creation of a positive image of the country of origin as a good place to return to, to live and work in, a place worth coming back to, where returnees are warmly welcome. Another very important measure is to propagate positive narratives about the return process as a success story and rational decision rather than a failure.

2. Employment of returnees

One of the main fears related to massive returns is their potential negative influence on economy, and the level of unemployment in particular. The most unfavourable behaviour of returnees, from the point of view of the state's interest, is to register as unemployed after return and be an immediate burden for the social welfare system. The basic objective of return migration policy is, therefore, to encourage migrants to find a proper workplace as soon as possible, even before return. An active employment policy is directly addressed not only to returnees, but also to potential employers. In Ireland, the government's priority in the time of mass returns was to employ the returning Irish immediately after their return to minimise the risk of increase in the unemployed stock. To that end, a system of additional incentives for employers was established to encourage them to create new workplaces specifically for returnees.

3. Trainings and counselling

The common action is to provide a system of trainings and counselling designed to make the reintegration process easier for returnees. The main aim is to prepare them to perform in the labour market, to promote self-employment, to have them learn how to create a business plan and acquire skills in financial management and, in consequence, to encourage them to establish their own businesses, which is the optimal solution from the state's economy perspective. Counselling is provided by help desks (usually in the cities or provincial centres) to match the skills and experience of returnees with the jobs available in the country.

4. Other economic incentives

The economic component of the state's policy towards returnees, besides the facilities already mentioned above (professional trainings and workplaces), could also include credit lending and tax abolition. Both are designed to stimulate economic activities and improve returnees' access to entrepreneurial development opportunities by providing additional financial resources, preferably to foster the setting up and running of own businesses or investment.

5. Institutional structure

Sometimes a special institutional body dedicated to dealing with the issue of return migration is set up within the public administration structure to coordinate all public activities addressing the return process. In most cases, it is established as a unit within the already existing public bodies, usually as a working group, task force or a separate department in the Ministry of Foreign Affairs or the Ministry of Labour and Social Policy.

In practice, the scope of return migration policy depends on many factors, such as the institutional and financial resources available. The level of centralisation or decentralisation of the administration and decision-making system also plays an important role. The case studies (e.g. in Ireland) show that migrants usually return to the same regions and cities they left, which seems to be a reasonable decision in order to reduce the risk related to return. This fact determines the relevance of the local and regional level as a crucial element to effective implementation of public activities addressed to return migrants. There are many examples of local initiatives, especially in federal countries with strong position of the regions, such as Spain. In that country a return migrant certificate was applied, which is an interesting illustration of an individual, not collective approach to returnees (Lesińska, Nestorowicz 2010).

Factors determining the effectiveness of return migration policy

As it was noted above, due to its fluidity and dynamics return migration is a phenomenon which is difficult to monitor, estimate or predict. The unpredictability of return migration also defines the ability of policy-makers to influence that process and to manage its scale and course. Evaluation of return migration policy is particularly demanding. Nevertheless, it is possible to identify some key factors determining its effectiveness. The list presented in Table 2 is definitely not an exhaustive one. The factors summarised below are divided into two groups: the dependent and independent from the state.

Table 2. Factors influencing the effectiveness of return migration policy

Factors dependent on the state	Factors independent from the state
Ties of diaspora (nationals residing abroad) to their homeland	Economic and political situation abroad (e.g. global financial crisis)
Network of the state's institutions and state-supported organisations abroad	Rationality of migrants' decision to return
Information and media policy	Emigrants' eagerness to take advantage of supportive return programs
Efficient and operative official legal and administrative system	
Available financial resources ensured in the budget to implement in practice the activities planned in the return migration policy agenda	

Source: own elaboration.

The state has a powerful influence on several key factors determining the effectiveness of return migration policy. Among them are ties with diaspora. It is a well-known fact that one of the most important reasons for returning are family relations and links with the mother country, thus the state's policy towards sustaining a positive image of the homeland among nationals living abroad could influence their decision to return. The network of public institutions (such as consulates and cultural institutions) as well as various organisations supported (e.g. financially) by the state of origin (such as migrants' media and associations, schools and cultural centres) could effectively support these efforts by promoting the national culture and language, spreading information related to the political and economic situation and, if necessary, facilitating the return process. Such an institutional network is at the same time a useful channel of communication with nationals abroad. It is of crucial importance to circulate any information about the state's policy effectively among diaspora, and simultaneously indirectly influence the decision to return.

Any political initiative will be ineffective without an operative legal and administrative system, as well as financial resources available. Some countries, such as Ireland and Spain, while implementing their return migration policies, established special institutional bodies to manage that issue. It is also worth noting that the state's policy has a key impact on economic growth and stability. Through public subsidies and investments, the state supports, even if to a limited extent, the process of development in some sectors of the economy, which translates into creating new jobs and increasing wages, and that is the most powerful factor pulling migrants to return.

Among the factors independent from the state which influence return migration are the condition of economy and labour market of destination countries. Migrants' behaviour is also autonomous and even if the decision to return is sometimes irrational (taken impulsively) and the return is not prepared for in advance, it

remains in the migrant's sole discretion to take advantage or not of the supportive return programs offered in the home country.

Moreover, to formulate an effective policy, the crucial factor is reliable and thorough information on the characteristics of the expected return flows. Assessing or predicting such a dynamic social process as migration is particularly difficult for the reasons already mentioned. As a result, the policy guidelines formulated by decision-makers with respect to return migration are often based on incomplete data, including unreliable forecasting and media speculations, which has an obvious negative impact on their practical implementation.

Main dilemmas of the state regarding return migration

The evaluation of the short- and long-term effects of mass emigration flows on the sending country is a problematic task. There are many positive consequences of nationals' outflows, such as a decrease in the rate of unemployment,¹ alleviation of social and economic tensions, remittances which stimulate consumption and investments (see: de Haas 2010; Okólski 2012). Emigration is even presented as a key factor (or even a necessary one) to complete the modernisation process (Layard, Krugman, Dornbusch 1992). On the other hand, mass emigration often has an adverse effect on economy and society. It is usually young, educated and enterprising persons, and high qualified specialists who emigrate, which causes negative changes in the labour force structure and severe shortages in some sectors of the economy. In particular, mass emigration affects a long-term decline of the population and its age structure (by shrinking the working age cohort), which has especially negative impact on aging societies.

As with emigration, the estimation of the benefits and costs of return migration is likewise difficult. Generally, sending countries implement a policy to stimulate three crucial processes to maximise the benefits from emigration: remittances, investments and returns (e.g. the case of India, see: Sahay 2007). Return migration could mitigate the negative process of brain drain (the outflow of the highly educated and professionals), which is usually a key issue for developing countries (Gosh 2000; Olesen 2002).

To formulate an appropriate political response to return migration, some fundamental questions should be considered: What determinates returns? To what extent do they result from independent factors such as global recession? Are returns desirable from the point of view of the state's interests? Should return migration be actively supported and facilitated, and if yes – what should be the scope of the state's policy addressed to returnees? A serious reflection over these questions allows to make a fundamental decision on the state's position towards return migration and, in consequence, to initiate or not any further actions, e.g. decide about the scale and character of the actions addressed to potential and/or real return migrants; allocate appropriate financial resources in the state's budget; and engage certain public bodies.

One of the main dilemmas of policy-makers over return migration is related to the question when returns are profitable for the state's economy and society. Returns of specialists and those who acquired a particular capital abroad (such as financial resources, social skills, professional qualifications, personal networks, and entrepreneurship) seem to be most beneficial.² Those groups are usually able to easily reintegrate in the labour market and social life after return and, moreover, to contribute to the general state's prosperity. Optimally, the returnees become an added value where a) new professional experience and competences were acquired during the migrants' stay abroad; b) the acquired expertise and skills meet the requirements of employers in the domestic labour market; and c) migrants are able to utilise their new professional abilities after return (Stahl 1982: 887-889). If any of these conditions is not fulfilled, there is no guarantee that return migrants will bring an expected asset to the state's economy.

Moreover, not all return processes are perceived by the state as a desirable phenomenon. Some countries actively encourage and even try to manage labourers' outflows by establishing special institutional systems

to coordinate foreign employment programs. This is especially noticeable for developing countries such as the Philippines, Indonesia, China, Vietnam, India, and Egypt (Gosh 2000, Massey 1999). The governments sign bilateral agreements with destination countries, organise networks of work agencies and implement recruitment programs under their direct or indirect control. Those countries usually face overpopulation, surplus of workforce, growing unemployment and possible social tensions resulting in a difficult socio-economic situation. In addition, they rely on the positive effect of remittances on households, local communities and the national economy as a whole.

State policy towards return migration. The case of Poland after 2004

As a result of joining the EU and opening labour markets by some of the member states, a massive outflow of Poles took place after 2004. The number of Poles staying abroad reached a peak in 2007 and was estimated at 2.3 million (6.6 per cent of the total population) (Fihel 2011: 25). The size of that wave was surprising for all, including the policy-makers, society and even experts. The subsequent outbreak of the worldwide economic crisis and continuing decline in the global economy made some of the Polish migrants decide to return to the home country. The return flows have been noticeable since 2008; however, it is difficult to estimate the exact scale due to scan data, and lack of information whether such returns are temporary or permanent. Some studies based on the LFS (Labour Force Survey) report the number of 580 000 returnees in the second quarter of 2008 (Anacka, Fihel 2012: 148). The 2011 national census should bring more accurate and reliable data on this issue. Over the last years, several research projects have been undertaken on return migration of Poles, exploring the profile of Polish migrants and their impact on the economy and society of both sending and destination countries (see: Anacka, Fihel 2012; Grabowska-Lusińska 2010; Iglicka 2009; Centrum Doradztwa Strategicznego 2010; 2011a; 2011b).

Poland has a rich history as an emigration country (Kołodziej 1982; Pilch 1984). Mass outflows of nationals were characteristic of the contemporary history of Poland, especially of the interwar period (1918-1939). The state's policy at the time encouraged Poles to emigrate rather than to return home (Kicingier 2005; Wrzesiński 1975). However, it must be stressed here that there is a long-lasting tradition of repatriation schemes for Polish nationals and individuals of Polish origin which are sponsored by and operate strictly to the rules implemented by the state authorities; there were several waves of repatriation from the early years after the Second World War, through the 1990s till today. It means that the Polish state has an experience in stimulating and facilitating return flows, however, the ones just mentioned are very specific and, therefore, difficult to compare with the returns of post-accession migrants taking place in the recent years.

The first reaction of the Polish government to the post-accession migration appeared already in 2006. It was the *Closer to work, closer to Poland* program announced by the Ministry of Foreign Affairs and directly addressed to the Polish labour migrants abroad and those who just planned to emigrate. This document marked a significant change in the state's policy towards Poles abroad as adopted to date, previously the focus being on the Polish diaspora as such. The aim of the program was *to increase the assistance to the growing labour migration of Poles* by providing easier access to the Polish consulates, the number of which was significantly increased in the new destination countries. Moreover, a wide information campaign was arranged to build understanding of the work conditions and employment procedures applicable in destination countries (Ministerstwo Spraw Zagranicznych 2007a). The overall purpose was *to protect Polish citizens against dangers and threats related to the often unprepared labour emigration*. To sum up, the program focused on providing institutional support to 'inexperienced' Poles emigrating for work. The return migration was not yet an issue of the policy-makers' interest.

The situation changed just a year after, when the post-accession emigration occurred to be a large-scale phenomenon and the first negative effects of the massive outflow of workers became noticeable in the Polish economy. As a response, in 2007 returns started to appear in the governmental documents as an important issue which requires the state's reaction (Ministerstwo Spraw Zagranicznych 2007b). The Ministry of Labour and Social Policy proclaimed *The Return Program*, its conceptual framework and planned activities being very ambitious and assuming close cooperation between the major administrative bodies (Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej 2007). In the introduction to the conceptual note presenting *The Return Program*, attention was paid to the fact that labour shortages in some sectors of the economy were already evident and that employers were forced to search for foreigners as a substitute labour force. Prospective demography problems as a result of mass emigration were also raised. All these negative phenomena were presented as a rationale for the state's involvement. Moreover, the argument continued, *considering that emigrants are in large part young people, one can assume that passive observation of the ongoing processes could lead, in the nearest years, to a serious demographic crisis and labour market collapse* (Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej 2007). The main objective of the Program was portrayed as to create the best conditions for return for those who left Poland for economic reasons.

Among the actions mentioned in the Program, the most challenging ones were assigned to the Ministry of Finance: to introduce an income tax relief for people running a sole proprietorship business (so-called tax holidays), and to reduce the social insurance and pension contribution rate (only individuals who stayed abroad for at least a year would be entitled to all those privileges over a period of two years after return). Other important activities were allocated to the Ministry of Foreign Affairs: to improve the image of Poland among Polish emigrants, and to promote entrepreneurship and sole proprietorship; and to the Ministry of Labour and Social Policy: to establish an information service on the economic situation and available job opportunities in Poland, to start a special website dedicated to emigrants, to organise job fairs in London and Dublin as the most popular destinations of the post-accession emigration of Poles, and to prepare (together with the Central Statistical Office) an analysis of the Polish labour market, with special attention to the most valuable professional groups, and depending on the analysis final conclusion, to set up an incentive program to encourage the most wanted specialists to return. The Ministry of Education and the Ministry of Science and Higher Education were also mentioned in the Program as the institutions responsible for actions related to the development of e-learning systems in schools and universities across Poland as well as expansion of the network of Polish schools abroad. In practice, parliamentary elections resulting in the change of parties in the government prevented this impressive list of activities from finally being implemented.

Despite the political turbulence, the return migration remained a priority for the new government and, at the beginning of 2008, a new independent body was appointed: the Inter-ministry Working Group on Return Migration. Its aim was to formulate conceptual foundations and practical guidelines for the state's policy. The document produced by the Group indicated the following key presumptions: 1) returns are an inevitable consequence of mass emigration; and 2) the main aim of the state policy is not to influence individual migrants' decisions to return, but to provide them with a tool enabling to make a rational choice. It was also underlined that the general rationale for the state's policy was not to stimulate return migration but rather to facilitate the process of returning to Poland (through reintegration into the national labour market in particular) (Fiałkowska, Szczepański 2012; Szczepański 2010; 2011). The practical guidelines for the return migration policy consisted of a list of activities sorted in six packages (only the first five were implemented in practice):

1. To establish special services addressed to returnees, such as online services (dedicated websites, job consulting centres, investment and business advisory centres); to distribute *Powrotnik (The Returner)*, a unique guidebook for returning migrants (see also point 5 below).
2. To remove barriers for returning Poles, including by introducing the Tax Abolition Act in order to avoid double taxation; offering tax credits and investment allowances; facilitating the recognition of diplomas and qualifications acquired abroad; and making the acquisition or restoration of Polish citizenship easier. Enacted in 2008, the Tax Abolition Act provided for remission of unpaid income tax for Poles working abroad in 2002-2007. By 2010, only 57 000 people took advantage of that opportunity.
3. To roll out activities addressed to individual return migrants and their families, such as facilitating the children's reintegration into the educational system after return. The legal regulation ensuring additional lessons for returning children came into force in 2010. The instrument confers the right to minimum two and no more than five hours of the Polish language (or other subject) course a week provided in the school where the child is registered. This kind of assistance is offered free of charge for a maximum of 12 months on parent's request, with the final decision to organise such additional courses being at the discretion of the school manager.
4. To roll out activities addressed to the public administration bodies, including trainings for civil servants employed in the institutions responsible for contacts with the returnees, such as the local and regional labour offices.³
5. To roll out activities related to information and promotion. In 2008, a governmental campaign titled *Have you got a PPlan to return?* was inaugurated; its central aim was to provide potential and actual returnees with all necessary information to facilitate their return and later reintegration into the labour market and society. As part of the effort, a special manual for returnees (*Powrotnik – The Returner*) was distributed among Poles abroad via the network of consulates and Polish organisations (50 000 printed copies and available online). An official website (www.powroty.gov.pl) was established with the main objective to provide full information about the most relevant issues for returnees regarding taxes, the social security and social benefit system, education of children, starting own business, recognition of diplomas and many others. In 2011, the website was incorporated as an integral part of the special service called *Green Line*, set up by the Polish Public Employment Service as an official online information and consultation centre for individuals searching for a job and employers in Poland (powroty.zielonalinia.gov.pl). The website allows its users to submit any question online and receive a reliable official response within 14 days. Analysing the Q&A forum, this particular service seems to be especially useful and popular among returnees. From 2008, nearly 800 000 visits were recorded, and only in 2011 the website was visited by 350 000 people and 1 200 questions were asked (Sejm 2012).
6. To engage with specific target groups such as highly skilled professionals (e.g. medical personnel), students, and second generation migrants.

Independently from the governmental program, many other activities were implemented by state institutions and also by non-governmental bodies at the regional and local level. In the Opolskie region (one of the most severely affected by emigration), the program called *Opolskie – here I stay* was implemented and financed by the regional government. Emigrants, but first of all residents of Opolskie: graduates, the unemployed and other inhabitants were the target groups. Programs and initiatives addressed to return migrants and potential emigrants were initiated by the Warsaw Municipality, Polish organisations abroad, and business companies to mention just a few (the detailed list and description in: Fiałkowska, Szczepański 2012).

To conclude, with reference to the conceptual approach presented in the first part of the article, the return migration policy in Poland could be described as rather a reactive one. Although the first conceptual documents perceived returns of nationals as an antidote to the possible economic and demographic problems, and discussed a more active involvement of the state in encouraging Poles to return, when massive returns became inevitable due to the economic crisis in destination countries, the government's attitude to the issue changed. Finally, the rationale for the return policy was not to stimulate returns but to facilitate the process as it happens. The governmental programs and activities were implemented in practice as a response to returns, and the key objective was to prevent any possible problems with migrants' reintegration after return.

The state's activities put on the political agenda took place both abroad (with the intensive support of consulates and Polish organisations), and within the country, also at the regional and local level. Moreover, the Internet was widely used as a tool for communication with actual and potential return migrants and for spreading relevant information, which proved to be an overall effective approach. It is difficult to estimate its efficiency, but undoubtedly the state's policy towards returns may be evaluated positively as well-planned and consistent, relatively quickly implemented, and appropriate to the returns' scale and impact.

What should also be stressed here, an important driver of the policy-makers' interest in return migration was the fact that it was extensively covered by media and became an issue of serious concern for the public opinion. After 2004, Poles living abroad emerged as a separate target group in the platforms and election manifestos of political parties and in the electoral campaigns. Emigration, considered as the situation faced by Polish citizens abroad and by their families (very often left behind), and the impact of mass outflows on Poland's society and economy came to prominence in political struggles (Lesińska 2012). In the pre-election period, the leaders of the political parties and presidential candidates regularly visited cities abroad with a high concentration of Poles. In the 2007 and 2010 elections, the number of people who voted abroad was several times higher than in the previous years. Although votes from abroad have a symbolic impact on the overall results, the electoral activity of Poles abroad received much publicity, making it to the top news stories in the national media, which showed pictures of long queues of Poles waiting for hours in front of consulates to vote. Not surprisingly, support of Polish migrants is one of the priorities for policy-makers, and return programs may be considered part of the never-ending political struggle for voter support.

Conclusions

The return migration is an important, but surprisingly often neglected component of the migration process. It is a very complex phenomenon with a high level of unpredictability of its scale, course and duration. Additionally, the concept of return is shifting, which is particularly visible in the case of the EU migration space with free movement of people and labour, where return is a recurring phase in a multi-stage mobility process during which a migrating person is changing the country of residence in search for better work and life options. As a result, the state's policy towards returnees is especially challenging. Moreover, it is a difficult task for policy-makers to estimate the balance of costs and benefits of nationals' returns and decide about setting up a policy dedicated exclusively to returnees, its character and scope. The efficiency of the policy depends on many various factors, some of them fully or partially independent from the state, such as an economic crisis in destination countries or migrants' eagerness to take advantage of supportive return programs.

The state's policy addressed to returnees consists of many various activities. Most of them are focused on the labour market to minimise the reintegration problems and to avoid any possible increase of unemployment. The scope and scale of the state's activity depend on many factors. The first is how returns are perceived by decision-makers; return migration could be considered a desirable and wanted process in the situation of economic development and labour demands; it could also be seen as an inevitable process in the

time of economic recession when migrants return to live through the troubled times at home. The second is the state's capacity and availability of the institutional and financial resources necessary for the effective implementation of the state's policy in practice. The third is the impact of the expectations of the public and interest groups (such as employers), who are often the crucial source of pressure on policy-makers to encourage and support return migrants.

In practice then, the influence of state programs and actions targeted at returnees is rather of a supportive character. Nevertheless, although there is no clear evidence to fully confirm this hypothesis, it seems that state activities could play some role in turning 'willingness to return' into a 'decision to return'. While the state's policy may have a limited impact on the individual's decision to emigrate or to return, it has a potential to win migrants' political support, which is the basic aim of any government. It is also worth remembering when analysing the drivers of any return policy that for political elites all migrants (no matter if they stay abroad or return home) as well as their families are first and foremost prospective voters, which explains why migration and migrants attract the interest of policy-makers, especially in the time of elections.

The main dilemmas of the state facing return migration is well illustrated by the case of Poland. In the few years after 2004, the country saw first mass emigration to the EU countries following the accession, and later returns prompted by the worldwide economic crisis on the one hand, and a relatively good condition of the Polish economy on the other. As a response to that situation, numerous various activities were implemented at the national, regional and local level aimed at facilitating the return process and focused on reintegration into the labour market and educational system (in the case of children). The most important activity concentrated on an information campaign on the administrative and legal issues inherent to the return process. The institutional network engaged in the implementation of the return migration policy was also impressive: from state institutions and a special inter-ministry body at governmental level to municipalities and non-governmental organisations and private business companies.

Notes

¹ However, the correlation between mass emigration and decrease in the unemployment rate is not a universal one. P. Kaczmarczyk (2012) argues that for Poland the post-accession emigration wave had a very little impact on the registered number of unemployed.

² There is no doubt that the return of highly skilled and specialist workforce is profitable for employers and economy as a whole, but it also generates increasing competition and a possible decrease in level of wages within a particular professional group.

³ State agencies responsible for that action included the Centre of Human Resources Development (*Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich*, a public institution subordinated to the Ministry of Labour and Social Policy). A series of trainings for around 600 people were held in 2008-2011 (*Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich* 2011).

Bibliography

- Anacka M., Fihel A. (2012). Return Migration to Poland in the Post-accession Period, in: Leschke J., Galgoczi B., Watt A. (eds), *EU Labour Migration in Troubled Time. Skills Mismatch, Return and Policy Responses*, pp. 143-168. Surrey: Ashgate.
- Athukorala P. (1990). International Contract Migration and the Reintegration of Return Migrants: The Experience of Sri Lanka. *International Migration Review* 24(2): 323-346.
- Borjas G. J. (1994). The Economics of Immigration. *Journal of Economic Literature* 32(4): 1667-1717.

- Cassarino J.-P. (2004). Theorizing Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migrants Revisited. *International Journal on Multicultural Societies* 6(2): 253-279.
- Centrum Doradztwa Strategicznego (2010). *Migracja powrotna w województwie dolnośląskim. Skala zjawiska, potencjał oraz pogłębiona charakterystyka powracających*. Kraków: Centrum Doradztwa Strategicznego.
- Centrum Doradztwa Strategicznego (2011a). *Powroty z migracji zagranicznych do Małopolski. Skala zjawiska, charakterystyka oraz potencjał powracających*. Kraków: Centrum Doradztwa Strategicznego.
- Centrum Doradztwa Strategicznego (2011b). *Wyjazdy i powroty z emigracji mieszkańców województwa śląskiego*. Kraków: Centrum Doradztwa Strategicznego.
- Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich (2011). Szkolenia dla kadry publicznych służb zatrudnienia. <http://crzl.gov.pl/projekty-mainmenu-5/projekty-systemowe/migracje-mainmenu-70/projekt-110-mainmenu-71> (accessed: 14 June 2013).
- Constant A., Massey D. (2002). Return Migration by German Guestworkers: Neoclassical versus New Economic Theories. *International Migration* 40(4): 5-38.
- de Haas H. (2010). Migration and development: a theoretical perspective. *International Migration Review* 1(44): 227-264.
- Duszczyk M. (2007). *Doświadczenia wybranych państw członkowskich Unii Europejskiej w zakresie migracji powrotnych*. CMR Working Papers 21/79. Warsaw: Centre of Migration Research, University of Warsaw.
- Fiałkowska K., Szczepański M. (2012). *Labour mobility within the EU – impacts of return migration. Poland Case Study*. Eurofound – PPMI (unpublished manuscript).
- Fihel A. (ed.) (2011). *Recent Trends in International Migration in Poland. The 2011 SOPEMI report*. CMR Working Papers 52/110. Warsaw: Centre of Migration Research, University of Warsaw.
- Gosh B. (ed.) (2000). *Return migration: journey of hope or despair?* Geneva: International Organisation for Migration.
- Grabowska-Lusińska I. (ed.) (2010). *Poakcesyjne powroty Polaków*. CMR Working Papers 43/101. Warsaw: Centre of Migration Research, University of Warsaw.
- Herzog H., Schottman A. M. (1982). Migration Information, Job Search and the Remigration Decision. *Southern Economic Journal* 50(1): 43-56.
- Hill J. K. (1987). Immigrant Decisions Concerning Duration of Stay and Migratory Frequency. *Journal of Development Economics* 25(1): 221-234.
- Iglicka K. (2009). *Powroty Polaków w okresie kryzysu gospodarczego. W pętli pułapki migracyjnej. Raport z badań*. Raporty i analizy 1/09. Warszawa: Centrum Stosunków Międzynarodowych.
- Kaczmarczyk P. (ed.) (2011). *Recent Trends in International Migration in Poland. The 2010 SOPEMI report*. CMR Working Papers 51/109. Warsaw: Centre of Migration Research, University of Warsaw.
- Kaczmarczyk P. (2012). Labour market impacts of post-accession migration from Poland, in: *OECD. Free Movement of Workers and Labour Market Adjustment. Recent Experiences from OECD Countries and the European Union*. Paris: OECD Publishing.
- Kicingier A. (2005). *Polityka emigracyjna II Rzeczypospolitej*. CEFMR Working Paper 4. Warsaw: Central European Forum For Migration Research.
- King R. (1978). Return Migration: A Neglected Aspects of Population Geography. *Area* 10(3): 175-182.
- King R. (2000). *Generalizations from the history of return migration*, in: B. Ghosh (ed.), *Return migration: journey of hope or despair?*. Geneva, International Organization for Migration.
- Kołodziej E. (1982). *Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918-1939*. Warsaw: Książka i Wiedza.
- Layard R., Krugman P., Dornbusch R. (1992). *East-West Migration: The Alternatives*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

- Leschke J., Galgoczi B., Watt A. (eds) (2012). *EU Labour Migration in Troubled Time. Skills Mismatch, Return and Policy Responses*. Surrey: Ashgate.
- Lesińska M. (ed.) (2010). *Polityka państwa wobec migracji powrotnych własnych obywateli. Teoria i praktyka*. CMR Working Papers 44/102. Warsaw: Centre of Migration Research, University of Warsaw.
- Lesińska M., Nestorowicz J. (2010). *Analiza polityki państwa wobec migracji powrotnych. Przypadek Hiszpanii*, in: M. Lesińska (ed.), *Polityka państwa wobec migracji powrotnych własnych obywateli. Teoria i praktyka*, pp. 39-51. CMR Working Papers 44/102. Warsaw: Centre of Migration Research, University of Warsaw.
- Lesińska M. (2012). Partycypacja wyborcza Polaków zagranicą w wyborach krajowych 1989-2011 a podziały socjo-polityczne wśród diaspory polskiej, paper delivered at the conference titled 'Społeczne i kulturowe skutki migracji z Polski na przełomie wieków', Warsaw, 15-16 November 2012.
- Massey D. (1990). Social Structure, Household Strategy, and the Cumulative Causation of Migration. *Population Index* 56: 3-26.
- Massey D. (1999). International Migration at the Dawn of the Twenty-First Century: The Role of the State. *Population and Development Review* 25(2): 303-322.
- Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej (2007). *Koncepcja Programu 'Powrót'*. http://www.mpips.gov.pl/userfiles/File/powrot_021007.pdf (accessed: 19 May 2013).
- Ministerstwo Spraw Zagranicznych (2007a). Interpelacja nr 71 w sprawie polityki rządu wobec Polaków mieszkających poza granicami kraju. Odpowiedź Ministra Spraw Zagranicznych z dnia 11 grudnia 2007. <http://orka2.sejm.gov.pl/IZ6.nsf/main/1C164007> (accessed: 19 May 2013).
- Ministerstwo Spraw Zagranicznych (2007b). *Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą*. <http://www.msz.gov.pl/resource/ad28993a-f211-4db2-8263-c655c928410b> (accessed: 19 May 2013).
- Okólski M. (2012). Modernising impacts of emigration. *Studia Socjologiczne* 3(206): 49-79.
- Olesen H. (2002). Migration, Return, and Development: An Institutional Perspective. *International Migration* 40(5): 125-150.
- Pilch A. (red.) (1984). *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII-XX w.)*. Warsaw: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Portes A., Guarnizo L. E., Landolt P. (1999). The study of transnationalism: pitfalls and promise of an emergent research field. *Ethnic and Racial Studies* 22(2): 217-37.
- Ravenstein E. (1885). The Laws of Migration. *Journal of the Statistical Society of London* 48(2): 167-235.
- Sahay A. (2007). Cultivation of the Indian Diaspora: From Statistical Analysis to Policy Formulation, paper delivered at the Annual Meeting of the International Studies Association, Chicago, February 2007.
- Sejm (2012). Odpowiedź sekretarza stanu w Ministerstwie Spraw Zagranicznych – z upoważnienia prezesa Rady Ministrów – na interpelację nr 971 w sprawie działań państwa polskiego na rzecz Polonii i Polaków za granicą (z dnia 21 lutego 2012 r.). <http://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=23FB B0D5> (accessed: 15 June 2013).
- Stahl Ch. W. (1982). Labor Emigration and Economic Development. *International Migration Review* 16 (4): 868-898.
- Szczepański M. (2010). Analiza polityki państwa wobec migracji powrotnych. Przypadek Polski, in: Lesińska M. (ed.) *Polityka państwa wobec migracji powrotnych własnych obywateli. Teoria i praktyka*, pp. 16-38. CMR Working Papers 44/102. Warsaw: Centre of Migration Research, University of Warsaw.
- Szczepański M. (2011). Polityka rządu polskiego wobec najnowszych migracji powrotnych. *Przegląd Polsko-Polonijny* 1: 85-97.
- Wrzeński W. (1975). Polityka państwa polskiego wobec Polaków za granicą w latach 1918-1939. *Przegląd Zachodni* 2: 292-313.
- Zelinsky W. (1971). The Hypothesis of the Mobility. *Geographical Review* 61(2): 219-249.

Bezpieczny status prawny jako determinanta awansu ekonomiczno-zawodowego odmiennych grup imigrantów w Polsce*

Renata Stefańska^{**}, Monika Szulecka^{***}

The purpose of this article was to answer the question whether and how the legal status, and in particular its increase, influences the economic and professional adaptation of immigrants with different ethnic backgrounds. The analysis was of a qualitative nature and was based on in-depth interviews with Ukrainian and Vietnamese immigrants having different legal statuses. Contrary to the assumed hypothesis, it turned out that the increase of the legal status of the studied immigrants from Ukraine and Vietnam, meaning that they achieve more secure legal status – giving them wider scope of rights and a growing sense of security and stability – rarely contributed to a significant improvement of their economic and professional position. Meanwhile, there could be observed differences between these two groups in terms of patterns of adaptation in the Polish economy, which were influenced by the legal framework, but also by other important factors, such as, in particular, the availability of income-bringing activities and social networks.

Keywords: legal status, economic adaptation, immigration, Ukrainians, Vietnamese, Poland

Wprowadzenie

W polskiej literaturze migracyjnej niejednokrotnie już wskazywano na odmienne wzorce adaptacji ekonomicznej różnych grup migranckich w zależności od rozmaitych czynników (por. Górny, Grzymała-Kazłowska, Kępińska, Fihel, Piekut 2007; Grzymała-Kazłowska red. 2008; Górny, Kindler, Piekut, Stefańska, Szulecka 2010; Klaus red. 2011; Wysieńska red. 2012; Kindler, Szulecka 2013). Tylko sporadycznie jednak rozważano, czy i jak sytuacja prawna imigrantów różnicuje ich w zakresie funkcjonowania na rynku pracy (Grzymała-Kazłowska, Stefańska, Szulecka 2008; Kindler, Szulecka 2010; Bieniecki, Pawlak 2010)¹. Analizując historie imigrantów z dwóch odmiennych grup narodowych – istotnych z uwagi na liczbę i miejsce w polskiej gospodarce na tle cudzoziemców ogółem – próbujemy zapełnić tę lukę, patrząc przy tym na ewentualne różnice związane z pochodzeniem etnicznym, a tym samym krajem i regionem pochodzenia. Te zresztą determinują również status prawny imigrantów, bowiem w założenia polityki migracyjnej nierzadko

* A Secure Legal Status as a Determinant of the Professional and Economic Promotion of Different Immigrant Groups.

** Centre of Migration Research, University of Warsaw. Address for correspondence: r.stefanska@uw.edu.pl.

*** Centre of Migration Research, University of Warsaw. Address for correspondence: m.szulecka@uw.edu.pl.

wpisane są preferencje polegające, na przykład, na uprzywilejowaniu obywateli określonych krajów w zakresie dostępu do rynku pracy (por. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych 2012; Departament Polityki Migracyjnej MSW 2012b).

Celem artykułu jest pokazanie, jak status prawny, a w szczególności jego podwyższenie, zwane tu awansem prawnym, wpływa na adaptację ekonomiczno-zawodową imigrantów. Wskaźnikami adaptacji widzianej jako proces są takie kwestie jak posiadanie zajęcia zarobkowego bądź jego brak, charakter zajęcia zarobkowego i jego zgodność z posiadanymi przez imigranta kwalifikacjami oraz możliwości mobilności zawodowej. Zakładamy, że wraz z podwyższaniem się statusu prawnego – a tym samym wraz z poszerzaniem opisanej niżej struktury możliwości oraz zwiększaniem poczucia bezpieczeństwa i stabilności pobytu – imigranci zyskują wyższy status ekonomiczno-zawodowy. Jednocześnie zakładamy, że obiektywnie ten sam status prawny nie daje identycznych warunków rozwoju zawodowego imigrantom, zwłaszcza jeśli wywodzą się z odmiennych grup etnicznych, co ma związek z innymi czynnikami wspierającymi lub utrudniającymi adaptację.

Zarówno analiza, jak i będące jej przedmiotem wywiady z imigrantami, mają charakter jakościowy, co oznacza, że wnioski z badania nie mogą być generalizowane na całą zbiorowość Ukraińców i Wietnamczyków w Polsce². Na analizowany materiał składa się 114 wywiadów pogłębionych z imigrantami ekonomicznymi z Ukrainy (63 osoby, w tym 30 kobiet) i Wietnamu (51 osób, w tym 14 kobiet), o różnym statusie prawnym, przeprowadzonych w latach 2006-2010. W chwili badania 11 Ukraińców przebywało w Polsce nielegalnie, 9 miało różnego rodzaju wizy, 12 – zezwolenia na zamieszkanie na czas oznaczony, 21 – zezwolenia na pobyt stały, a 8 – obywatelstwo polskie. Status prawny dwóch osób nie był określony, choć z kontekstu można przypuszczać, że miały prawo do pobytu czasowego. Grupa badanych imigrantów z Wietnamu była zdecydowanie mniej zróżnicowana pod względem statusu prawnego. I tak, 16 Wietnamczyków przebywało w Polsce nielegalnie, 26 miało zezwolenie na pobyt stały, a 6 – zezwolenia na zamieszkanie na czas oznaczony. Jedna osoba miała zgodę na pobyt tolerowany, a status jednego z imigrantów nie został określony.

Wybór do badania imigrantów z tych dwóch krajów nie był przypadkowy³. Ukraińcy są najliczniejsi wśród imigrantów z krajów europejskich, a Wietnamczycy – z krajów azjatyckich. Te grupy imigranckie wyraźnie różnią się od siebie pod względem funkcjonowania w polskiej gospodarce. Nie bez znaczenia dla ich adaptacji ekonomicznej jest to, że Ukraińcy są Polakom bliżsi w sensie kulturowym i geograficznym niż Wietnamczycy, którzy na dodatek odróżniają się od Polaków wyglądem fizycznym (są tzw. migrantami widocznymi). Ukraińcy, w przeciwieństwie do Wietnamczyków, nie mają też tendencji do koncentracji w zakresie miejsc pracy czy zamieszkania, co również wpływa na ich możliwości adaptacji ekonomicznej, w tym pracy w środowisku Polaków.

W artykule najpierw nakreślone są ramy analityczne rozważań, na których opierają się wymienione wyżej główne hipotezy badawcze. Następnie ukazany jest kontekst prawny funkcjonowania imigrantów z Ukrainy i Wietnamu oraz sposoby osiągania przez nich wyższych statusów prawnych, czyli awansu prawnego. Po przedstawieniu subiektywnych ocen imigrantów w odniesieniu do ich indywidualnej sytuacji prawnej, analizowany jest wpływ statusu prawnego oraz awansu prawnego na różne aspekty ich adaptacji ekonomiczno-zawodowej.

Ramy analityczne

Status prawny imigrantów wynika z uregulowań prawnych dotyczących cudzoziemców, stanowiących swoistą mertonowską strukturę możliwości (*opportunity structure*) (Merton 1996) określającą posiadane przez imigrantów uprawnienia oraz bariery instytucjonalno-prawne napotymane w procesie adaptacji do warunków

życia w kraju docelowym. Status prawny oznacza więc pozycję imigranta, również względem struktury możliwości, na którą składa się nie tylko obowiązujące prawo, ale także warunki gospodarcze czy społeczne. W wypadku imigrantów, którzy są naturalizowani bądź mają prawo stałego pobytu, zakres dostępnych możliwości jest szerszy niż w wypadku tych, których status pobytu w Polsce jest nieuregulowany bądź opiera się wyłącznie na posiadaniu wiz lub innych zezwoleń na pobyt o krótkim okresie ważności i relatywnie trudnych do odnowienia. Na potrzeby niniejszej analizy status prawny pierwszej grupy imigrantów określany jest mianem bezpiecznego statusu prawnego (zamiennie nazywanego tu pewnym statusem prawnym), a drugiej grupy – niepewnego statusu prawnego.

Struktura możliwości może się zmieniać – poszerzać lub kurczyć (Merton 1996) – zarówno w sensie obiektywnym, w wyniku zmiany prawa, jak i w sensie subiektywnym, gdy imigranci nabywają coraz pełniejszą wiedzę na temat tego, co dana struktura możliwości im oferuje i jak z tej oferty mogą skorzystać. Struktura ta stanowi niewątpliwie ważny punkt odniesienia, ale duże znaczenie mają też inne czynniki, jak na przykład sieci społeczne czy określone charakterystyki imigranta, w tym posiadany przez niego kapitał ludzki, społeczny i kulturowy.

Choć struktura możliwości oznacza dla imigrantów określony kontekst formalno-prawny, w jakim mogą czy muszą się poruszać, to jednak nie determinuje ona całkowicie działań jednostek. Analizując indywidualne decyzje imigrantów, warto zwrócić uwagę na tzw. podmiotowe sprawstwo (*agency*), które oznacza zdolność podejmowania – w zależności od indywidualnej sytuacji – decyzji, które pozwalają na osiągnięcie jednostkowych celów (Bakewell 2010). Poniższej analizie towarzyszy więc założenie, że imigranci, jako jednostki, są co prawda zależni od określonych struktur możliwości, ale ich działania nie wynikają jedynie z biernej postawy względem dostępnych lub niedostępnych możliwości, ale też – a nawet przede wszystkim – są rezultatem ich decyzji, opartych na spostrzeżeniach w odniesieniu do struktur możliwości, z jednej strony, i możliwych do podjęcia działań, z drugiej strony (por. Grabowska-Lusińska 2012). Zachowania jednostek są więc również efektem przeprowadzonego bilansu kosztów i korzyści, różnych celów i strategii życiowych imigrantów.

Status prawny imigranta jest stosunkowo zmienny. „Awans prawny”, czyli osiągnięcie wyższego szczebla w hierarchii statusów prawnych, może zależeć od działań podejmowanych przez samego imigranta (na przykład małżeństwo z obywatelem Polski), ale też od działań państwa (na przykład umożliwienie zalegalizowania pobytu w ramach programu regularizacyjnego)⁴. Zdarza się, że to zmiany geopolityczne, jak na przykład wstąpienie Polski do Unii Europejskiej⁵, powodują, że niemal z dnia na dzień zmienia się status prawny imigrantów, nawet jeśli nie podejmują oni żadnych działań w tym kierunku. Choć zmiany statusu prawnego cudzoziemca wynikają z przepisów prawa, co zdawałoby się oznaczać pewną „sztywność” statusu, to w rzeczywistości jest możliwe, że status zmienia się dość radykalnie w stosunkowo krótkim czasie. Przykładowo, legalny pobyt cudzoziemca w ciągu jednego dnia może zmienić się w nielegalny, gdy traci ważność jego dokument pobytowy, a cudzoziemiec mimo to decyduje się pozostać w kraju imigracji.

Zakres praw posiadanych przez imigranta wynikający ze statusu prawnego oraz pewność pobytu gwarantowana przez wyższe w hierarchii statusy prawne mają znaczenie dla poczucia bezpieczeństwa imigranta. Według Katarzyny Szymańskiej-Zybertowicz (2011a, b) znaczenie tego ostatniego – nazywanego przez nią za Anthony Giddensem „bezpieczeństwem ontologicznym” – w polskiej literaturze migracyjnej dotychczas było ignorowane. Tymczasem bezpieczeństwo i stabilizacja to w świetle koncepcji Ager i Strang (2008) kluczowe – oprócz znajomości języka i kultury państwa przyjmującego – czynniki ułatwiające proces integracji imigrantów.

Potrzebę szerszego uwzględniania kwestii poczucia bezpieczeństwa i stabilności przy badaniu integracji czy adaptacji imigrantów postuluje również Aleksandra Grzymała-Kazłowska (2013), która proponuje określenie dających oparcie i poczucie bezpieczeństwa statusów prawnych mianem „kotwic prawno-

-instytucjonalnych”. Założenie, że bezpieczeństwo i stabilizacja pobytu związane z posiadaniem określonych statusów prawnych jest istotne z punktu widzenia adaptacji ekonomiczno-zawodowej, było podstawą dla zaproponowanego wcześniej podziału na niepewne i bezpieczne statusy prawne (por. Goldring, Landolt 2012).

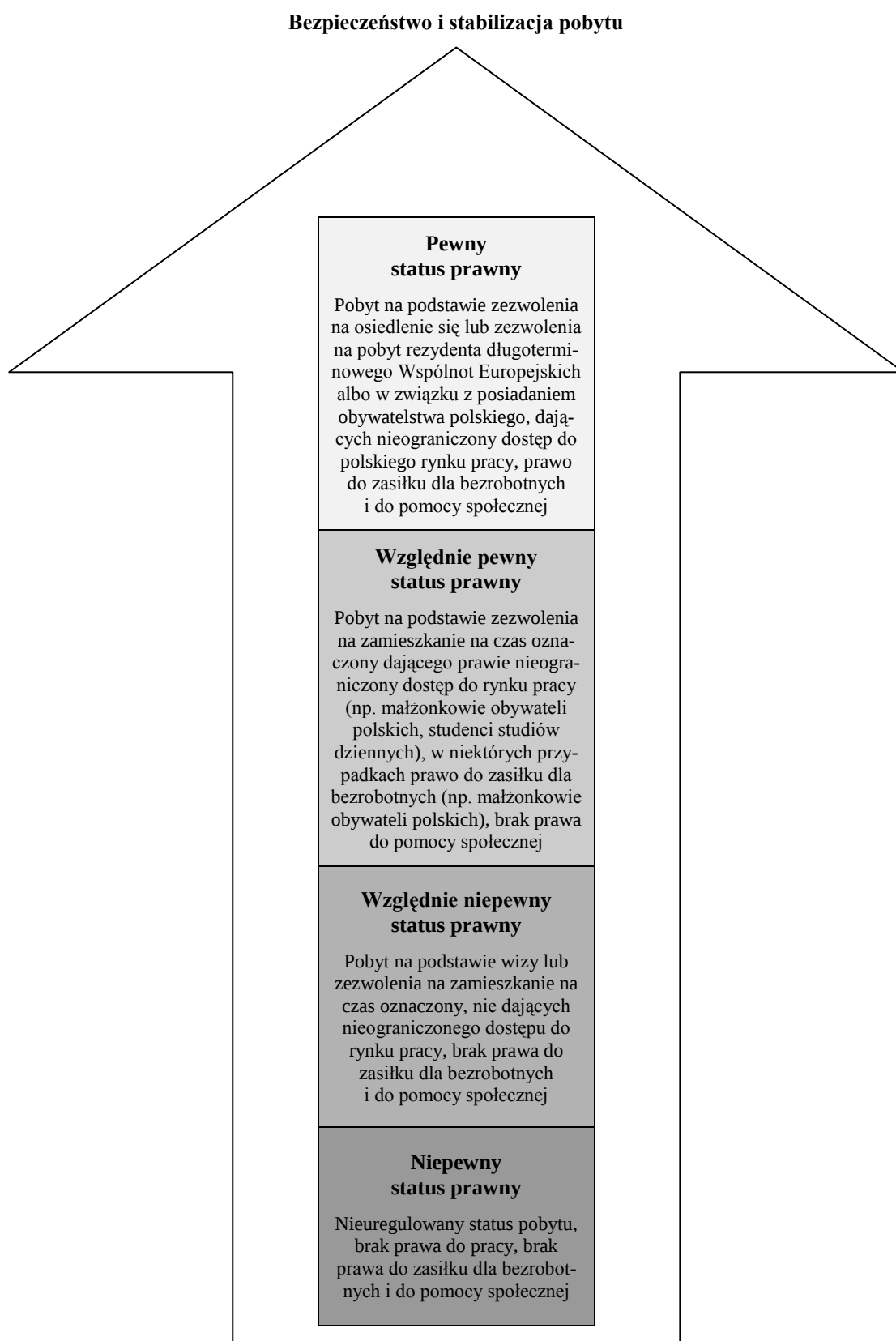
Sytuacja prawna imigrantów z Ukrainy i Wietnamu

Sytuacja prawna imigrantów – a w szczególności dostęp do zasobów publicznych oraz pewność i stabilność pobytu – zależy przede wszystkim od rodzaju posiadanych przez imigrantów dokumentów pobytowych. Wpływ na tę sytuację może mieć także, na przykład, kraj obywatelstwa (obywatele niektórych państw mogą być pod niektórymi względami uprzywilejowani) czy posiadanie polskiego pochodzenia. Zazwyczaj, podobnie jak w innych krajach europejskich, zakres uprawnień imigrantów w Polsce rośnie wraz z długością pobytu i uzależnionym od niej osiąganiem wyższych statusów prawnych (por. Gross 2005).

Wydaje się, że wyróżnione w poprzedniej części artykułu pewne i niepewne statusy prawne można umieścić na pionowej osi, której początek stanowiłaby sytuacja, w której cudzoziemiec przebywający w Polsce nie ma żadnych dokumentów uprawniających do pobytu, a więc posiada najbardziej niepewny status prawny, a koniec – sytuacja, gdy imigrant posiada już obywatelstwo polskie, czyli najbardziej pewny status prawny. Wraz ze zbliżaniem się do końca osi, zwiększa się zakres praw imigranta, a także pewność i stabilność jego pobytu. Co szczególnie istotne, zwiększają się uprawnienia imigranta w zakresie dostępu do rynku pracy (por. Rys. 1).

Rozpoczynający naszą analityczną oś niepewny status prawny przede wszystkim dotyczy cudzoziemców przebywających w Polsce całkowicie nielegalnie. Poziom przysługujących im praw można określić jako niemal zerowy, choć nie znaczy to, że zupełnie są oni praw pozbawieni. Wprawdzie nie mają prawa do pracy w Polsce, ale przysługuje im prawo pracownicze w postaci możliwości dochodzenia zwrotu przez pracodawcę niewypłaconych wynagrodzeń⁶. Mogą też skierować sprawę do sądu albo skargę do Rzecznika Praw Obywatelskich. Chociaż nie mogą być ubezpieczeni w Narodowym Funduszu Zdrowia i korzystać z publicznego systemu ochrony zdrowia, w sytuacji zagrożenia życia mogą liczyć na pomoc medyczną, której koszty jednak najczęściej muszą pokrywać samodzielnie (Maśliński 2011). Ich dzieci, jeśli przebywają w Polsce, mają prawo do bezpłatnej nauki w szkołach publicznych (do poziomu szkoły średniej). Co oczywiste, przysługują im ponadto gwarancje wynikające z ochrony praw podstawowych, jak na przykład poszanowanie życia rodzinnego, ale w praktyce korzystanie z tych praw może okazać się trudne. Nieudokumentowanym imigrantom nie przysługuje prawo do połączenia z rodziną.

Cudzoziemcy przebywają w Polsce nielegalnie albo w związku z nielegalnym wjazdem do Polski, albo z powodu pozostania w Polsce po utracie ważności ich dokumentu pobytowego, albo ze względu na wykorzystywanie zezwolenia na pobyt w innym celu niż zadeklarowali. Stale muszą oni liczyć się z tym, że mogą być zatrzymani, umieszczeni w ośrodku strzeżonym dla cudzoziemców i odesłani do krajów pochodzenia. Co więcej, w razie wydalenia grozi im wpis do wykazu cudzoziemców niepożądanych na terytorium RP oraz do Systemu Informacyjnego Schengen (SIS) w celu odmowy wjazdu, co skutkuje zakazem wjazdu do Polski nawet do pięciu lat.

Rys. 1. Awans prawny imigrantów a uprawnienia oraz bezpieczeństwo i stabilizacja pobytu

Źródło: opracowanie własne.

Mianem względnie niepewnego statusu prawnego można określić status prawny cudzoziemców, którzy co prawda przebywają w Polsce legalnie, ale tylko na podstawie wiz (wydawanych w różnych celach, także wiz nie dających prawa do pracy, jak na przykład w wypadku wiz turystycznych) albo zezwoleń na zamieszkanie na czas oznaczony, z którymi nie łączy się prawo nieograniczonego dostępu do polskiego rynku pracy. Cudzoziemcom z prawem czasowego pobytu w Polsce trudno jest podejmować długoterminowe zobowiązania (na przykład stałą pracę), gdyż ich uprawnienie w zakresie pobytu jest jedynie krótkookresowe i obwarowane różnymi wymogami. Aby móc legalnie pracować w Polsce, muszą posiadać zezwolenie na pracę, które jest wydawane, gdy na dane miejsce pracy nie ma chętnego polskiego bezrobotnego. W wyjątkowych, określonych prawem sytuacjach, mogą być zwolnieni z obowiązku posiadania zezwolenia na pracę – na przykład Ukraińcy w wypadku pracy w oparciu o oświadczenie pracodawcy o zamiarze zatrudnienia cudzoziemca przez maksymalnie sześć miesięcy w ciągu dwunastu miesięcy – lub uzyskiwać je automatycznie (bez wcześniejszego testu rynku pracy, jak na przykład w wypadku zatrudnienia w zawodzie znajdującym się na liście zawodów deficytowych w danym województwie). Działalność gospodarczą mogą podejmować tylko w określonych formach spółek, z reguły wymagających stosunkowo wysokiego kapitału początkowego. Nie mają prawa do świadczeń z tytułu bezrobocia⁷ czy pomocy społecznej. W razie utraty pracy ich zezwolenie na pobyt w Polsce traci ważność, co oznacza konieczność wyjazdu z Polski⁸. Zezwolenie na pracę nie dotyczy bowiem całego rynku pracy czy całej branży, ale zatrudnienia u konkretnego pracodawcy. Imigranci legalnie pracujący w Polsce są obowiązkowo ubezpieczani w Narodowym Funduszu Zdrowia, dzięki czemu mogą bezpłatnie korzystać z publicznego systemu ochrony zdrowia. Prawo do połączenia z rodziną przysługuje tylko cudzoziemcom z zezwoleniem na zamieszkanie na czas oznaczony, którzy przebywają w Polsce na podstawie tego typu zezwolenia co najmniej dwa lata, a bezpośrednio przed złożeniem wniosku o udzielenie zezwolenia na pobyt dla członka rodziny przebywali na podstawie zezwolenia wydanego na okres pobytu nie krótszy niż rok.

Wiza uprawnia do pobytu maksymalnie trzymiesięcznego w wypadku wizy Schengen lub maksymalnie rocznego w wypadku wizy krajowej. Z kolei zezwolenie na zamieszkanie na czas oznaczony może być wydane co najwyżej na dwa lata⁹. Oba typy dokumentów pobytowych mogą zostać odnowione, ale tylko po spełnieniu szeregu określonych prawem warunków. Prawo pobytu jest uzależnione od dostatecznie dobrej sytuacji finansowej, z której wynika gwarancja, że cudzoziemiec i jego rodzina nie będą korzystać z pomocy społecznej.

Względnie pewny status prawny mają cudzoziemcy, którzy wprawdzie przebywają w Polsce na podstawie zezwolenia na zamieszkanie na czas oznaczony, ale znajdują się w o wiele korzystniejszej sytuacji niż inni cudzoziemcy z prawem czasowego pobytu. Chodzi przede wszystkim o małżonków obywateli polskich oraz studentów i absolwentów studiów dziennych. Mają oni prawo do pracy oraz prowadzenia działalności gospodarczej na takich samych zasadach jak obywatele polscy, a małżonkowie dodatkowo – prawo do świadczeń z tytułu bezrobocia. Do imigrantów o względnie pewnym statusie prawnym można zaliczyć także cudzoziemców przebywających w Polsce legalnie i nieprzerwanie od co najmniej trzech lat, którzy co prawda posiadają tylko zezwolenie na pobyt czasowy i muszą ubiegać się o zezwolenie na pracę, ale jest im ono wydawane automatycznie, tj. bez przeprowadzania testu rynku pracy.

Pewny, inaczej bezpieczny, status prawny dotyczy imigrantów posiadających zezwolenie na pobyt stały (zezwolenie na osiedlenie się lub zezwolenie na pobyt rezydenta długoterminowego Wspólnot Europejskich) lub cudzoziemców naturalizowanych. Największe bezpieczeństwo, czyli najszerszy zakres uprawnień i możliwość bezterminowego stałego pobytu, bez konieczności ubiegania się ponownie o jakiegokolwiek zezwolenia, mają imigranci naturalizowani. Przysługują im identyczne prawa jak rdzennym obywatelom polskim. Nieco tylko mniej uprawnień mają cudzoziemcy z prawem stałego pobytu: brakuje im przede wszystkim prawa do głosowania w wyborach, jeżdżenia bez wiz do krajów, gdzie z obowiązku wizowego zwolnieni są

obywatele polscy, czy dostępu do zawodów zastrzeżonych wyłącznie dla obywateli polskich. Imigranci o pewnym statusie prawnym mogą sprowadzać do Polski członków najbliższej rodziny.

Warunkiem uzyskania zezwolenia na pobyt stały jest, między innymi, co najmniej pięcioletni legalny i nieprzerwany pobyt w Polsce, a także posiadanie stabilnego i regularnego źródła dochodów na utrzymanie siebie i rodziny. Karta pobytu w związku z uzyskaniem tego typu zezwolenia jest wydawana aż na 10 lat, a po tym okresie podlega wymianie. Wtedy już nie trzeba spełniać warunków związanych ze statusem ekonomicznym. Jeśli chodzi o długość pobytu wymaganą do uzyskania obywatelstwa polskiego, to w ramach procedury uznania za obywatela polskiego potrzebny jest co najmniej trzyletni (w wypadku uprzywilejowanych kategorii cudzoziemców – dwuletni) nieprzerwany pobyt na podstawie zezwolenia na pobyt stały, a w wypadku procedury nadania obywatelstwa przez Prezydenta RP nie jest to sprecyzowane¹⁰.

Pewny status prawny oznacza nie tylko wiele uprawnień, ale wydaje się także wpływać na poczucie stabilizacji i umożliwiać zakorzenienie się w Polsce. Cudzoziemiec z zezwoleniem na pobyt stały nie może – w świetle obecnie obowiązującego prawa – być wydalony z Polski z powodów ekonomicznych, ale z uwagi na względy bezpieczeństwa i porządku publicznego jest to możliwe. Pełne bezpieczeństwo pobytu daje tylko obywatelstwo polskie, które całkowicie chroni imigranta przed wydaleniem.

Jak widać z powyższego, sytuacja prawna imigrantów widziana jako pionowa oś, na której imigrant przesuwa się w zależności od posiadanych dokumentów pobytowych, zmienia się w kierunku większej stabilizacji i bezpieczeństwa najczęściej wraz z wydłużaniem się czasu pobytu imigranta i okresu ważności jego dokumentów pobytowych. Zmiany statusu prawnego nie przebiegają wyłącznie jednokierunkowo. Możemy mieć do czynienia z uzyskiwaniem coraz bardziej bezpiecznych statusów prawnych, jak i ich utratą. Imigranci mogą przez długi czas znajdować się w danej sytuacji prawnej, która niekoniecznie wiąże się z posiadaniem bezpiecznego statusu prawnego, ale oznacza swoistą stabilizację prawną, rozumianą jako brak zmian. Każda z tych sytuacji prawnych może mieć wpływ na to, jak imigranci radzą sobie w polskiej gospodarce, czy i jak zmiany w zakresie ich statusu prawnego – będące bądź awansem prawnym, bądź degradacją prawną – mogą powodować zmiany w ich statusie ekonomiczno-zawodowym.

Ścieżki legalizacji pobytu imigrantów z Ukrainy i Wietnamu

Warto wskazać, co zostało uczynione poniżej, jak w praktyce imigranci wietnamscy i ukraińscy wykorzystywali (a także naruszali) przepisy prawne w celu uregulowania pobytu i pracy w Polsce oraz osiągania kolejnych szczebli w hierarchii statusów prawnych. Jest to bowiem odpowiedź na pytanie, jak badani imigranci korzystali z zastanej przez nich struktury możliwości i radzili sobie z wynikającymi z niej ograniczeniami. Należy zaznaczyć, że nie wszyscy cudzoziemcy są w stanie, ze względu na bariery prawne, lub chcą, z uwagi na swoje strategie życiowe, przejść całą ścieżkę prowadzącą od niepewnego do bezpiecznego statusu prawnego. Na przykład, dla niektórych pewny i stabilny pobyt w Polsce jest mniej ważny niż kwestie finansowe (por. Duszczyk 2012).

Szczególnie trudne jest przejście od nielegalnego do legalnego statusu pobytu, gdyż do takiego awansu prawnego może dojść jedynie w ramach abolicji nieregularnie organizowanych przez państwo, w wyniku małżeństwa z obywatelem polskim, uzyskania zgody na pobyt tolerowany lub na podstawie uznaniowych, stosunkowo rzadko wydawanych, decyzji urzędników o przyznaniu prawa do pobytu czasowego na przykład ze względu na dobro dzieci wychowywanych w Polsce. Również utrzymanie względnie niepewnego statusu prawnego, jakim jest zezwolenie na pobyt czasowy, a następnie zdobycie pewnego statusu prawnego w postaci zezwolenia na pobyt stały, wymaga spełnienia relatywnie wysokiego kryterium dochodowego (po odjęciu kosztów zamieszkania cudzoziemcowi powinno zostać tyle pieniędzy na członka rodziny, by nie był uprawniony do korzystania z pomocy społecznej), posiadania tytułu prawnego do zajmowanego mieszkania

oraz ubezpieczenia zdrowotnego. Do naturalizacji dodatkowo potrzebna jest podstawowa znajomość języka polskiego, która musi być poświadczona certyfikatem językowym wydawanym przez Państwową Komisję Poświadczania Znajomości Języka Polskiego Jako Obcego lub świadectwem ukończenia polskiej szkoły lub szkoły za granicą z wykładowym językiem polskim. W polskim prawie wydaje się zatem dominować podejście, w którym awans prawny jest traktowany bardziej jako nagroda za integrację niż jako środek mający na celu wsparcie procesu integracji (por. Groenendijk 2004). Cała droga imigranta od przyjazdu do Polski do naturalizacji w typowej sytuacji – według obecnie obowiązujących przepisów – trwa co najmniej osiem bądź dziewięć lat, choć wyjątkowo może być krótsza w wypadku uprzywilejowanych kategorii imigrantów, takich jak na przykład małżonkowie obywateli polskich czy osoby pochodzenia polskiego.

Badani obywatele Ukrainy – w przeciwieństwie do obywateli Wietnamu – mieli wiele prawnych możliwości legalnego dostania się do Polski, z czego zazwyczaj korzystali. Stąd, ich niepewny status prawny w postaci nielegalnego pobytu najczęściej nie był następstwem nielegalnego wjazdu do Polski, ale pozostania w Polsce mimo upływu ważności dokumentów pobytowych bądź naruszenia warunków pobytu na podstawie posiadanych dokumentów. Ukraińcy z prawem pobytu w Polsce nieformalnie angażujący się w pracę są w lepszej sytuacji niż Wietnamczycy, którzy nielegalnie przyjechali do Polski. Mając prawo pobytu mogą zwykle bez obaw przekraczać granicę w określonych w dokumentach pobytowych terminach. Sytuację Ukraińców posiadających dokument pobytowy, ale pracujących bez umowy, można określić jako *quasi-legalną*¹¹. Ich legalność pobytu w każdym momencie może być podważona, jeśli w efekcie działań kontrolnych wyjdzie na jaw nielegalnie wykonywana przez nich praca.

Aż do 1 października 2003 roku obywatele Ukrainy mieli prawo przyjeżdżać do Polski w ramach ruchu bezwizowego. Po tej dacie wprawdzie potrzebowali już wiz, ale przez dłuższy czas otrzymywali je bezpłatnie i stosunkowo łatwo. Były to w większości wizy turystyczne albo związane z odwiedzinami, a więc nie uprawniały do wykonywania pracy na terytorium RP. Na ich podstawie można było przebywać maksymalnie 90 dni, a powrót mógł nastąpić po trzymiesięcznej przerwie. Ukraińcy często wykorzystywali pobyt na podstawie tego rodzaju wiz do podejmowania pracy w nieformalnej gospodarce. Przed upływem okresu ich ważności wracali na Ukrainę, gdzie wyrabiali sobie bezpłatnie kolejne wizy i wracali do Polski, ponownie angażując się w pracę mimo braku posiadania uprawnień do tego.

Sytuacja zmieniła się po wejściu Polski do obszaru Schengen 21 grudnia 2007 roku – odtąd trudniejsze stało się, przynajmniej z formalnego punktu widzenia, zdobycie przez Ukraińców wizy uprawniającej do wjazdu do Polski. Wizy turystyczne stały się tzw. wizami Schengen, uprawniającymi do podróżowania po całej Unii Europejskiej, ale w związku z tym podlegającymi bardziej uciążliwej procedurze biurokratycznej. By otrzymać wizę, trzeba było przedłożyć więcej dokumentów, a ponadto – wnieść opłatę w wysokości 35 euro (wcześniej wizy turystyczne były bezpłatne). Zmiany oznaczały obowiązek ponoszenia opłat nie tylko za wydanie wizy Schengen, ale także wizy krajowej. W tej sytuacji imigranci z Ukrainy woleli starać się o wizę w celu wykonywania pracy, która jest tzw. wizą krajową, a więc dającą prawo do pobytu tylko w Polsce, ale za to łatwiejszą do uzyskania (kosztowała więcej niż wiza turystyczna – 75 euro, dopiero w 2012 roku zniesiono opłaty za ten rodzaj wiz).

W świetle wywiadów, na pozostawanie w Polsce po upływie okresu ważności wiz często decydowały się kobiety pracujące w sektorze usług dla gospodarstw domowych, gdyż charakter ich pracy – zwłaszcza gdy nie było to sprzątanie, ale opieka nad osobą chorą, starszą lub dzieckiem – wymagał ciągłego pobytu w Polsce i trudniej akceptowalna była rotacja pracowników (por. Bojar, Gąsior-Niemiec, Bieniecki, Pawlak 2005; Kindler 2011; Duszczuk 2012). Dodatkowo, po wprowadzeniu opłat za wizy, wyjazdy do kraju pochodzenia nie dla wszystkich były opłacalne. Jeśli imigranci nie mieli pewności, że uda im się szybko zdobyć kolejną wizę i wjechać ponownie do Polski, nie chcieli ryzykować wyjazdu na Ukrainę, gdzie nie mieli szansy na uzyskanie satysfakcjonującego ich dochodu, i czasem decydowali się pozostać w Polsce ze względów eko-

onomicznych, mniej lub bardziej świadomie zaniedbując swoją sytuację prawną: *Jak Polska weszła w Schengen, to było tak niestabilnie. Ta granica była zamknięta, nie było takiego ruchu i każdy kurczowo się trzymał tego, co miał. My jak przyjeżdżaliśmy, to wiedzieliśmy – albo ja wyjeżdżam do domu i nie wiadomo, co będzie ze mną, albo zostaję i mam dobrą pracę* (FR/U/1/K).

Rzeczywiście w 2008 roku liczba przyjazdów zza wschodniej granicy wyraźnie się zmniejszyła – do 3 mln 320 tys. (Fihel red. 2011), ale już w 2012 roku stała się ona równie wysoka jak liczby odnotowywane tuż przed wejściem Polski do Schengen – 6 mln 740 tys. Ukraińcy poradzili sobie z trudnościami z uzyskaniem wiz turystycznych, przestawiając się na korzystanie z nowych możliwości prawnych wynikających z wejścia w życie 1 lipca 2009 roku polsko-ukraińskiej umowy o małym ruchu granicznym, a także wprowadzenia uproszczonego systemu krótkookresowego zatrudnienia cudzoziemców ze Wschodu we wszystkich branżach gospodarki na podstawie oświadczeń pracodawców. W świetle przepisów regulujących system oświadczeń do uzyskania wizy w celu wykonywania pracy potrzebne jest jedynie oświadczenie pracodawcy o zamiarze zatrudnienia cudzoziemca zarejestrowane w odpowiednim powiatowym urzędzie pracy. Z wywiadów wynika, że – na zauważalną skalę – pojawił się proceder handlu oświadczeniami polskich pracodawców na Ukrainie. Ukraińcy przyjeżdżali legalnie do Polski na podstawie wiz wydanych w oparciu o oświadczenia, ale podejmowali nielegalnie pracę, nierzadko u innego pracodawcy niż ten, który wystawił oświadczenie, lub korzystając z braku kontroli granicznych wewnątrz UE przedostawali się do pracy na Zachód (por. Duszczyk, Lesińska, Stefańska, Szczepański, Szulecka 2010). Warto zauważyć, że wiza taka daje prawo do pobytu w Polsce do pół roku, podczas gdy okres ważności wizy turystycznej to maksymalnie trzy miesiące.

Wśród Wietnamczyków sytuacja wyglądała inaczej. Z wywiadów wynika, że najczęściej przybywali oni do Polski od razu nielegalnie, przez tzw. zieloną granicę – często przez Rosję i Ukrainę lub Republikę Czeską. Bywało – i to jest jedyne podobieństwo do strategii wjazdu wśród Ukraińców – że przyjeżdżali na przykład na podstawie wizy turystycznej czy w celu odwiedzin rodziny lub znajomych, a po wygaśnięciu jej ważności pozostawali nielegalnie: *Przyjechałam do Polski w odwiedziny do znajomych. Pracowałam na stadionie, pomagałam im. Prosił mnie o pomoc przed świętami. Zostałam pomagać, a wiza wygasła* (PM/W/23/K). Niemniej, warto w tym miejscu zaznaczyć, że Wietnamczykom trudno było uzyskać wizy wjazdowe do Polski (por. Departament Polityki Migracyjnej MSWiA 2007). Zdarzało się również, że przedłużali oni nielegalnie pobyt po uzyskaniu odmowy przedłużenia zezwolenia na zamieszkanie na czas oznaczony. W społeczności wietnamskiej dość powszechne było przekonanie o tym, że *Polacy nie są przychylni do przyznawania prawa pobytu Wietnamczykom* (PM/W/9/M).

Jak wynika z wywiadów, nielegalne przekraczanie granicy przez Wietnamczyków odbywało się zarówno w ramach przemytu – imigrant płacił za usługę pośrednictwa w nielegalnym przekroczeniu granicy, jak i przerzutu do pracy przymusowej – zwerbowany imigrant zmuszany był do zapłaty za zorganizowanie nielegalnej podróży przez granicę i nierzadko do pracy w warunkach wyzysku, w celu odpracowania długu (Głębicka, Halik, Sawicka 1999; Szulecka 2012; Dąbrowski red. 2012). Respondenci niechętnie poruszali temat przerzutu, co nie dziwi, gdyż jest to nie tylko działanie niezgodne z prawem, a więc potencjalnie wywołujące negatywne konsekwencje w postaci wydalenia czy detencji w sytuacji braku potwierdzonej tożsamości, ale stanowi też trudne życiowe doświadczenie.

Jak twierdzili i respondenci ukraińscy, i wietnamscy, w oparciu o polskie prawo bardzo trudno było zalegalizować pobyt w Polsce, i tym samym zyskać uprawnienia do pracy, jeśli przebywało się nielegalnie. Jeden z imigrantów, niemający ważnych dokumentów pobytowych, powiedział: *Rodzice mojego znajomego mieli firmę i zaproponowali, żebym pracował u nich. Chcieli mi wyrobić papiery, ale nie mogli, bo okazało się to niemożliwe* (PM/W/22/M). W Polsce bowiem nie ma możliwości wydania cudzoziemcowi zezwolenia na pracę, jeśli przebywa tu nielegalnie. Co więcej, pracodawcy nierzadko nie byli gotowi na dołożenie sta-

rań, by umożliwić awans prawny zatrudnianym przez nich cudzoziemcom, nawet gdy uzyskiwali oni taką szansę na przykład w ramach abolicji.

Ścieżką prowadzącą do uzyskania prawa do pobytu i pracy w Polsce mogło być małżeństwo z obywatelem polskim, umożliwiające otrzymanie specjalnego typu zezwolenia na pobyt czasowy, dającego prawo do podejmowania pracy i działalności gospodarczej na takich samych zasadach jak obywatele polscy. Oznaczało to duży awans prawny, bo przejście od razu z niepewnego do względnie pewnego statusu prawnego. Zwykle to kobiety pochodzące z Ukrainy poślubiały Polaków, podczas gdy u Wietnamczyków to mężczyźni częściej decydowali się na związki małżeńskie z Polkami (Górny, Kępińska 2005; Kępińska 2007). Zdarzało się, że małżeństwo było zawierane tylko „dla papierów”, i to zarówno przez imigrantów ukraińskich, jak i wietnamskich.

Zalegalizowanie pobytu Ukraińców i Wietnamczyków było możliwe także w ramach akcji regularyzacyjnych z roku 2003, 2007/2008 i 2012. W pierwszych dwóch zezwolenie na pobyt uzyskało, odpowiednio, 1 047 i 901 obywateli Wietnamu oraz 68 i 36 obywateli Ukrainy (por. Szymańska-Matusiewicz 2012). W ostatniej abolicji wzięło udział znacznie więcej Ukraińców, co mogło mieć związek między innymi z tym, że po wejściu Polski do obszaru Schengen część Ukraińców nielegalnie przedłużyła swój pobyt w Polsce, spełniając tym samym warunek nieprzerwanego pobytu od dnia poprzedzającego wejście Polski do obszaru Schengen. Wymóg ten był trudniejszy do spełnienia w latach wcześniejszych, gdy wnioskujący musieli wykazać odpowiednio co najmniej siedmio i dziesięcioletni pobyt w Polsce¹². Podczas ostatniej abolicji decyzje pozytywne w sprawie udzielenia zezwolenia na zamieszkanie na czas oznaczony otrzymało (do dnia 1 lipca 2013 roku) 1 584 Ukraińców i 1 556 Wietnamczyków. Legalizacja pobytu w ramach akcji regularyzacyjnej z 2012 roku umożliwiała znaczący awans prawny – cudzoziemcy zyskiwali zezwolenie na pobyt czasowy, uprawniające ich dodatkowo do pracy bez zezwolenia na podstawie umowy o pracę (nie dotyczyło to umów cywilno-prawnych). Dawało im to lepszą pozycję prawną niż cudzoziemcom z prawem czasowego pobytu od początku legalnie przebywającym w Polsce, którzy objęci byli wymogiem posiadania zezwolenia na pracę w wypadku każdego rodzaju umowy.

Jeśli chodzi o cudzoziemców zgodnie z prawem wjeżdżających do Polski, to dalsza legalizacja ich pobytu w Polsce następowała najczęściej w związku z uzyskaniem zezwolenia na pracę lub otwarciem firmy w Polsce – ta druga opcja była szczególnie często wykorzystywana przez Wietnamczyków, zwłaszcza w przeszłości, gdy było to dla obcokrajowców łatwiejsze. Wśród Ukraińców, ale zapewne i wśród Wietnamczyków (choć raczej na mniejszą skalę) zdarzało się, że podejmowali studia w szkołach prywatnych tylko po to, by mieszkać legalnie w Polsce, ale nielegalnie podejmować pracę (por. Kloc-Nowak 2007). Zezwolenie na pobyt w związku z odbywaniem studiów łatwiej było zdobyć niż zezwolenie na pracę, a co więcej, wydawane ono było na dłuższy okres niż wiza turystyczna. Ukraińcom pozwalało to unikać częstych podróży na Ukrainę i trudów związanych z załatwianiem formalności wizowych. Zdarzały się też sytuacje, gdy obywatele Ukrainy korumpowali urzędników, by uzyskać kolejne wizy bez wymaganej prawem trzymiesięcznej przerwy pomiędzy nimi (Kloc-Nowak 2007).

Ci cudzoziemcy, których celem było dłuższe pozostanie w Polsce, starali się o pewny status pobytu, a więc o zezwolenie na pobyt stały lub – zazwyczaj w sytuacji, gdy powzięli już definitywny zamiar pozostania w Polsce na stałe (bądź o dalszej migracji za granicę) – obywatelstwo polskie. Choć uzyskanie bezpiecznego statusu prawnego mogło się jeszcze wiązać z biurokratycznymi problemami, czasem niejasnymi zasadami wydawania zezwoleń, i nie oznaczało końca wszystkich problemów formalno-prawnych, to jednak dawało cudzoziemcom ważne dla adaptacji ekonomicznej poczucie stabilizacji i gwarancję stałości pobytu bez obawy o wydalenie, na przykład w razie niepowodzenia na rynku pracy. Z uwagi na to, że plany pozostania w Polsce często wynikały z sytuacji rodzinnej imigrantów (rodzina sprowadzona do Polski lub zało-

żona w Polsce), to częstą motywacją do starania się o bezpieczny status prawny była właśnie rodzina i chęć zapewnienia stabilizacji oraz lepszych perspektyw ekonomicznych nie tylko sobie, ale też bliskim.

Status prawny a proces adaptacji ekonomicznej w praktyce

Z przedstawionej powyżej analizy sytuacji imigrantów na polskim rynku pracy w świetle przepisów prawnych wynika, że uzyskiwane kolejno statusy prawne – od niepewnego do bezpiecznego – powinny sukcesywnie przyczyniać się do poprawy tej sytuacji. Wraz z osiąganiem coraz wyższych szczebli w hierarchii statusów prawnych zwiększa się bowiem dostęp imigrantów do polskiego rynku pracy, a także rośnie zakres ich uprawnień w innych sferach powiązanych z pracą. Na przykład, wraz z osiągnięciem bezpiecznego statusu prawnego utrata pracy przez imigranta przestaje być równoznaczna z koniecznością wyjazdu z Polski, a co więcej, daje mu – przy założeniu, że przepracował określoną liczbę miesięcy – prawo do zasiłku dla bezrobotnych. W razie utraty pracy imigrant o bezpiecznym statusie prawnym może poszukiwać pracy, bez ryzyka bycia wydalonym, jeśli jej nie znajdzie, a nawet korzystać ze świadczeń z pomocy społecznej. Czy subiektywne postrzeganie przez imigrantów korzyści i zagrożeń dla sytuacji na rynku pracy wynikających z posiadania poszczególnych statusów prawnych pokrywa się z przytoczonymi wyżej wnioskami z analizy kontekstu prawnego? Czy w praktyce sytuacja imigrantów na rynku pracy – w zakresie aktywności zawodowej, rodzaju podejmowanej pracy, mobilności zawodowej (poziomej i pionowej) – rzeczywiście poprawia się wraz z awansem prawnym? Czy konkluzje w tym zakresie są jednakowe w odniesieniu do imigrantów z Wietnamu i Ukrainy? Poszukiwanie odpowiedzi na te pytania w świetle wyników badań empirycznych jest celem dalszej części artykułu.

Awans prawny z perspektywy imigrantów

Na decyzje imigrantów o staraniu się o poszczególne, coraz bezpieczniejsze, statusy prawne – które, jak zakładamy, mogą oddziaływać na proces adaptacji ekonomicznej imigrantów – ma wpływ ich subiektywna ocena roli awansu prawnego między innymi w życiu zawodowym. Ocena ta – czasem słusznie, czasem niesłusznie – nie musi pokrywać się z wnioskami z analizy przepisów prawnych.

Najmniej pewny status prawny przez większość imigrantów znajdujących się w tej sytuacji był postrzegany negatywnie – jako niekorzystnie wpływający na ich codzienne funkcjonowanie, nawet jeśli ich sytuacja ekonomiczna z pozoru wydawała się względnie ustabilizowana. Imigranci mieli różne strategie radzenia sobie z niedogodnościami wynikającymi z niepewnego statusu prawnego. Zdarzało się, że tak organizowali swoje życie w Polsce, by pozostawać w ukryciu, nie zwracać na siebie uwagi: *Dlatego szukałam takiej pracy, żeby była z zamieszkaniem. Bo tak, jak jestem na czarno, nielegalnie, bałam się, iść na mieszkanie razem z ludźmi. Chowam się przed ludźmi* (FR/U/3/K). Choć zacytowana wypowiedź dotyczy Ukrainki świadczącej usługi dla gospodarstw domowych, strategia polegająca na ukrywaniu się dotyczyła głównie Wietnamczyków, głównie z uwagi na fakt, że są tzw. migrantami widocznymi. Ukraińcy często radzili sobie z trudnościami związanymi z niepewnym statusem prawnym poprzez, między innymi, zawieranie znajomości (na przykład z lekarzami, u których pracowali), które umożliwiały im rozwiązywanie bieżących problemów.

Dla Wietnamczyków, odróżniających się od Polaków pod względem wyglądu fizycznego, brak posiadania uregulowanego statusu pobytu oznaczał funkcjonowanie w poczuciu ciągłych obaw – przed zatrzymaniem przez policjantów lub funkcjonariuszy Straży Granicznej czy wydaleniem, a nawet przed kontrolerami biletów. Do tych obaw dochodziła konieczność wnoszenia nienależnych „opłat”, czyli łapówek, które miały gwarantować im brak konsekwencji prawnych związanych z nielegalnym pobytem czy pracą i względny spokój. Jeden z Wietnamczyków o najmniej pewnym statusie prawnym, korzystający z usług organizatorów

przerzutu, o życiu w Polsce powiedział następująco: *Najbardziej się boję policjantów. Za kilkadziesiąt złotych wypuszczają mnie. Nie siedziałem jeszcze w areszcie (PP/W/1/M); Policjanci są regularnie „upierdliwi” i złośliwi (...). Jak policja łapie Wietnamczyków, to na ogół ich wypuszcza. Ale to nie o to chodzi, żeby złapać i wypuścić, ale żeby dostać łapówkę... To jest takie żerowanie na czyjejś trudnej sytuacji życiowej (PM/W/7/K).* Niedogodności związane z nieuregulowanym statusem prawnym, ciągle obawy o bycie skontrolowanym, zatrzymanym czy wydalonym, utrudniały codzienne funkcjonowanie, w tym w sferze zawodowej. Jeśli duża część dochodów (o ile w ogóle były osiąganego) musiała iść na wymuszone opłaty bądź specjalne środki bezpieczeństwa, jak na przykład taksówki w drodze do i z pracy (w środkach transportu publicznego zawsze istniało ryzyko bycia poddanym kontroli), to nieuregulowany status prawny okazywał się dużą barierą na drodze do adaptacji ekonomicznej i rzeczywiście przez imigrantów mógł być postrzegany jako mało bezpieczny.

Wydaje się, że w sferze zawodowej wielu Wietnamczyków nawet mając prawo pobytu w Polsce działaloby podobnie, tj. pracowałoby w podobnym charakterze, często w niszy etnicznej. Zatem, bezpieczny status prawny nie wpłynąłby zasadniczo na zmianę ich sytuacji zawodowej. W ich opinii jednak posiadanie dokumentów uprawniających do pobytu dawałoby im większy komfort życia, poczucie bezpieczeństwa i większą niezależność od pracodawców.

Inaczej jest w wypadku Ukraińców przebywających w Polsce nielegalnie. Fizyczne podobieństwo do Polaków sprawia, że Ukraińcy nie są tak często narażeni na mogące skutkować wydaleniem zatrzymania przez stróżów prawa. Badani ukraińscy imigranci o najbardziej niepewnym statusie prawnym niekiedy nie przywiązywali wielkiej wagi do posiadania formalnego prawa do pracy czy ochrony praw pracowniczych. Nastawieni na maksymalizację dochodów osiąganego w Polsce i wydawanych na Ukrainie, legalne zatrudnienie nierzadko postrzegali jako mniej atrakcyjne, mogące wiązać się z pomniejszeniem ich wynagrodzenia o składki na ubezpieczenie społeczne i podatki, z których i tak nie byłoby w stanie – jak im się wydawało – nigdy skorzystać. Brak sformalizowanych stosunków pracy, a więc formalnie niepewny status prawny, był więc często w interesie nie tylko pracodawców, ale i samych ukraińskich pracowników, zwłaszcza w takich sektorach jak rolnictwo, budownictwo czy usługi na rzecz gospodarstw domowych. Niemniej, również imigrantom o niepewnym statusie prawnym zależało na legalizacji pobytu, bowiem tylko ona mogła im dać swobodę wyjazdów na Ukrainę z możliwością powrotu do Polski i kontynuowania prac podjętych w Polsce (potrzeba wyjazdów na Ukrainę najczęściej była motywowana względami rodzinnymi).

Jeśli chodzi o wizy i zezwolenia na pobyt czasowy, to zdarzało się, że cudzoziemcy, przede wszystkim z Ukrainy – nie tylko migranci cyrkulacyjni, nastawieni na częste podróże do kraju pochodzenia – nie widzieli specjalnej różnicy pomiędzy tymi dwoma rodzajami dokumentów pobytowych, mimo że to właśnie zezwolenie na pobyt czasowy ze względu na dłuższy okres ważności wydaje się być pewniejszym statusem prawnym. Imigranci bowiem postrzegali status prawny w kategoriach nie tylko możliwości, które daje, ale też łatwości jego odnowienia. Niektórym nie zależało na awansie prawnym, jeśli w ich przekonaniu nie szło za nim zwiększenie praw związanych z dostępem do rynku pracy. Dla przykładu, młody imigrant z Ukrainy, chcący założyć firmę, posiadający roczną wizę szkolną, która nie dawała mu prawa do pracy w Polsce, a tym bardziej do prowadzenia działalności gospodarczej, nie był zainteresowany zezwoleniem na pobyt czasowy. W jego opinii nie dość, że nie pomogłoby mu ono w realizacji planów ekonomicznych, to jeszcze wiązałoby się z formalnościami, które postrzegał jako uciążliwe: (...) *to nie ma sensu, mi się to nie opłaca*, [ponieważ trzeba] *iść do urzędu, wnioski składać, przetrzepią ci skórę, nerwy, wszystko. Chodzenie tam jest tylko psuciem sobie nerwów (FR/U/4/M).* Natomiast, zdobycie wizy znaczyło w jego przekonaniu jedynie tyle, że: *Jedziesz do ambasady, płacisz 70-80 euro masz roczną wizę. Za te same pieniądze tylko bez nerwów. (...) W jeden dzień. A tam [przy zezwoleniach] chodzą ci, daj ubezpieczenie, daj to, a gdzie ty mieszkasz, dochody, zameldowanie, po 15 razy te same dokumenty (FR/U/4/M).*

Zarówno badani Wietnamczycy, jak i Ukraińcy byli natomiast przeświadczeni o dużej wartości posiadania zezwolenia na pobyt stały ze względu na to, jak wiele praw im dawało: *Jak dostajesz stały pobyt, to uprawnia cię to do wszystkiego oprócz głosowania i wyjazdów zagranicznych [bez wiz] (PM/U/3/K)*. To, jak wielką wagę imigranci przykładali do uzyskania prawa stałego pobytu – jeśli chcieli na dłuższy czas zatrzymać się w Polsce, co dotyczy zwłaszcza przybyszów z odległego Wietnamu – trafnie ilustruje wypowiedź jednego z Wietnamczyków: *Każdy Wietnamczyk, który przebywa w Polsce (...), wręcz marzy o karcie stałego pobytu (PM/W/5/M)*. Uzyskanie zezwolenia na pobyt stały oznaczało dla imigrantów przede wszystkim koniec problemów związanych z koniecznością ciągłego załatwiania kart pobytu oraz zezwoleń na pracę, co było czasochłonne i dużo kosztowało. Objaśniał to jeden z badanych cudzoziemców: *Zdobycie karty stałego pobytu bardzo pomogło, bo jak na początku pracowałem, to sam musiałem, nie wiem, składać podanie o pozwolenie na pracę albo o wizy. A to jest kilka miesięcy. Papiery idą strasznie. Kilka godzin czekania w kolejce. Potem dostałem zezwolenie na osiedlenie się. Wtedy już prawie czułem się jak Polak [śmiech]. Jest dużo lepiej. Nie muszę myśleć o papierach i składaniu ich w urzędach (PM/W/17/M)*. Posiadanie zezwolenia na pobyt stały wiązało się także z większym poczuciem stabilizacji i komfortem psychicznym. Oto jak jeden z respondentów opisywał zmianę swojej sytuacji po jego uzyskaniu: *Zmieniło się psychicznie (...). Bo kiedy mamy tylko wizę i trzeba cały czas przedłużać, to głowa boli, tj. co trzy miesiące, sześć miesięcy, co rok jeszcze raz przedstawiać przed urzędem, że jesteśmy normalni. Głowa boli. A jak mamy kartę stałego pobytu, to normalnie wtedy (PM/W/20/M)*.

Co ciekawe, w wymiarze zawodowym uzyskanie obywatelstwa polskiego, które można uznać za najbardziej bezpieczny status prawny, nie było aż tak atrakcyjne z perspektywy badanych imigrantów. Większości – tak Ukraińcom, jak i Wietnamczykom – prawo stałego pobytu w zupełności wystarczało. Uzasadniali to tym, że, po pierwsze, posiadanie obywatelstwa polskiego nie dawało im wiele więcej praw niż te, które przysługiwały im z tytułu zezwolenia na pobyt stały: *Ja już mam stały pobyt i to mi wystarcza (...). Bo to jest tak, że jak masz obywatelstwo, to masz prawa jak normalny Polak, a ja mam pobyt stały, to znaczy, że nie mam prawa głosu, ale mogę tu mieszkać i pracować (PM/W/15/K)*. Niewielu wiedziało o takich udogodnieniach ważnych z punktu widzenia integracji na rynku pracy, jak na przykład możliwość podjęcia pracy w zawodach zastrzeżonych tylko dla obywateli polskich. Po drugie, otrzymanie obywatelstwa polskiego nierzadko wiązało się z koniecznością zrzeknięcia się obywatelstwa kraju pochodzenia, czego, z jednej strony, cudzoziemcy nie chcieli robić z powodów sentymentalnych, a z drugiej – z obawy o brak możliwości łatwego powrotu do ojczyzny, w tym na rynek pracy, w sytuacji odniesienia w Polsce porażki. Po trzecie, przyjmując obywatelstwo polskie, a zrzekając się własnego, mogli stracić prawo do przyszłej emerytury, jeżeli długi okres życia zawodowego spędzili w kraju pochodzenia. Doświadczyła tego starsza imigrantka z Ukrainy: *Nie potrzeba mnie było brać wasze obywatelstwo (...) Jak ja skończyła 50 lat, ja pojechała tam [na Ukrainę] i ja im pokazuję, że ja mam obywatelstwo polskie. A to oni powiedzieli 'dziękujemy, niech tobie Polska płaci'. A Polska nie będzie płacić, bo ja tutaj [odpowiednio długo] nie pracowała (TC/U/12/K)¹³*.

Warto też zdawać sobie sprawę z tego – co zauważyli respondenci – że samo posiadanie bezpiecznego statusu prawnego, a więc zezwolenia na pobyt stały lub obywatelstwa polskiego, nie oznaczało możliwości korzystania ze wszystkich przysługujących w Polsce praw, w tym z nieograniczonego dostępu do rynku pracy. Zławsza w wypadku osób starszych, którym trudniej było przyswoić nowy język, znaczne utrudnienie w znalezieniu dobrej pracy, zgodnej z kwalifikacjami, mogła stanowić bariera językowa czy dyskryminacyjne praktyki po stronie pracodawców. Inny problem dotyczy uznawalności kwalifikacji. Uzyskanie kwalifikacji uznawanych w Polsce jest bardziej prawdopodobne, jeśli imigranci kształcą się w Polsce lub innych krajach Unii Europejskiej, a sprzyja temu niewątpliwie posiadanie możliwie najbardziej bezpiecznego statusu prawnego w postaci polskiego obywatelstwa.

Status prawny a aktywność zawodowa

Zarówno posiadacze niepewnego, jak i pewnego statusu prawnego – tak Wietnamczycy, jak i Ukraińcy – wykazywali się wyjątkowo wysoką aktywnością zawodową. Prawie każda badana osoba była aktywna w polskiej gospodarce. Obserwacja ta w dużej mierze znajduje potwierdzenie w wynikach innych badań (między innymi Grzymała-Kazłowska red. 2008; Górny *et al.* 2007; Bojar *et al.* 2005). Przykładowo, według rezultatów badania ilościowego przeprowadzonego w 2005 roku w województwie mazowieckim, w grupie badanych osiadłych Wietnamczyków nie było ani jednego bezrobotnego, podczas gdy wśród Ukraińców było 14 proc. bezrobotnych (Górny *et al.* 2007). Okresy bezczynności zarobkowej zdarzały się cudzoziemcom rzadko i wynikały bądź z ich wieku, bądź z aspiracji finansowych lub zawodowych. Bierność zawodowa mogła być związana z pozostawaniem na utrzymaniu innych osób, jak w wypadku studentów czy cudzoziemskich żon zajmujących się domem, co było kwestią wyboru. Imigrantki z Wietnamu, nawet jeśli były gospodyniami domowymi, to i tak często były aktywne zawodowo, bo pomagały swoim mężom w prowadzonej przez nich działalności gospodarczej. (por. Kindler, Szulecka 2010).

Warto podkreślić rolę imigrantów osiedleńczych i naturalizowanych w ułatwianiu aktywności zawodowej innych kategorii imigrantów. Na początkowym etapie pobytu w Polsce zarówno imigranci z Wietnamu (przeważnie), jak i imigranci z Ukrainy (dość często) korzystali ze wsparcia swoich rodaków w poszukiwaniu pracy. Sieci migracyjne wykorzystywali w szczególności cudzoziemcy, którzy ze względu na status prawny nie mieli prawa do wykonywania pracy w Polsce. Dotyczyło to zwłaszcza Wietnamczyków, którzy podejmowali działalność zarobkową zwykle w niszy etnicznej i często byli uzależnieni od pomocy imigrantów już zdomowionych w Polsce i posiadających bezpieczniejszy status prawny. Nierzadko pierwsze zajęcia zarobkowe, które podejmowali imigranci z Wietnamu o nielegalnym statusie pobytu, nie zależały od ich wyboru. Często zmuszeni byli wykonywać prace wskazane przez pracodawców, którzy mieli swój udział w ułatwieniu im nielegalnego wjazdu do Polski, skutkującego nieuregulowanym statusem pobytu (por. Głębicka *et al.* 1999; Dąbrowski red. 2012; Szulecka 2012). Jak powiedział jeden z badanych Wietnamczyków, który dostał się do Polski z pomocą organizatorów przerzutu, gdyby nie spłacał długu zaciągniętego na podróż, nie mógłby opuścić Polski: *Jeśli ja nie płacę, to rodzina ponosi konsekwencje* (PP/W/1/M). Dodał, że wszyscy nowo przybyli Wietnamczycy, trafiający do Polski nielegalnie, są w podobnej sytuacji ekonomicznej: *Jeśli ktoś jest wolny od długu, to wtedy coś zarabia. Z długiem musi sam się utrzymywać, musi coś jeść, nic nie odkłada* (PP/W/1/M).

Status prawny a sektory zatrudnienia

Imigranci z Wietnamu o bezpiecznym statusie prawnym, formalnie otwierającym przed nimi niemal cały polski rynek pracy – podobnie jak imigranci o niepewnym statusie prawnym – ograniczali swą aktywność zawodową niemal wyłącznie do handlu i gastronomii w obrębie niszy etnicznej. Angażowali się w handel na różną skalę i w różnych formach: od importu z zagranicy i dystrybucji w Polsce, przez handel hurtowy, po handel detaliczny, bardziej lub mniej zorganizowany i sformalizowany. Część z nich działała na własny rachunek, podczas gdy inni wykonywali pracę najemną. Z kolei w branży gastronomicznej była to praca zarówno w małych barach wietnamskich, jak i dużych wietnamskich restauracjach. Podobne obserwacje poczyniło wielu innych badaczy migracji, między innymi analizując skupiska imigrantów z Wietnamu zlokalizowane przy Stadionie X-lecia w Warszawie (Grzymała-Kazłowska 2004; Halik 2006), w Wólce Kosowskiej (Mroczek, Szulecka, Tulińska 2008; Kłorek, Szulecka 2013) czy badając społeczność Wietnamczyków w Polsce i jej przemiany (między innymi Wysieńska red. 2012).

Z wypowiedzi badanych imigrantów wynikało, że Wietnamczycy bardzo rzadko podejmowali pracę w innych branżach niż handel i gastronomia. Jeśli już, to najczęściej świadczyli takie usługi jak fryzjerstwo, krawiectwo, pomoc w tłumaczeniach, usługi turystyczne. Mieli też wyspecjalizowaną ofertę dla firm, głównie wietnamskich, taką jak księgowość, doradztwo prawne i podatkowe czy różnego rodzaju pośrednictwo ułatwiające funkcjonowanie wietnamskich przedsiębiorstw. Warto podkreślić, że o ile w branży fryzjerskiej czy krawieckiej mogli funkcjonować imigranci zarówno o niepewnym, jak i bezpiecznym statusie prawnym (choć niekoniecznie pracowali legalnie), o tyle prowadzenie biura turystycznego czy firm księgowych dostępne było dla imigrantów z co najmniej prawem stałego pobytu. Z wypowiedzi respondentów wynikało, że w grupie imigrantów z Wietnamu przebywających w Polsce można było spotkać także lekarzy (zajmujących się na przykład akupunkturą) czy artystów, ale były to przypadki nieliczne. W kontekście statusu prawnego warto zauważyć, że to młodzi Wietnamczycy o najbardziej bezpiecznych statusach prawnych byli gotowi i mieli możliwości (jak i kompetencje) funkcjonowania poza niszą etniczną. Ale – jak wynika z wywiadów – nie było to łatwe: *[Mimo że] to są ludzie już wyszkoleni w Polsce, znają język dobrze, znają polskie realia, rynek, ale na ogół nie mają szans, żeby zatrudnić się w polskiej firmie albo się właśnie przebijać (PM/W/7/K).* Ich rówieśnicy, którzy dopiero przybyli z Wietnamu, często niewykształceni, zajmujący najniższe szczeble w hierarchii statusów prawnych, mieli zdecydowanie bardziej ograniczone szanse w tym zakresie.

Z kolei imigranci z Ukrainy wykazywali zdecydowanie większe zróżnicowanie co do branż, w których podejmowali pracę: od sektora usług dla gospodarstw domowych (opieka, sprząatanie), przez budownictwo i usługi remontowe, handel, pośrednictwo pracy i doradztwo personalne, po pracę w edukacji, szkolnictwie wyższym i instytucjach kultury. Najczęściej byli zatrudnieni w budownictwie oraz jako sprzątaczkę, pomoce domowe i opiekunki. W porównaniu do Wietnamczyków, sporadycznie pracowali w gastronomii, częściej w handlu, choć zdecydowanie rzadziej niż w latach 1990., kiedy przyjazdy w celach handlowych stanowiły dominujące zajęcie wśród przybyszów z Ukrainy (por. Okólski 1997; Stola 1997). Działalność handlowa podejmowana przez Ukraińców już w latach 2000. nie była tak silnie sprofilowana jak w wypadku Wietnamczyków i często nie stanowiła stałego zajęcia, lecz raczej epizody w karierze zawodowej.

Zasadniczo imigranci ukraińscy z pewnym statusem prawnym mieli szansę być zatrudnieni czy wykonywać działalność gospodarczą również w pierwszorzędnym sektorze rynku pracy, w którym mogli na równi konkurować z obywatelami polskimi. Jak jednak wynika zarówno z tej analizy, jak i innych badań (na przykład Kindler, Szulecka 2013; Bieniecki, Pawlak 2010), posiadanie bezpiecznego statusu prawnego nie oznaczało, że imigranci podejmowali pracę na stanowiskach zgodnych z ich kwalifikacjami. Przyczyną tego mógł być, po pierwsze, ograniczony w rzeczywistości (mimo teoretycznie otwartej ścieżki formalnej) dostęp do poszczególnych stanowisk. Pilotażowe badania na temat dyskryminacji imigrantów na rynku pracy (Wysieńska 2010) pokazały, że nawet imiona i nazwiska wskazujące na inny kraj pochodzenia kandydatów niż Polska mogą być powodem dyskryminacji cudzoziemców w procesie rekrutacji na dane stanowisko. Po drugie, formalny dostęp do możliwości podejmowania pracy w Polsce musi wiązać się z odpowiednim kapitałem kulturowym, by imigranci mogli z powodzeniem ubiegać się o pracę w pierwszorzędnym sektorze, zwłaszcza jeśli obowiązującym językiem jest język polski. Niemniej, wśród badanych imigrantów z Ukrainy o względnie bezpiecznym oraz bezpiecznym statusie prawnym zdarzali się i tacy, którzy stanowili tzw. grupę elitarną (por. Górny *et al.* 2007). Byli oni zatrudnieni w sektorze edukacyjnym, kulturalno-oświatowym, medycznym, informatycznym czy wyspecjalizowanych usług jak na przykład tłumaczenia czy obrót nieruchomości.

Status prawny a formy zatrudnienia

Badani Wietnamczycy – w przeciwieństwie do Ukraińców – częściej prowadzili własną działalność gospodarczą niż byli pracownikami najemnymi. Nawet imigranci, którzy nie mieli uregulowanego statusu prawnego, dążyli do wykonywania pracy na własny rachunek. Oczywiście, poza zasięgiem ich możliwości, ze względu na status prawny, było oficjalne prowadzenie własnej firmy. Mogli natomiast, jeśli posiadali odpowiedni potencjał finansowy, podnajmować stoiska handlowe czy punkty usługowe. Właścicielami lub współwłaścicielami zarejestrowanych rodzinnych firm byli zazwyczaj Wietnamczycy o pewnym statusie prawnym, z uwagi na przysługujące im uprawnienia w tym zakresie.

Wietnamczycy o niepewnym statusie prawnym, którzy przebywali w Polsce od niedawna lub nie mogli jeszcze pozwolić sobie na prowadzenie własnej działalności gospodarczej, zazwyczaj byli pracownikami najemnymi innych Wietnamczyków (najczęściej znajomych lub krewnych). Zatrudnienia szukali w pierwszej kolejności w niszy etnicznej, zwykle z powodzeniem (por. Mroczek *et al.* 2008).

Ukraińcy – w przeciwieństwie do Wietnamczyków – zdecydowanie częściej podejmowali pracę najemną. Dotyczyło to zarówno imigrantów o niepewnym, jak i bezpiecznym statusie prawnym. Pracowników z Ukrainy można było spotkać i w dużych polskich firmach (na stanowiskach tłumaczy, przedstawicieli handlowych), i w firmach mniejszych, których właściciele czasami byli znajomymi bądź członkami rodziny (małżonkami) imigrantów. Ukraińcy pracowali również w sektorze publicznym, głównie w placówkach edukacyjnych jako nauczyciele języków obcych, co właściwe nie zdarzało się w wypadku imigrantów z Wietnamu. Pracodawcami imigrantów ukraińskich były ponadto osoby prywatne nie prowadzące działalności gospodarczej, a świadczona praca dotyczyła usług dla gospodarstw domowych. W tym ostatnim wypadku praca imigrantów zazwyczaj była nierejestrowana.

Pewny status prawny dawał części imigrantów ukraińskich możliwość bycia przedsiębiorcą, funkcjonującym w oficjalnej gospodarce. Choć wśród Wietnamczyków praca na własny rachunek nie zaskakuje, to – jak wynika z wypowiedzi liderów społeczności ukraińskiej¹⁴ – u Ukraińców, zwłaszcza tych o bezpiecznym statusie prawnym, zakładanie firm, na przykład remontowych czy budowlanych, można było uznać za zjawisko nowe, choć nasilające się. Wśród imigrantów osiedlonych bądź planujących osiedlenie się w Polsce istniał potencjał do inicjowania własnej działalności gospodarczej, której celem byłoby konkutowanie z polskimi firmami, na przykład w sektorze remontowo-budowlanym.

Status prawny a mobilność zawodowa

O ile zarówno imigranci ukraińscy, jak i imigranci wietnamscy – i to niezależnie od tego, czy o pewnym, czy niepewnym statusie prawnym – byli bardzo aktywni zawodowo, o tyle zaobserwowano znaczące różnice pomiędzy nimi w zakresie mobilności zawodowej, rozumianej, z jednej strony, jako mobilność międzysektorowa i zmiany pracodawcy, a z drugiej strony, jako awans zawodowy. Ogólnie rzecz biorąc, pewny status prawny dawał większe możliwości zmiany zajęcia zarobkowego, w tym w związku z awansem zawodowym, z uwagi na brak konieczności spełniania dodatkowych kryteriów, jak na przykład obowiązek posiadania zezwolenia na pracę u danego pracodawcy.

U Wietnamczyków mobilność międzysektorowa występowała rzadko, nawet u posiadaczy bezpiecznego statusu prawnego, którzy nie musieli ubiegać się o zezwolenie na pracę. Nie sprzyjała temu opisana wyżej specyfika aktywności ekonomicznej imigrantów wietnamskich, zazwyczaj polegająca na prowadzeniu własnej działalności gospodarczej w ramach dwóch branż: handlu i gastronomii. Koncentracja branżowa nie dawała też szans na mobilność zawodową imigrantom wietnamskim o niepewnym statusie prawnym. Byli oni w dużym stopniu uzależnieni od ofert pracy, które były dostępne w wietnamskiej niszy etnicznej. Wła-

ściwie mobilność zawodowa Wietnamczyków ograniczała się do – często związanego z awansem prawnym – swoistego awansu ekonomicznego w ramach jednej branży: od pracownika najemnego do pracy na własny rachunek. I nawet jeśli taka praca wydawała się monotonna i ciężka (ale mimo wszystko dochodowa), imigranci z Wietnamu nie planowali zmian. Na mniejsze obciążenie pracą i delegowanie zadań mogli pozwolić sobie imigranci o bezpiecznym statusie prawnym, którzy jednocześnie awansowali w wymiarze finansowym. Brak mobilności międzysektorowej Wietnamczyków mógł mieć swoje źródło także w tym, że liczna obecność, koncentracja przestrzenna i branżowa Wietnamczyków, utrzymywanie silnych więzi z członkami własnej grupy etnicznej mogły nie sprzyjać nabywaniu przez członków tej grupy kompetencji językowych, zazwyczaj niezbędnych do podjęcia pracy poza niszą etniczną.

Imigranci z Ukrainy, zdecydowanie częściej niż Wietnamczycy, mieli zróżnicowane doświadczenia zawodowe. Mężczyźni wydawali się być bardziej otwarci na zmiany niż kobiety – aktywnie poszukiwali dla siebie prac atrakcyjniejszych, zarówno pod względem wynagrodzenia, jak i charakteru. Bogatsze doświadczenia zawodowe Ukraińców mogły też wynikać z przyjmowanego wzorca migracji krótkookresowej, czego naturalną konsekwencją były zmiany miejsca pracy i rodzaju wykonywanego zajęcia. Pomijając przypadki, kiedy prace dla różnych zleceniodawców były strategią funkcjonowania ekonomicznego imigrantów w Polsce (na przykład Ukrainki świadczące jednocześnie usługi dla różnych gospodarstw domowych, pracownicy remontowi i budowlani podejmujący się różnych zleceń), w zbiorowości Ukraińców można było dostrzec również takie jednostki, u których różnorodność wykonywanych prac najbardziej wynikała z umiejętności budowania i wykorzystywania kapitału społecznego. Jednakże u części imigrantów mobilność zawodowa była związana z brakiem możliwości znalezienia stabilnego zajęcia zarobkowego.

Wyraźny popyt na pracę Ukraińców w Polsce sprzyjał ich mobilności zawodowej – także, a może paradoksalnie przede wszystkim – wśród imigrantów o niepewnym statusie prawnym. Gotowość Ukraińców do zmiany pracy czasami była spowodowana złymi doświadczeniami z polskimi pracodawcami. Zdarzało się bowiem, że imigranci nie otrzymywali wynagrodzenia lub otrzymywali wynagrodzenie niższe niż uzgodnione w chwili podejmowania pracy. Jeśli imigranci mieli rozbudowane sieci społeczne, bez trudu znajdowali kolejne prace, porzucając niesłownych pracodawców lub nieopłacalne zajęcia.

Mobilność zawodową imigrantów rzadko można było postrzegać w kategoriach awansu. Częstym zjawiskiem był za to problem pracy poniżej kwalifikacji. Dotyczył on zarówno Wietnamczyków, jak i Ukraińców, również tych, którzy mieli nieograniczony dostęp do polskiego rynku pracy. Przykładowo, wśród Wietnamczyków osiadłych zdarzało się spotkać osoby ze stopniem doktora zajmujące się handlem lub gastronomią. Warto jednak podkreślić, że osoby te często same rezygnowały z pracy zgodnej z kwalifikacjami na rzecz bardziej dochodowej. Ale w wypadku imigrantów z Wietnamu, jak określiła to jedna z respondentek, *właściwie jedyną szansą jest wyjazd za granicę, nawet jeżeli to ma być pobyt nielegalny i [praca] za bardzo małe pieniądze, ale jest to w ogóle szansa na pracowanie. Bo w Wietnamie to by się skończyło głodem, nie wiem, jakimiś tam problemami* (PM/W/7/K). Dlatego nawet względnie satysfakcjonująca praca w kraju pobytu, mimo że niezgodna z kwalifikacjami, stanowiła źródło satysfakcji imigrantów.

Mniejszą akceptację pracy poniżej kwalifikacji widać było w grupie Ukraińców. Jednak tylko ci z pewnym statusem pobytu i prawem do pracy manifestowali to poprzez konkretne działania, na przykład zmianę zajęcia zarobkowego. Zdobyć pracę odpowiadającą aspiracjom zawodowym imigranta często decydowało o dalszych planach migracyjnych: *Postanowiłam sobie, że nie będę tu w Polsce wykonywać pracy gorszej niż u siebie. Tam byłam nauczycielką. Więc na pewno bym tu nie została, gdybym musiała pracować fizycznie, na przykład sprzątać* (PM/U/14/K). Natomiast imigranci o mniej pewnym statusie prawnym, bez prawa do pracy w Polsce, akceptowali pracę poniżej kwalifikacji, jeśli stanowiła dla nich relatywnie zadowalające źródło dochodów. Ale też ci imigranci, mając nawet wyższe kwalifikacje, ze względu na swoją sytuację prawną nie mieli dużej swobody wyboru i podejmowali pracę, która była dla nich dostępna.

Nawet jeśli możliwości prawne oraz kompetencje kulturowe i zawodowe imigranta były wystarczające do podjęcia pracy na pożądanym stanowisku, zwłaszcza w pierwszorzędnym sektorze, to przeszkodą była często kwestia uznawalności kwalifikacji. To w dużej mierze efekt istnienia barier biurokratycznych, a nie rzeczywisty brak uznania dla kompetencji imigranta: *Wśród lekarzy był okres, że pod koniec lat 1990. dużo przyjeżdżało, ale (...) mało się zatrzymało tutaj w Warszawie, bo mieli problemy z nostryfikacją (...) jakieś papierkowe, administracyjne problemy. Więc oni w większości zrezygnowali, bo łatwiejsze zatrudnienie znaleźli w Niemczech (PM/U/L/1/K).* Możliwość degradacji zawodowej imigrantów z Ukrainy istniała też, jak pokazały badania, w wypadku zbyt dużej podaży imigrantów wykonujących określony zawód przy jednocześnie mniejszym popycie na daną pracę. Przykładowo, duża konkurencja wśród ukraińskich artystów, którzy poszukiwali zatrudnienia w Polsce, powodowała, że angaż dostawali tylko najbardziej uzdolnieni. Pozostali, kierując się motywacją ekonomiczną, przekwalifikowywali się i podejmowali mniej prestiżową aktywność zarobkową, na przykład na budowach.

Wietnamczycy mogli zaistnieć na pierwszorzędnym i pozaniszowym rynku pracy w Polsce, ale wymagało to czasu i ciężkiej pracy oraz odpowiednich, między innymi prawnych, charakterystyk. Warto zaznaczyć, że imigranci z Wietnamu, którzy przyjechali do Polski w ostatnich latach, mieli zwykle mniejsze możliwości awansu zawodowego, nawet jeśli osiągnęli pewny status pobytu, bowiem *to nie jest tak, jak 15 lat temu, kiedy można było się szybko dorobić na handlu. W tej chwili rynek jest tak napelniony, jest taka duża konkurencja, że osoby, które przyjeżdżają teraz, mają bardzo ciężko, żeby tak bardzo się dorobić jak poprzednie pokolenia (PM/W/3/M).* Dodatkowo, Wietnamczycy, którzy przybyli do Polski w latach 1990. lub 2000., byli zwykle niewykształceni i bardzo zależni od imigrantów o bezpiecznym statusie prawnym.

Zajmując się działalnością handlową, która w wypadku społeczności wietnamskiej jest dość zhierarchizowana (por. Grzymała-Kazłowska 2004), każdy imigrant musiał przejść określoną ścieżkę kariery, by zyskać samodzielność w działaniu przejawiającą się posiadaniem własnego punktu handlowego, możliwością bezpośredniego importu towarów itp. Najwyższe, a tym samym najbardziej dochodowe, pozycje w tej hierarchii zajmowali imigranci o bezpiecznym statusie prawnym: naturalizowani lub z zezwoleniem na pobyt stały. Również w branży gastronomicznej, w której praca wydaje się być postrzegana jako zajęcie lepsze niż praca w handlu i dająca możliwość szybszego awansu, wyższe pozycje w hierarchii zawodowej zajmowali imigranci osiadli i naturalizowani.

Imigranci z Ukrainy o niepewnym lub względnie niepewnym statusie prawnym, podejmujący pracę na rynku nieformalnym, mogli, co prawda, pomnażać swój kapitał ludzki, społeczny, ekonomiczny, ale trudniej w ich wypadku mówić o awansie zawodowym. Można jednak dostrzec w historiach imigrantów takie zmiany, które wskazują na odniesiony sukces nie tylko ekonomiczny, ale czasem także społeczny. Przykładowo, Ukrainki, które wcześniej podejmowały się tylko sprzątnia, z czasem obdarzane były większym zaufaniem, w efekcie czego powierzano im prace wymagające większej odpowiedzialności, takie jak opieka nad dzieckiem czy osobą starszą. W wypadku imigrantek ukraińskich jednak częściej obserwowano brak awansu zawodowego mimo wyraźnego awansu prawnego, jakim jest zdobycie zezwolenia na pobyt stały czy nawet obywatelstwa. Wśród mężczyzn awans zawodowy odnosili ci imigranci z Ukrainy, którzy po okresie nierejestrowanej pracy w branży na przykład remontowej gotowi byli założyć własne firmy. Warto tu dodać, że imigranci krótkookresowi (również tylko z nazwy) zwykle wiązali swoją przyszłość z życiem na Ukrainie, więc awans zawodowy w Polsce był dla nich o tyle istotny, o ile przynosił im wymierne korzyści finansowe.

Podsumowanie

Awans prawny badanych imigrantów, tj. osiągnięcie przez nich bardziej pewnego statusu prawnego – dającego im jednocześnie coraz większy zakres uprawnień i coraz większe poczucie bezpieczeństwa i stabilizacji

– stosunkowo rzadko przyczyniał się do znaczącej poprawy ich sytuacji ekonomiczno-zawodowej. Tym samym, hipoteza o pozytywnym wpływie bezpiecznego statusu prawnego na sytuację ekonomiczno-zawodową nie została w pełni potwierdzona. Coraz większe możliwości dostępu do polskiego rynku pracy i awansu zawodowego, posiadane dzięki osiąganiu coraz bezpieczniejszego statusu prawnego, nie zawsze były przez imigrantów wykorzystywane, a często też nie mogły być wykorzystywane ze względu na przykład na postawę pracodawców czy trudności związane z uznawaniem kwalifikacji zawodowych. Dotyczyło to zarówno Wietnamczyków, którzy najczęściej ograniczali swoją aktywność zawodową do niszy etnicznej, gdzie ich ścieżka awansu była dość krótka, jak i Ukraińców, którzy mimo możliwości prawnych podejmowania pracy w Polsce nie zawsze z nich korzystali, jak na przykład imigranci z prawem do pracy, którzy decydowali się na przynoszące im większy dochód zatrudnienie w gospodarce nieformalnej. Częściej niż status prawny awansowi ekonomiczno-zawodowemu sprzyjały takie czynniki jak rozbudowane sieci społeczne ułatwiające poszukiwanie pracy czy lepsza orientacja na polskim rynku pracy wynikające z długości pobytu. Nie bez znaczenia była dostępność zajęć zarobkowych w polskiej gospodarce dla imigrantów.

Awans prawny nie miał wyraźnego wpływu na aktywność ekonomiczno-zawodową imigrantów, rozumianą tu jako posiadanie pracy, ponieważ większość badanych imigrantów – niezależnie od statusu prawnego i pochodzenia etnicznego – była aktywna zarobkowo. Legalnie wykonywana praca nie była oczywistym następstwem awansu prawnego, choć bezpieczne statusy prawne zwiększały szanse imigrantów na to, by wykonywane zajęcie było właściwie sformalizowane (zarejestrowana działalność, podpisana umowa, odprowadzone podatki oraz składki na ubezpieczenie społeczne i zdrowotne). Nie dotyczy to raczej Wietnamczyków, ale względnie niepewne i pewne statusy prawne dawały imigrantom większe szanse na znalezienie zajęcia zarobkowego odpowiadającego ich kwalifikacjom. W wypadku niektórych zajęć zarobkowych (jak na przykład usługi dla gospodarstw domowych) awans prawny zwykle nie wiązał się ze zmianami w charakterze wykonywanej pracy. W ograniczonym stopniu można mówić o wpływie awansu prawnego na awans zawodowy. W wypadku Wietnamczyków był on możliwy, ale jedynie w ramach niszy etnicznej, w której oferta lepszych zajęć zarobkowych była ograniczona, a jednocześnie tam koncentrowało się funkcjonowanie większości imigrantów z Wietnamu. W wypadku Ukraińców z kolei awans zawodowy mógł być mało prawdopodobny z powodu trudności wyjścia poza drugorzędny rynek pracy, gdzie dostępna była większość oferowanych im prac. W powyższych stwierdzeniach można też znaleźć odpowiedź na drugą z zaproponowanych hipotez.

Być może częściowo znajduje tu potwierdzenie teza Luin Goldring oraz Patricii Landolt (2012), które na podstawie badań przeprowadzonych wśród imigrantów w Kanadzie wykazały negatywny i długotrwały wpływ niepewnego statusu prawnego – rozumianego przez nie jako każdy status prawny niższy w hierarchii od zezwolenia na pobyt stały – oraz pracy gorszej jakości (*precarious work*) wykonywanej na początku pobytu na jakość pracy podejmowanej przez imigrantów w późniejszym okresie, nawet już po osiągnięciu przez nich pewnego statusu prawnego. Według ustaleń badaczek znacznie lepiej w kanadyjskiej gospodarce radzili sobie imigranci osiedleni w Kanadzie od razu na podstawie bezpiecznego statusu prawnego. W Polsce trudno jednak byłoby zweryfikować tę hipotezę, ponieważ – w przeciwieństwie do Kanady – brakuje grupy porównawczej: imigranci rzadko mają możliwość rozpoczęcia pobytu w Polsce od razu na podstawie pewnego statusu prawnego¹⁵.

Zarówno imigranci wietnamscy, jak i ukraińscy cenili sobie przede wszystkim dwa rodzaje awansu prawnego, motywowanego głównie potrzebą braku poczucia zagrożenia zatrzymaniem czy wydaleniem i, często idącym za tym, zakazem ponownego wjazdu, bądź potrzebą komfortu psychicznego. Po pierwsze, istotne dla nich było przejście od niepewnego do względnie pewnego statusu prawnego, a więc zalegalizowanie pobytu. Jak wynika z analizy, niepewny status prawny często był niedogodny dla imigrantów nie tyle ze względu na sytuację zawodową, ile z uwagi na brak poczucia bezpieczeństwa i stabilizacji wynikających

z ciągłego ryzyka kontroli, zatrzymania, wydalenia i tym samym ryzyka utraty źródła utrzymania siebie i rodziny czy niemożności podróżowania do kraju pochodzenia. Dopiero uregulowana sytuacja prawna dawała imigrantom możliwość dalszego awansu prawnego oraz budowania poczucia bezpieczeństwa i stabilności pobytu. Po drugie, zarówno przybyszom z Ukrainy, jak i Wietnamu zależało na pewnym statusie prawnym, ale tylko w postaci zezwolenia na pobyt stały, które dawało im stabilność pobytu bez konieczności uczestniczenia w czasochłonnym, kosztownym i niedającym gwarancji sukcesu procesie ubiegania się w urzędach o kolejne zezwolenia na pobyt czasowy i pracę. Jednocześnie, stosunkowo wielu badanych nie wykazywało szczególnego zainteresowania osiągnięciem najbezpieczniejszego statusu prawnego, tj. obywatelstwa polskiego. Z jednej strony, działa się tak dlatego, że obywatelstwo kraju pochodzenia miało dla nich wysoką wartość symboliczną i emocjonalną, więc nie chcieli ryzykować konieczności zrzekania się go. Z drugiej natomiast, obywatelstwo polskie nie dawało im dużo szerszego zakresu praw na rynku pracy ani większej pewności i stabilności pobytu, przez co nie byli wystarczająco zmotywowani do ubiegania się o naturalizację.

Awans prawny – poszerzając strukturę możliwości – może odgrywać ważną rolę w adaptacji imigrantów z Ukrainy i Wietnamu w polskiej gospodarce. W pierwszym rzędzie należy go jednak traktować w kategoriach środka dającego szansę na powodzenie imigrantów w tej sferze. Innymi słowy, prawa przypisane do poszczególnych statusów prawnych to jedynie element, który może, ale nie musi sprzyjać poprawie sytuacji ekonomiczno-zawodowej cudzoziemców.

W tym kontekście na podkreślenie zasługuje wspomniane na wstępie podmiotowe sprawstwo imigrantów. Jak pokazało badanie, ich decyzje – choć czasem zaskakujące z punktu widzenia dostępnych możliwości – stanowią jednak rezultat rachunku kosztów i korzyści oraz są przejawem dążenia do maksymalizowania dochodów, często niezależnie od tego, czy decyzje te pozostają w zgodzie z prawem państwa przyjmującego, czy nie.

Zapewne warto byłoby pogłębić zaproponowaną analizę, opierając się na wynikach badań ilościowych, choć o takie w Polsce jest jeszcze trudno. Dużą wartość w kontekście badania wpływu statusu i awansu prawnego na adaptację ekonomiczną imigrantów mogłyby wnieść badania panelowe lub retrospektywne o ilościowym charakterze, które pozwoliłyby na systematyczne i równoczesne śledzenie ścieżek legalizacji pobytu i zawodowych.

Podziękowania

Dziękujemy dr Aleksandrze Grzymale-Kazłowskiej, a także anonimowym recenzentom, za cenne uwagi do artykułu.

Przypisy

¹ Znacznie więcej badań na temat roli statusu prawnego w integracji ekonomicznej imigrantów przeprowadzono w krajach typowo migracyjnych, w szczególności w kontekście amerykańskim. W badaniach tych analizowano głównie wpływ trzech czynników: 1) statusu migracyjnego od razu po przyjeździe do kraju docelowego (por. Zimmermann, Constant 2005; Aydemir 2012; Cangiano 2012; Goldring, Landolt 2012); 2) akcji regularizacyjnych (na przykład Massey 1987; McKay, Markova, Paraskevopoulou 2011; Amuedo-Dorantes, Malo, Muñoz-Bullón 2013); 3) naturalizacji (por. Bratsberg, Ragan, Nasir 2002; Bevelander, DeVoretz 2008; OECD 2010, 2011). Większość z tych studiów miała charakter ilościowy. Główną barierą w realizacji kompleksowych badań na ww. temat jest brak baz, w których równocześnie

i systematycznie (a nie *ad hoc*) byłyby gromadzone dane na temat statusu prawnego imigrantów i wskaźników ich integracji ekonomicznej.

² Analizowane na potrzeby niniejszego artykułu wywiady z Ukraińcami i Wietnamczykami zostały zrealizowane w ramach kilku projektów badawczych. Były to wywiady prowadzone przede wszystkim w ramach badania realizowanego przez Ośrodek Badań nad Migracjami UW pt. „Polityka migracyjna jako instrument promocji zatrudnienia i ograniczania bezrobocia” (MPLM) (oznaczenie w kodzie wywiadu – PM). Ponadto pochodziły z następujących projektów Ośrodka Badań nad Migracjami UW: „Transgraniczne centrum wsparcia rynku pracy” (w kodzie wywiadu – TC), „Przerzut do pracy przymusowej w innych branżach niż seksualna – perspektywa Polski po akcesji do UE” (w kodzie wywiadu – PP), „Od zbiorowości do społeczności: rola migrantów osiedleńczych w tworzeniu się społeczności imigranckich w Polsce” (w kodzie wywiadu – ZS), jak również z projektu „Fundamental rights situation of irregular immigrants in the European Union” (badanie dla Międzynarodowego Instytutu Polityki Migracyjnej – ICMPD na zlecenie Agencji Praw Podstawowych; w kodzie wywiadu – FR). Przywoływane w dalszej części artykułu wypowiedzi imigrantów oznaczone są odpowiednio wskazanymi wyżej kodami, których początek oznacza nazwę badania, w ramach którego dany wywiad był zrealizowany. Kolejne elementy kodów wywiadów to oznaczenie narodowości respondenta (W – Wietnamczyk, U – Ukrainiec), numer wywiadu (w ramach danego badania) oraz oznaczenie płci respondenta (K – kobieta, M – mężczyzna). W kodzie jednego z wywiadów litera L oznacza, że był to wywiad z liderem społeczności.

³ We wspomnianych wyżej badaniach wywiady prowadzone były nie tylko z Ukraińcami i Wietnamczykami (choć właśnie przedstawiciele tych narodowości przeważali wśród respondentów), ale też w mniej licznych przypadkach – z obywatelami innych państw trzecich, jak na przykład Armenia, Białoruś. Wywiady były prowadzone z osobami dorosłymi, zwykle mającymi doświadczenia zawodowe w Polsce. Warto podkreślić, że analizowane na potrzeby tego artykułu wywiady, choć były realizowane w ramach różnych projektów badawczych, w dużej mierze poświęcone były właśnie funkcjonowaniu migrantów w wymiarze ekonomicznym, choć z różnych perspektyw. I tak, adaptacja ekonomiczna była przedmiotem zainteresowania w kontekście statusów prawnych migrantów, ryzyka pracy przymusowej w następstwie przerzutu czy specyfiki lokalnych rynków pracy. W trakcie wywiadów, poza ekonomicznym, omawiany był też społeczny oraz prawno-instytucjonalny wymiar funkcjonowania migrantów.

⁴ Jeśli chodzi o kształtowanie przez państwo sytuacji prawnej w sferze dostępu do polskiego rynku pracy za pomocą zmian w przepisach prawnych, to warto zauważyć, że w Polsce – odmiennie niż w innych państwach europejskich – dokonuje się stopniowa liberalizacja tych przepisów (Duszczyk 2012), a tym samym państwo przyczynia się do poszerzania struktury możliwości cudzoziemców.

⁵ Badania nad zmianą statusu prawnego imigrantów z nowych państw członkowskich UE wskutek rozszerzenia Unii Europejskiej podjęto w ramach projektu „Undocumented Workers’ Transitions” (patrz na przykład McKay, Markova, Paraskevopoulou 2011).

⁶ Prawo to przysługuje im od niedawna, tj. od 2012 roku, na mocy ustawy wdrażającej tzw. dyrektywę sankcyjną (ustawa z dnia 15 czerwca 2012 roku o skutkach powierzania wykonywania pracy cudzoziemcom przebywającym wbrew przepisom na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. z 2012 roku, poz. 769). W praktyce egzekwowanie tego prawa wymaga od imigrantów, po pierwsze, znajomości obowiązującego prawa, po drugie – odpowiedniej determinacji, by ubiegać się o ewentualne zadośćuczynienie. Nielegalne zatrudnienie bywa czasem w interesie obydwu stron, dlatego w sytuacji, gdy jedna z nich nadużywa nieformalnych umów, zwykle trudno jest o wyciągnięcie konsekwencji prawnych. Imigranci mogą też rezygnować z dochodzenia swoich praw z powodu obawy przed wydaleniem z Polski i utraty możliwości zarobkowania.

⁷ Projekt nowej ustawy o cudzoziemcach przewiduje prawo do zasiłków dla bezrobotnych także dla cudzoziemców o względnie niepewnym statusie prawnym, ale wypłacanych tylko na terytorium Polski w okresie ważności zezwolenia na pobyt i po spełnieniu ustawowych warunków do otrzymania tego zasiłku.

⁸ W świetle projektu nowej ustawy o cudzoziemcach osoby, które utracą pracę, będą miały miesiąc na poszukiwanie zatrudnienia na terytorium Polski.

⁹ Według projektu nowej ustawy o cudzoziemcach zezwolenie na zamieszkanie na czas oznaczony będzie wydawane na okres do trzech lat.

¹⁰ W świetle obowiązującej do 15 sierpnia 2012 roku ustawy z dnia 15 lutego 1962 roku o obywatelstwie polskim (Dz. U. nr 10, poz. 49 z późn. zm.), w procedurze nadania obywatelstwa polskiego przez Prezydenta wymagany był pięcioletni okres pobytu, natomiast procedura uznania za obywatela polskiego była dostępna tylko dla bezpieczeństwa i cudzoziemców o nieokreślonym obywatelstwie. Obecnie obywatelstwo jest przyznawane na mocy ustawy z dnia 2 kwietnia 2009 roku o obywatelstwie polskim (Dz. U. nr 0, poz. 161).

¹¹ Tematyką *quasi*-legalności (*semi-compliance*), polegającej na wykonywaniu pracy nielegalnie przy jednoczesnym posiadaniu prawa do pobytu w danym kraju, zajmowali się na przykład badacze z Oxfordu (Ruhs, Anderson 2010).

¹² Co ciekawe, aż 65 proc. obywateli Wietnamu i 65 proc. obywateli Ukrainy, którzy zalegalizowali swój pobyt w ramach abolicji z 2003 roku, po siedmiu latach od abolicji utrzymało legalny status pobytu. To stosunkowo duży odsetek w porównaniu do innych krajów, w których były przeprowadzane abolicje dla cudzoziemców (Departament Polityki Migracyjnej MSW 2012a). Prawdopodobnie wynika to z faktu, że zezwolenia na pobyt w ramach dwóch pierwszych abolicji mogli uzyskać tylko ci cudzoziemcy, którzy mieli zapewniony dochód i mieszkanie, a więc znajdowali się w relatywnie stabilnej sytuacji ekonomicznej.

¹³ W 2012 roku weszła w życie umowa o zabezpieczeniu społecznym między Polską a Ukrainą, dzięki której systemy emerytalne obydwu krajów będą gwarantowały świadczenia emerytalne z uwzględnieniem okresu przepracowanego w każdym z nich.

¹⁴ Kilku respondentów, których wypowiedzi były analizowane na potrzeby niniejszego artykułu, z uwagi na wiedzę na temat swojej grupy etnicznej, doświadczenie migracyjne oraz utrzymywane w społeczności migranckiej kontakty, było określanych mianem liderów.

¹⁵ Wyjątek stanowią cudzoziemcy polskiego pochodzenia mogący osiedlić się w Polsce w drodze repatriacji lub na podstawie zezwolenia na osiedlenie się przyznawanego na podstawie art. 52 ust. 5 Konstytucji RP oraz obywatele Unii Europejskiej.

Literatura

- Amuedo-Dorantes C., Malo M. A., Muñoz-Bullón F. (2013). New Evidence on the Impact of Legal Status on Immigrant Labor Market Performance: The Spanish Case. *Labour* 27(1): 93-113.
- Aydemir A. (2012). *Skill Based Immigrant Selection and Labor Market Outcomes by Visa Category*. IZA Discussion Paper No. 6433.
- Bakewell O. (2010). Some Reflections on Structure and Agency in Migration Theory. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36(10): 1689-1708.
- Baldwin-Edwards M., Kraler A. (2009). *Regularisations in Europe. Study on practices in the area of regularisation of illegally staying third-country nationals in the Member States of the EU*. Wiedeń: International Centre for Migration and Development.

- Bieniecki M., M. Pawlak (2010). *Strategie ukraińskich migrantów zarobkowych wobec polskiej rzeczywistości instytucjonalnej*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Bojar H., Gąsior-Niemiec A., Bieniecki M., Pawlak M. (2005). *Migranci na rynku pracy w Polsce. Wyniki badań przeprowadzonych wśród migrantów ekonomicznych i pracowników polskich*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Bratsberg, B., Ragan J. F., Nasir Z. M. (2002). The effect of naturalization on wage growth: A panel study of young male immigrants. *Journal of Labor Economics* 20(3): 568-579.
- Cangiano A. (2012). *Immigration policy and migrant labour market outcomes in the European Union: New evidence from the EU Labour Force Survey*. Fieri Working Papers.
- Dąbrowski P. (red.). (2012). *Praca przymusowa imigrantów w Polsce. Analiza na przykładzie społeczności ukraińskiej i wietnamskiej*. CMR Working Papers 58/116. Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami UW.
- Departament Polityki Migracyjnej MSW (2012a). *Ocena skutków abolicji dla cudzoziemców z 2003 r.* Warszawa: Ministerstwo Spraw Wewnętrznych.
- Departament Polityki Migracyjnej MSW (2012b). *Polityka migracyjna Polski w odniesieniu do obywateli Republiki Białorusi, Ukrainy i Federacji Rosyjskiej*. Warszawa: Ministerstwo Spraw Wewnętrznych.
- Departament Polityki Migracyjnej MSWiA (2007). *Spółeczność wietnamska w Polsce. Polityka migracyjna Wietnamu*. Warszawa: Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji.
- Duszczyk M. (2012). *Polska polityka imigracyjna a rynek pracy*. Warszawa: ASPRA-JR.
- Duszczyk M., Lesińska M., Stefańska R., Szczepański M., Szulecka M. (2010). Polityka migracyjna w Polsce oraz jej wpływ na napływ i osiedlanie się imigrantów, w: A. Górny A., I. Grabowska-Lusińska, M. Lesińska, M. Okólski (red.), *Transformacja nieoczywista. Polska jako kraj imigracji*, s.69-124. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Fihel A. (red.) (2011). *Recent Trends in International Migration in Poland. The 2011 SOPEMI report*. CMR Working Papers 52/110. Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami UW.
- Głąbicka K., Halik T., Sawicka A. (1999). *Studia nad przezutem migrantów*. CMR Working Papers 23. Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami UW.
- Górny A., Grzymała-Kazłowska A., Kępińska E., Fihel A., Piekut A. (2007). *Od zbiorowości do społeczności: rola migrantów osiedleńczych w tworzeniu się społeczności imigranckich w Polsce*. CMR Working Papers 27/85. Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami UW.
- Górny A., Kępińska E. (2005). Małżeństwa mieszane w migracji z Ukrainy do Polski. *Przegląd Polonijny*, z. 3: 59-75.
- Górny A., Kindler M., Piekut A., Stefańska R., Szulecka M. (2010). Wybrane aspekty integracji imigrantów: w poszukiwaniu mechanizmów sprzyjających dalszemu napływowi cudzoziemców do Polski, w: A. Górny, I. Grabowska-Lusińska, M. Lesińska, M. Okólski. *Transformacja nieoczywista. Polska jako kraj imigracji*, s.188-231. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Grabowska-Lusińska I. (2012). *Migrantów ścieżki zawodowe bez granic*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Goldring L., Landolt P. (2012). *The Impact of Precarious Legal Status on Immigrants' Economic Outcomes*. IRPP Study no. 35.
- Groenendijk K. (2004). Legal Concepts of Integration in EU Migration Law. *European Journal of Migration and Law* 6(2): 111-126.
- Gross T. (2005). Integration of Immigrants: the Perspective of European Community Law. *European Journal of Migration and Law* 7(2): 145-161.

- Grzymała-Kazłowska A. (2004). Migranci z krajów mniej rozwiniętych gospodarczo niż Polska: przypadek Wietnamczyków, w: J. Grzelak, T. Zarycki (red.), *Spółeczna mapa Warszawy*, s. 389-414. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Grzymała-Kazłowska A. (red.) (2008). *Mędzy wielością a jednością. Integracja odmiennych grup i kategorii migrantów w Polsce*. Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami UW.
- Grzymała-Kazłowska (2013). *Od tożsamości i integracji do społecznego zakotwiczenia – propozycja nowej koncepcji teoretycznej*. CMR Working Papers 64/122. Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami UW.
- Grzymała-Kazłowska A., R. Stefańska, M. Szulecka (2008). Różnice i podobieństwa w integracji migrantów o różnym statusie prawnym, w: A. Grzymała-Kazłowska (red.) *Mędzy wielością a jednością. Integracja odmiennych grup i kategorii migrantów w Polsce*. Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami UW.
- Halik T. (2006). *Migrancka społeczność Wietnamczyków w Polsce w świetle polityki państwa i ocen społecznych*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Kępińska E. (2007). Sytuacja rodzinna i wzór migracji Ukraińców i Wietnamczyków w województwie mazowieckim, w: A. Górny, A. Grzymała-Kazłowska, E. Kępińska, A. Fihel, A. Piekut (2007), *Od zbiorowości do społeczności: rola migrantów osiedleńczych w tworzeniu się społeczności imigranckich w Polsce*, s. 55-68. CMR Working Papers 27/85. Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami UW.
- Kindler M. (2011). *A 'Risky' Business? Ukrainian Migrant Women in Warsaw's Domestic Work Sector*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Kindler M., Szulecka M. (2013). The Economic Integration of Ukrainian and Vietnamese Migrant Women in the Polish Labour Market. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 39(4): 649-671.
- Kindler M., Szulecka M. (2010), Integracja ekonomiczna migrantek na polskim rynku pracy, w: M. Kindler, J. Napierała (red.), *Migracje kobiet z i do Polski. Przegląd badań*, s. 138-160. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Klaus W. (red.) (2011). *Ziemia obiecana? Warunki pracy cudzoziemców w Polsce*. Warszawa: Stowarzyszenie Interwencji Prawnej.
- Kłorek N., Szulecka M. (2013). *Migranckie instytucje ekonomiczne i ich wpływ na otoczenie. Przykład centrów handlowych w Wólce Kosowskiej*. Raport z badań. Analizy – Raporty – Ekspertyzy nr 2. Warszawa: Stowarzyszenie Interwencji Prawnej.
- Kloc-Nowak W. (2007). *Funkcjonowanie imigrantek z Ukrainy na polskim rynku pracy – sytuacja obecna i rekomendacje dla społeczeństwa przyjmującego*. Warszawa: Stowarzyszenie Interwencji Prawnej.
- Massey D. (1987). Do Undocumented Migrants Earn Lower Wages than Legal Immigrants? New Evidence from Mexico. *International Migration Review* 21(2): 236-274.
- Maśliński K. (2011). Prawne regulacje w zakresie dostępu do ochrony zdrowia nieudokumentowanych migrantów i cudzoziemców ubiegających się o ochronę międzynarodową w Polsce, w: A. Chrzanowska, W. Klaus (red.), *Poza systemem. Dostęp do ochrony zdrowia nieudokumentowanych migrantów i cudzoziemców ubiegających się o ochronę międzynarodową w Polsce*, s. 23-44. Warszawa: Stowarzyszenie Interwencji Prawnej.
- McKay S., Markova E., Paraskevopoulou A. (2011). *Undocumented Workers' Transitions. Legal Status, Migration, and Work in Europe*. Nowy Jork, Londyn: Routledge.
- Merton R. K. (1996). *On Social Structure and Science*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (2012). *Polityka migracyjna Polski – stan obecny i postulowane działania*. Warszawa: Ministerstwo Spraw Wewnętrznych.
- Mroczek I., Szulecka M., Tulińska I. (2008). Wólka Kosowska jako miejsce skupiające aktywność ekonomiczną Wietnamczyków, w: A. Grzymała-Kazłowska (red.), *Mędzy jednością a wielością. Integracja odmiennych grup i kategorii migrantów w Polsce* Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami UW.

- OECD (2010). *International Migration Outlook 2010*. Paris: OECD.
- OECD (2011). *Naturalisation: A Passport for the Better Integration of Immigrants?* Paris: OECD.
- Okólski M. (1997). *Najnowszy ruch wędrowniczy z Ukrainy do Polski. Charakterystyka strumieni, cech migrantów i okoliczności pobytu w Polsce*. CMR Working Papers 14. Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami UW.
- Ruhs M., Anderson B. (2009). Semi-compliance and illegality in migrant labour markets: an analysis of migrants, employers and the state in the UK. *Population, Space and Place* 16(3): 195-211.
- Stola D. (1997). *Rodzaje i mechanizmy migracji zarobkowych do Polski*. CMR Working Papers 11. Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami UW.
- Szulecka M. (2012). The Right to be Exploited: Vietnamese Workers in Poland, w: Ch. Van den Anker, I. van Liempt (red.), *Human Rights and Migration. Trafficking for Forced Labour*, s.161-192. Houndmills Basingstoke Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Szymańska-Matusiewicz G. (2012). *Abolicja jako element polskiej polityki migracyjnej*. Infos 19(133). Warszawa: Biuro Analiz Sejmowych.
- Szymańska-Zybertowicz (2011a). Bezpieczeństwo socjalne to za mało. Polska polityka społeczna a zagadnienie integracji społecznej imigrantów. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* z. 2: 235-249.
- Szymańska-Zybertowicz (2011b). *Nieobecne wyzwanie? Integracja jako zadanie polityki społecznej wobec cudzoziemców w Polsce po roku 1989*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Wysieńska K. (red.) (2012). *Sprzedawać, gotować, budować? Plany i strategie Chińczyków i Wietnamczyków w Polsce*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Wysieńska K. (2010). Nguyen, Serhij, czy Piotr? Pilotażowe badanie audytowe dyskryminacji cudzoziemców w rekrutacji, w: W. Klaus (red.), *Sąsiedzi czy intruzy? O dyskryminacji cudzoziemców w Polsce*, s. 337-360. Warszawa: Stowarzyszenie interwencji Prawnej.

You've got Starbucks and Coffee Heaven... I Can Do This!

Spaces of Social Adaptation of Highly Skilled Migrants in Warsaw

Aneta Piekut^{*}

This article fills a gap in migratory research in Poland by exploring patterns of social adaptation of intra-EU migrants living temporarily (i.e. up to five years) in Poland. The paper explores the spaces of everyday social practices of people of British, French and German nationality that came to work here or followed a family member and uncovers a family and female perspective on social adaptation of highly skilled elite migrants in Warsaw. It presents original empirical material employing creative research techniques gathered in Warsaw. The study reveals that social adaptation of intra-EU highly skilled migrants is spatially selective and expats develop connections with spaces related to their family life reproduction, such as international schools, expatriate associations and places of leisure and consumption. The article argues that more attention should be paid in future research to intra-EU mobility and the gender imbalance in accessing particular local resources, such as the labour market.

Keywords: highly skilled migration, expatriates, intra-EU mobility, social adaptation, Warsaw, Poland

Introduction

The 1989 uprisings in Central and Eastern Europe triggered political, economic and societal transformations. These transformations led to foreign direct investment and the expansion of transnational corporations into the former Socialist Bloc. Particularly in the 1990s, various executives and experts in Warsaw constituted the 'visible heads' of the 'invisible hand of the market' that structured the transformation of the Polish economy (Rudolph, Hillmann 1998). At that time, Poland was lacking specialists with the appropriate skills and knowledge required by international companies, so the inflow of capital was naturally accompanied by an inflow of brainpower. Contrary to predictions made at the beginning of the systemic transformation in Poland (Iglicka 2000; Rudolph, Hillmann 1998), inflows of specialists from 'developed' countries have not diminished. Because of the concentration of diplomatic posts, international organisations' branch offices and foreign capital, the number of foreign executives and professionals in Warsaw is much higher than in other Polish cities. However, the majority only stay temporarily in Poland, forming expatriate communities.¹

^{*} Interdisciplinary Centre of the Social Sciences, University of Sheffield. Address for correspondence: a.piekut@sheffield.ac.uk.

The two decades since the systemic transformation have brought a considerable amount of research devoted to immigrant adaptation in Poland (see for example edited books: Górny, Grabowska-Lusińska, Lesińska, Okólski 2010; Grzymała-Kazłowska 2008a; Ząbek 2002). However, I argue that not enough attention has been paid to the social performance of the most skilled migrants, such as workers of transnational corporations, foreign diplomats, and various specialists, including foreign engineers, medical doctors and academics, who are present in the Polish labour market (Fiheł, Kaczmarczyk, Stefańska 2013). The Polish accession to the European Union (EU) in 2004 and reduction in restrictions on undertaking employment in Poland for citizens of all EU countries in 2007 have both contributed to improvement of the Polish position among other migratory destinations (Okólski 2010). Skilled migration and more flexible forms of mobility are central for EU integration processes and shaping a new map of European migration (King 2002). Considering the intra-EU mobility agenda of ‘free movement’ for citizens of all member states (Directive/2004/38/EC), it is worth studying how mobile EU citizens develop their ordinary lives in other European countries, since *this new form of freedom, European freedom, deserves to be explored* (Favell 2008: 3).

This article fills a gap in research on migration by exploring patterns of adaptation of intra-EU migrants living temporarily (i.e. up to five years) in Warsaw and working in highly skilled occupations or not currently working, but possessing higher qualifications or education, as specified by the International Standard Classification of Occupations ISCO-88 (OECD 2001).² Particularly, the paper investigates the social adaptation of people of British, French and German nationality living in the Polish capital. It does so by applying a human geography approach to studying processes of social adaptation, i.e. it looks at the spaces and places of everyday social practices. The paper is organised as follows. In the literature review I discuss the spatial dimension of adaptation and its specificity for highly skilled migrants; what places and spaces are important in the lives of expatriates, what they do in these places and with whom. The importance of the spatiality of their adaptation is discussed from the perspective of the different roles that migrants of different genders play in reproduction of these spaces. After setting the research frameworks and questions, I introduce the techniques used to gather empirical material and the usefulness of the creative methods that I applied. The central part of the paper is divided into two parts. In the first part I explore migrants’ perceptions of Warsaw (existing before arrival in the city and confronted with experiences within the first days spent there) and their mental maps of the city. In the second part I unpack the material, emotional and social aspects of the places outside home and the workplace that have proved to be the most important for their social adaptation. In the concluding section I lay out the implications of the study for future migration research in Poland.

Spatiality of adaptation

Place and space are central concepts of human geography and urban sociology.³ Space is assumed to be more abstract, while place is more experienced on an everyday basis. Space might be physical if it encompasses a set of locations, sites, objects, etc., or it might be social if it is a space of lived interactions (Elden 2009). Space is always a product of social practices, so even physical space might be social, and it is not static, but is reproduced in everyday life (Lefebvre 1991). A location becomes a place when it is given a meaning by a person (e.g. it becomes my neighbourhood, my home) or a whole group (e.g. the Parade Square in Warsaw) (Cresswell 2009). Apart from their material and emotional dimensions, places are also locations where social interactions occur. Since spaces and places are socially constructed, through space-making practices people enter into new communities or wider socio-cultural environments, in other words *mobilities create spaces and stories – spatial stories* (Cresswell, Merriman 2010: 5). Indeed, spatial mobility manifests itself in entering, being in and leaving different places and spaces. International migrants start their movement in one

country, where they have their places of living, social life, leisure, work, education, etc., then they move into different social spaces where they re-establish some of the previous places of everyday life. In the case of highly skilled migrants, who are also a very highly mobile group, these practices of re-creation of social spaces have to be repeated relatively frequently in different socio-cultural contexts. Moreover, their social spaces might span two or more national contexts and become a transnational social space (Faist 2004; Glick Schiller 1999), or if they connect two localities of everyday social practices they become translocal spaces (Brickell, Datta 2011).

The spatial practices of privileged migrants were investigated extensively by Fechter (2007) in her study of expatriate communities in Jakarta. Observing their everyday lives, she revealed how these highly skilled migrants carved out their spaces and produced boundaries performing their daily, routine activities, for example in their housing preferences, means of transport used and specific leisure and consumption activities of choice. Although their international lives were fluid, their local lives were static and fixed in particular places which preserved them from *the gaze of the Other*. Fechter's (2007) study demonstrates how much the spatial is related to social distance (Bourdieu 1989) – that spatial proximity does not generate social nearness, and social distance can be kept although people might have opportunities to encounter the local population (Simmel 1950[1908]). The social adaptation of highly skilled migrants in Fechter's (2007) study and other studies of expatriate communities has been influenced by racial differences among local and expatriate populations (cf. Hindman 2008; Leonard 2010), but such differences do not apply in the Polish case.⁴ It is worth investigating how people of different socio-cultural background and lifestyles – who are racially 'invisible' – spatially situate their lives in Polish society and local communities in Warsaw.

Previous studies in Warsaw have shown that highly skilled migrants constitute a heterogeneous group in Warsaw with adaptation strategies ranging from settling in and integration to more surface adaptation by employing 'cosmopolitan practices' (Nowicka, Rovisco 2009) on the local and global scale (see the study by Piekut 2009). The crucial role in social adaptation of highly skilled foreign workers living in Warsaw was played by specific types of places, such as expatriate clubs and organisations, international schools and some exclusive leisure places. These findings correspond with research outcomes in other locations. For example, Beaverstock's (2008) study in Singapore, which investigated the transnational aspects of expatriate British clubs in Singapore, or Moore's (2008) study of the role played by a German school in transnational class reproduction. These spaces facilitate networking with expatriates of the same (the school) or dissimilar nationality (the club).

Place has not always been recognised as a significant component of socio-cultural adaption. For example, in a study in Australia and Indonesia, Colic-Peisker (2010: 483) argued that hyper-mobile expats do not develop attachments with any location, but *profession was the main anchor⁵ of their identity-belonging*. Other research argued that employing a spatio-temporal approach to the investigation of the everyday social practices of transnational migrants helps to reveal the importance of particular cultural and social capitals in their social performance (Cook 2011). However, the study in Prague focused on a wider, urban area as place and people that were employed. This raises the question of the everyday geographies of highly skilled migrants within the particular urban context. In this study I analysed how the social lives of expatriate communities are localised in Warsaw; what places are important for their everyday practices and what is their specificity in material, emotional and social dimensions. In other words, if and why some places are meaningful locations for the everyday lives of highly skilled intra-EU migrants, and with whom they interact in these places. In what sense could place still matter for people involved in temporary migration?

The gender dimension of expatriate spaces

The workplace is a primary site of expatriate life (Leonard 2010). But it is not necessarily a primary site of expatriate social life (Willis, Yeoh, Fakhri 2002). Previous studies conducted in Warsaw with highly skilled foreign workers of transnational corporations have also demonstrated that the migratory patterns of these migrants are associated with their work experience in the local and international labour markets, but their social lives were to a great extent developed outside the company and thanks to activities performed by their spouses or partners (Piekut 2009). Indeed, the workplace is an important location of adaptation, socialisation and inter-cultural contact, but from the perspective of the entire family and both partners (whom I also consider highly skilled migrants if they have appropriate skills or education), other places play a more vital role for ordinary social activities.

The importance of the wider household context of expatriates' adaptation comes to the fore naturally when we recognise the existing gender dimension of migration and social adaptation processes (Willis *et al.* 2002). Women adapt differently to the new socio-cultural context than men, and gender relations should not be overlooked in migration studies (Kofman, Raghuram, Merefield 2005). The differences exist among the most privileged migrants too: the majority of highly skilled migrants who are in paid employment are men, and their spouses/partners – who follow them in migration – are women. In the literature the latter are termed a 'migration tail' (Coles, Fechter 2008), 'trailing spouses' (Leonard 2010), 'tied migrants', 'constrained migrants' or 'secondary migrants' (Yeoh, Willis 2005) – all of the designations assume a passive role of highly skilled women in the migratory process (Thang, MacLachlan, Goda 2002) and do not recognise the more complex relations within households regarding mobility decisions and settlement activities (Kofman *et al.* 2005).

Because of the gender bias among highly skilled migrants regarding their work status, highly skilled male migrants very often perform as professional business managers, while their female spouses or partners act as managers responsible for the social life of the family. The spatial adaptation of highly skilled migrants is then highly gendered, as other scholars acknowledge that *without a consideration of the global capitalist city as a space of transnational people flows anchored in specific local urban geographies, much of it still remains gender-blind* (Yeoh, Willis 2005: 212). Working male migrants socialise on weekdays at the workplace, hobby clubs and restaurants where they combine business and social activities (Beaverstock 2008), but after work and over the weekend their lives are embedded in other places, such as international schools or social organisations, which prosper thanks to the unpaid and voluntary work of their spouses/partners. Previous studies in Warsaw have concentrated on a male perspective on highly skilled migration (Piekut 2009; Rudolph, Hillmann 1998; Szwąder 2002). This paper uncovers a family and female perspective on social adaptation of highly skilled elite migrants in Warsaw. Specifically, it does so by investigating the role of gender in the spatial dimension of highly skilled migrants' adaptation, and how 'gender geographies of power' (Pessar, Mahler 2003) operate at the local level, i.e. within Warsaw communities.

Studying intra-EU migrants in Warsaw

Obtaining accurate figures on highly skilled intra-EU migration to Poland is difficult, if not impossible. Until 2007, most citizens of European Union countries were obliged to apply for a work permit prior to undertaking employment in Poland, so their occupational level and positions were recorded (for details see Górny, Piekut, Stefańska 2012). Since then, however, all EU citizens have been exempted from the requirement to apply for a work permit, although if they plan to stay in Poland over three months they are obliged to register their stay, which means that some general patterns of EU citizens' immigration regarding their region of

work in Poland, nationality and gender of applicants can be traced. In 2007-2011 approximately 7 000 EU citizens registered a temporary stay in Poland annually, and approximately 1 000 registered a long-term – i.e. over five-year – stay (see Table 1). The most numerous groups came from Germany, France, the United Kingdom, Italy and Spain, and 89 per cent of all EU citizens applied for a temporary stay. Intra-EU migration to Poland is masculinised, and the percentage of women varies from 15-20 per cent (Italy, Greece, Germany) to approximately 40-45 per cent (Slovenia, Slovakia, Sweden, Czech Republic). Latvia is the only country where women predominate among migrants (almost 60 per cent of applications). In the presented research I focused on the three most numerous groups, namely citizens of Germany, France and the United Kingdom, for whom Warsaw was one of the most important destinations (Office for Foreigners 2004⁶).

Table 1. Applications of EU citizens for temporary and long-term stay in Poland in 2007-2011

Citizenship	Temporary stay ^a			Long-term stay ^b		
	N	%	<i>of whom % women</i>	N	%	<i>of whom % women</i>
France	3 068	7.4	32.5	345	6.6	22.6
Germany	15 737	37.8	16.0	1 465	28.1	22.9
Great Britain	2 887	6.9	25.9	428	8.2	15.7
All applications	41 619	100.0	26.7	5 211	100.0	27.5

^a EU citizens are required to apply in case of a stay longer than three months and shorter than five years in Poland.

^b EU citizens are required to apply in case of a continuous stay longer than five years in Poland.

Source: Office for Foreigners (2011).

This paper is based on 21 in-depth interviews conducted in 2011 and 2012 with migrants originating from Germany, France and the United Kingdom. Additional research material was obtained from interviews with six key informants of each nationality (representatives of social organisations and international schools) and three group meetings organised by a relocation company that planned to open a social club for expatriates in Warsaw – each meeting gathered about 10 English-speaking women. Most of the individual interviews, except four, were conducted in English, transcribed verbatim and coded. The interviewees were found through a snowball method and the key informants constituted six starting points of the whole sample. Among the interviewees, eight people have German citizenship, six – French, five – British, and one person was of dual French-British nationality⁷. The sample is diversified by age (minimum 29, maximum 58 years old), marital status (two thirds are married), year of arrival in Poland (most migrations occurred after 2000) and work status (see Table 2).

The purpose of the study was to capture the influence of mobility and gender for space-creating practices in Warsaw. Most of the interviews were conducted with temporary migrants, e.g. people living in Poland less than five years, who have been involved in international migration before. However, some settled migrants were included as a control group, but reporting their adaptation in detail is beyond the scope of the paper and I focus on the former group. I further recognise that, alongside the division into temporary and settled migration, both groups could be further divided into primary and secondary migration. As a primary migrant I understand a person whose situation led to the joint decision to migrate, and as a secondary migrant – a person who follows a primary migrant. For example, a common case would be one person following a spouse/partner/parent who is offered a job abroad. A comparison of the migration status with the work status of informants reveals a gender imbalance among people who are primary and secondary migrants and those who are in paid employment and do not work, although they used to work before engaging in interna-

tional migration (see Table 3). Most of the female informants are secondary migrants who are not currently in paid employment; however, all of them used to work in their countries of origin. Interestingly, two male secondary migrants, who followed their female partners in migration to Poland, classified themselves as part-time working freelancers.

Table 2. Socio-demographic profile of respondents

Gender	Female	Male	
	13	8	
Age group	29-39	40-44	45-58
	10	6	5
Citizenship	British	French	German
	5/6	6/7	8
Arrival year	1990-1999	2000-2009	2010-2011
	3	11	7
International migration	First	Consecutive	
	6	15	
Marital status	Married	Partnership	Single
	14	5	2
Spouse/partner citizenship	Polish	Fr./UK/Ger.	Other
	4	12	3
Spouse/partner country of residency	Poland	Other	
	17	1	
Children	Yes	No	
	16	5	
Child(ren)'s country of residency	Poland	Other	Poland and other
	17	0	2
Education	Secondary	Tertiary	Other
	3	17	1
Work status	Full-time job	Part-time job	Not in paid employment
	12	2	7

Source: own elaboration.

Table 3. Informants by gender and work status

Gender	Female		Male	
	13		8	
Type of migrant	Primary	Secondary	Primary	Secondary
	6	7	6	2
Paid employment in Poland	Yes	No	Yes	Yes
	6	7	6	2
Paid employment prior to international migration	Yes	Yes	Yes	Yes
	6	7	6	2

Source: own elaboration.

Semi-structured in-depth interviews, ranging from one hour to two and a half hours, were conducted with all participants, and the same interview schedule was followed: migration history, migration to Poland, important places of everyday life, social life in Warsaw, social networks in other countries and migratory plans. The interviews were supplemented with creative techniques which were tailored to enhance exploration of research problems and questions (Mason, Dale 2010; Mason, Davies 2010). Informants were asked to draw a mental map of the places that are important to their everyday lives and activities both in and outside Warsaw (including abroad). The assumption was that while drawing the maps it is easier to recollect and express individual experiences (Spencer 2011). It has been recognised that drawing techniques are related to personal skills and personality (Wheeldon, Faubert 2009), so respondents were shown some example maps. The exercise comprised two parts: first, interviewees were asked to draw the map, describe the drawn places and explain why they were important to them; secondly, they were asked to ascribe people whom they see regularly to these places: family, friends and acquaintances. The mental map exercise was introduced after the introductory questions on migration history and the move to Poland, so interviewees often added some extra notes or marks to the maps throughout the entire interview. In the post-fieldwork phase the maps were analysed alongside the oral/interview material.⁸

Ambivalent perceptions of Warsaw

Space is not static, but it is constantly in the process of being made in social practices and constituted through ‘interrelations’; foremost it is mentally constructed, so each person perceives the same space differently and assigns different meanings to the same space or particular places (Massey 2005: 9). Perceptions matter, because the way people imagine space influences their actions. In this section I first introduce the perceptions of Warsaw – as one urban space – that informants held just before migration, and how the perceptions evolved during the first days of their stay in Poland. In the second section mental maps of significant spaces of adaptation are presented.

In Fechter’s (2007) study of the expatriate community in Jakarta, the city space was perceived as ‘distant’, ‘dirty’, ‘chaotic’ and ‘dangerous’ representing *everything that is feared, disapproved and unknown* (Fechter 2007: 62). This study in the Polish capital demonstrates that the perceptions of highly skilled intra-EU migrants on the city are between the dichotomy of ‘safe inside’ and ‘dangerous outside’ and are more ambivalent. A duality exists in the informants’ narratives on the city, including its lifestyle and urban space. For example, Bernard⁹ – German executive, primary migrant – notices that although Poland is located closer to Munich (his previous location) than to London, it would be easier for his family to move to the latter city, *because moving to Poland it is the psychological distance (...) [and] in the perception of people Poland is not in the centre of Europe as it is geographically*. At the same time Warsaw attracts him as an interesting labour market and place to develop his own professional career and gain valuable cultural capital for his spouse and children.

The intra-EU migrants’ narratives reveal that Warsaw and Poland in their perceptions is a space *between* ‘past’ and ‘present’, ‘old’ and ‘new’, ‘distant’, ‘exotic’ places and ‘familiar’, ‘European’ places. Such initial experiences of the city reflect the self-image of Warsaw, which is *uncomfortably self-positioned between ‘polluted’ East and ‘mythical’ West* (Bartmański 2012: 151). A German female who was born in German Democratic Republic, Katharina, found her childhood memories in the old-fashioned small shops and markets, but at the same time she was astonished by modern skyscrapers and shopping malls. She summarises her ambivalent impressions:

I really liked the city from the beginning. And I think this might be interesting because I grew up in the eastern part of Germany and something reminded me of my childhood. This is funny because some things, for example these little markets, these kiosks, these Banacha or Hala Mirowska [markets] – this was like in the eighties when I grew up. And I was wondering [surprised] there are still such places here because I thought it was even more Western like in the sense of even more modern. On the other hand, I was very impressed by, for example Złote Tarasy or the shopping malls because this is even better than Düsseldorf or Cologne... This is something we did not expect... (F, Ger, 32, sm¹⁰).

Similar West/East or old/new binaries were present in the narratives of other respondents. Anne, a British female, who arrived in Warsaw following her husband with the whole family, reports contrasts in the city architecture as a *striking (...) mixture of old and new* representing the socialist past and values and *so much freedom and growth and the future* at the same time. Relying on their previous knowledge and initial perceptions based on the external city outlook, informants seemed to be confused as to what approach towards life in Warsaw they should take. On the one hand, as one female French diplomat notices, it is *still Europe*; however, the ‘still’ denotes her distance and lack of familiarity. On the other hand, *this is not Africa*, as another woman says. Even without being asked about it, informants brought up the topic of safety, mentioning in their narratives that they felt comfortable and safe in Warsaw, because the crime level is not high as previously assumed (*I’ve been to a lot of worse places than Poland*, as John concludes) and because they can fulfil most of their consumption and lifestyle needs. Hilke:

You have told me you feel safe and comfortable in Warsaw. Why is it so?

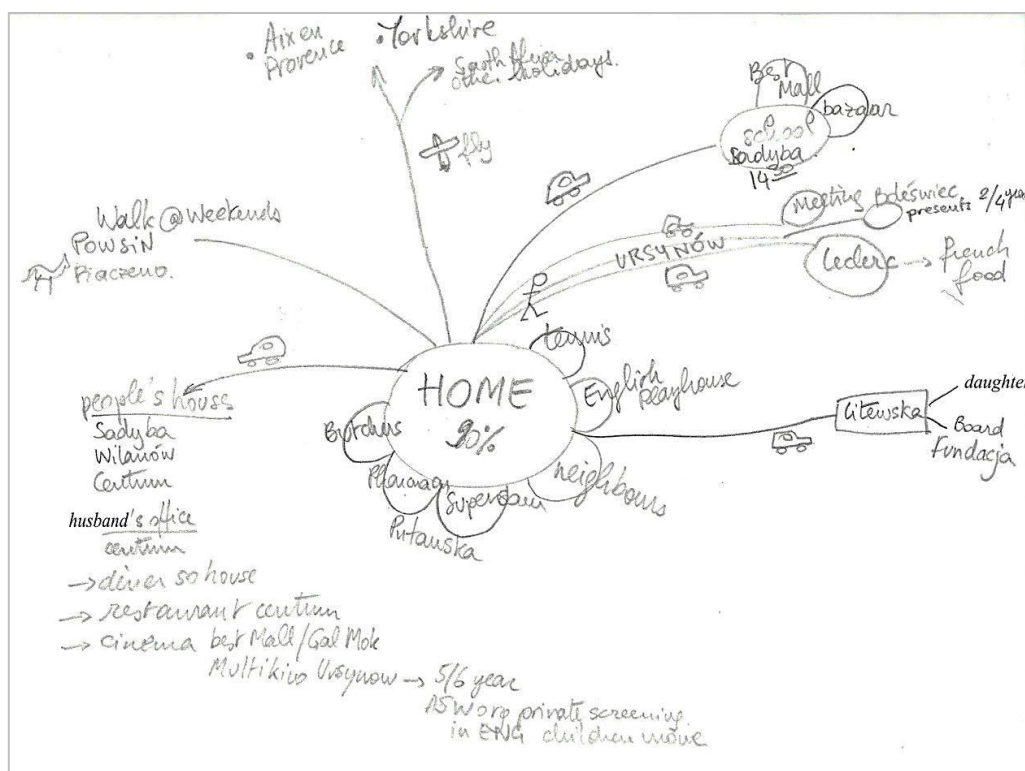
You get everything for life to which you’re used to from Germany which compared to Kosovo is a luxury. I don’t have a feeling there is a lot of crime going on in Warsaw. Because to places I go, I feel safe. Which was not like that in Kosovo, so I might only compare to Kosovo and Germany. While Kosovo is on the lowest level. That is why I feel safe and because I can get everything that I need. I like the food, I like the city and now I have people. This is why I feel comfortable (F, Ger, 32, sm).

Contrary to the perceptions of expatriates living in more geographically and culturally distant countries from their countries of origin, expatriates in Warsaw do not perceive the local society as ‘dangerous’, ‘chaotic’ and ‘dirty’, as the ‘outside’ world, but at the same time the city is not ‘European’ in the way they are familiar with and it brings *a lot of uncertainty*, as one respondent mentioned. Such ambivalent perceptions indicate that highly skilled migrants enter a ‘liminal space’, located in between two other contexts that are *recognised fixed points in space-time* (Turner 1967: 97). Comparisons of Poland with other countries where respondents used to live (usually postcolonial areas) indicate that they mentally negotiate the status of Warsaw as a space which is at the same time ‘here’ and ‘there’. In this paper I argue that uncertainty and ambiguity are overcome by establishing new places of everyday life, so ‘normalcy’ can be reintroduced. Thus, in this ambivalently perceived urban setting temporary intra-EU migrants recreate their everyday spaces through which they enter into local society and their mobile lives become locally embedded. Some general patterns among the mental maps are observed:

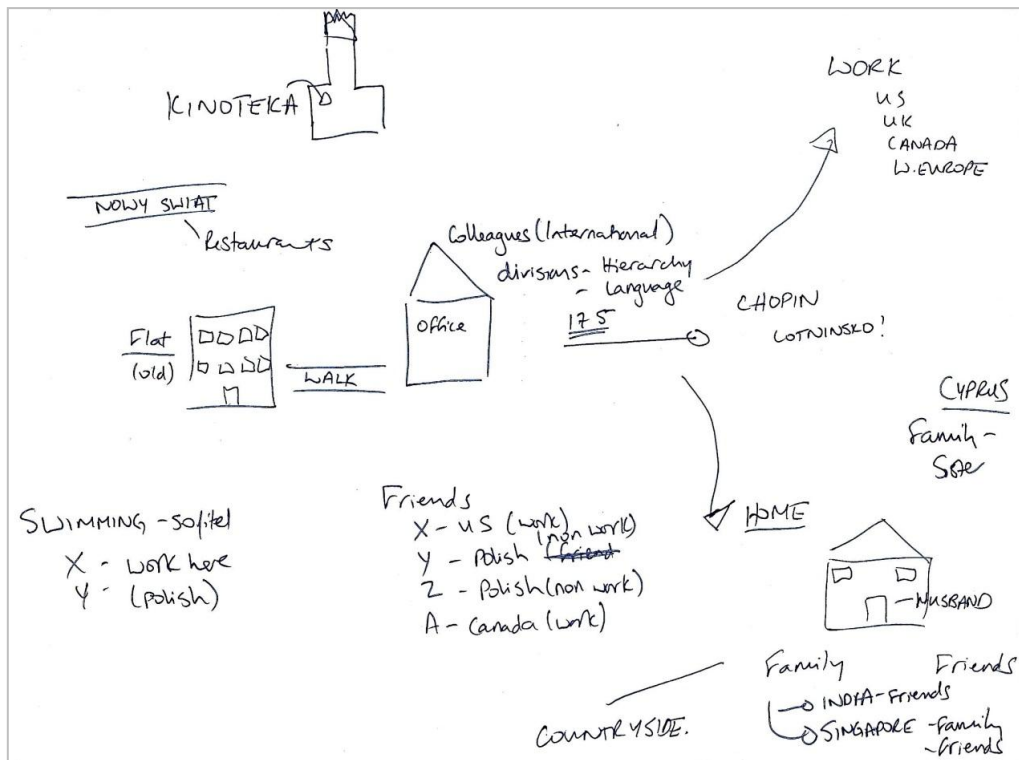
1. *Centrality of home*. In most mental maps ‘home’ was located in the central part of the drawing, and was in Warsaw. There were two exceptions: one female primary migrant had moved to Warsaw alone, so her emotional home had remained in Great Britain with her husband (see Figure 2); and another single, male primary migrant put his workplace in the central part of the map, explaining that this was the place where he spent most time (*I just sleep, cook, eat, watch TV, listen to music, read*

- [there]). The people that moved to Poland with important people and familiar physical objects brought with them a sense of home (Gordon 2008; Wiles 2008). Strategies of re-making home by temporary migrants are beyond the scope of this paper and will be investigated elsewhere.
2. *Embeddedness in locality.* The maps of secondary migrants are to a greater extent embedded in local communities than the maps of primary migrants. For example, in Rachel's map (Figure 1), her home is surrounded by a set of local services and shops which flourish around the house. The mapping exercise along with expatriate narratives demonstrated that contrary to some opinions, they do not form 'uprooted' transnational cosmopolitan elites (Sklair 2001), but situate their everyday lives locally.
 3. *Transnational connections.* Connections with places outside Poland were more visible in the mental maps of temporary migrants than among the maps of the settled ones. They included the names of cities or countries where their family and close friends live, so descriptions were more general in comparison to descriptions of specific places in Warsaw. This difference indicates a dissimilar intensity and scope of transnational connections in different national spaces (Faist 2004) – while outside Poland ties are long-term and based on kinship, everyday relations in Poland are built upon frequent interactions and based on mutuality.

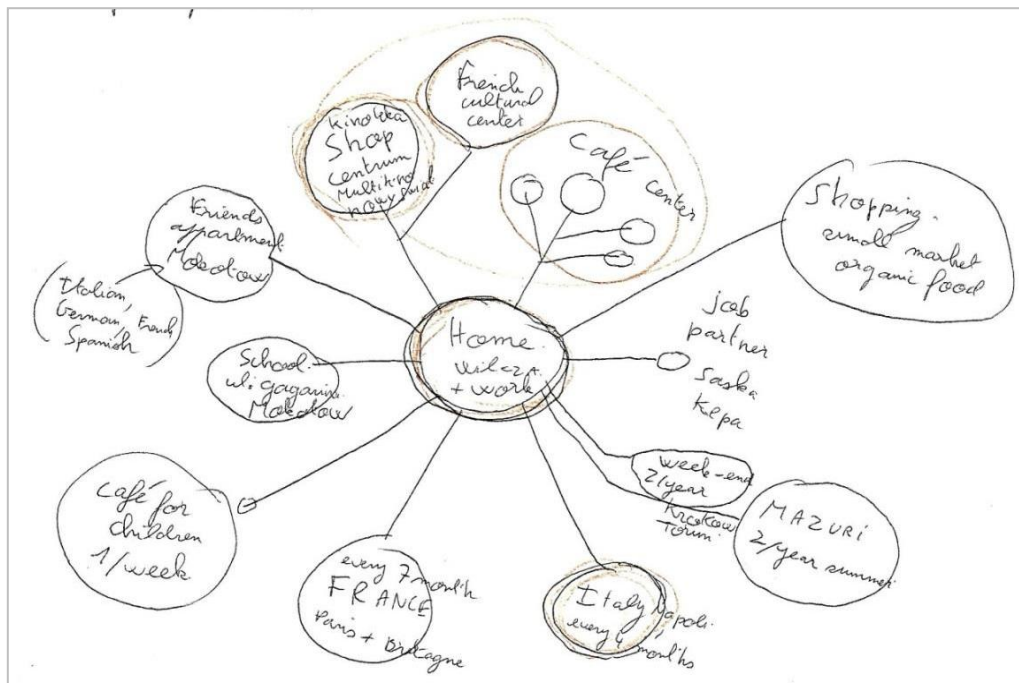
Figure 1. Rachel's mental map (British secondary female migrant)

Source: informant's elaboration.

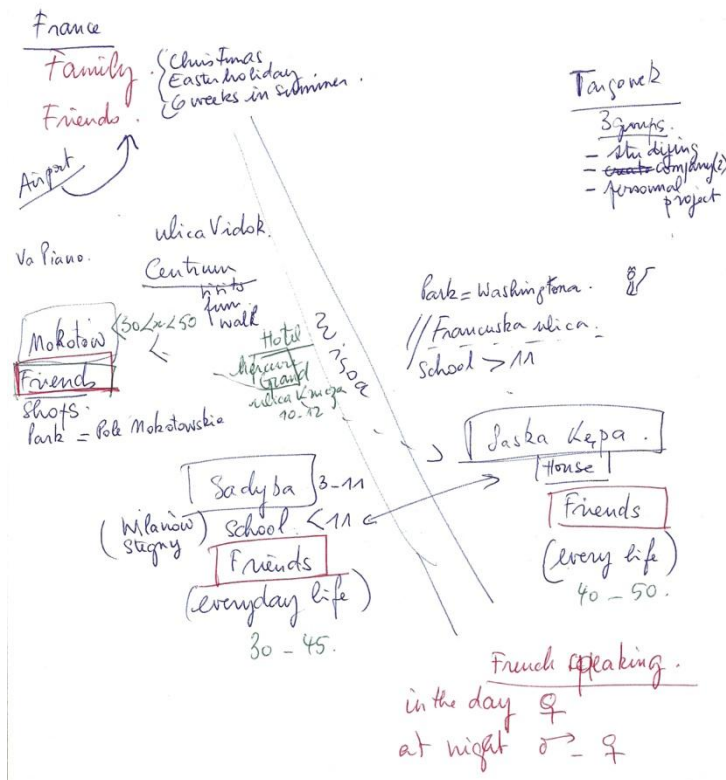
Figure 2. Victoria's mental map (British primary female migrant)

Source: informant's elaboration.

Figure 3. Dominique's mental map (French secondary male migrant)

Source: informant's elaboration.

Figure 4. Viviane's mental map (French secondary female migrant)

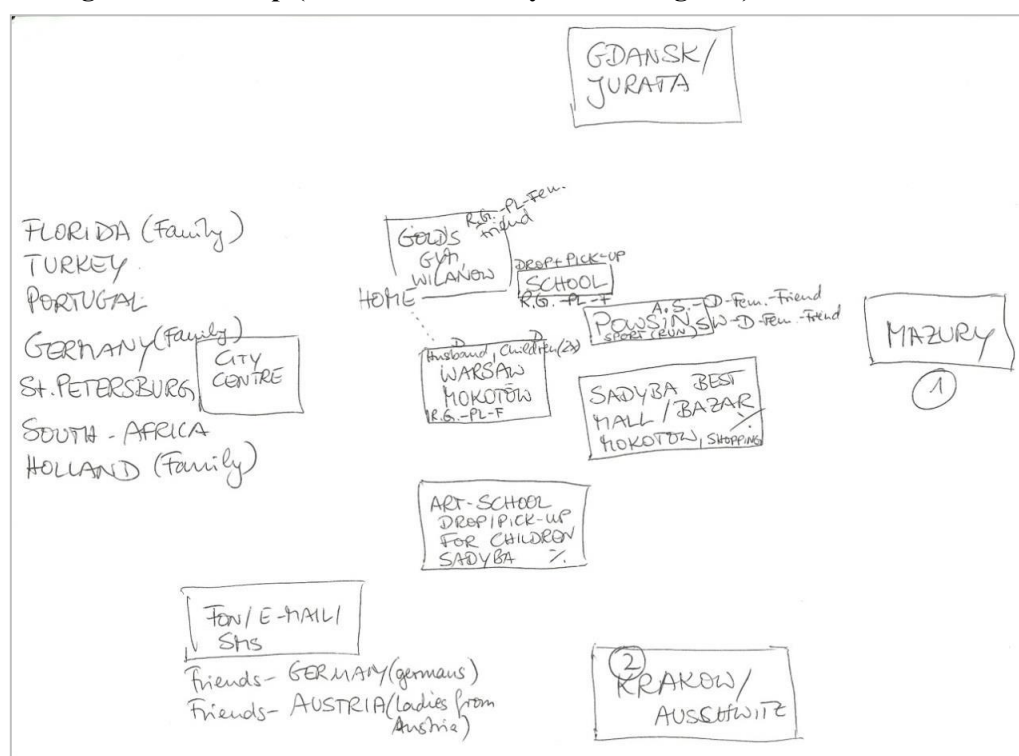
Source: informant's elaboration.

4. *Places of adaptation in Warsaw.* There are more similarities among the maps of temporary migrants than among those of settled migrants. The latter are more diversified in terms of the location included, and the former have more overlaps. The places (i.e. locations with meaning) that appear in most maps of temporary migrants are: own workplace or spouse's/partner's workplace; other expatriates' homes (see Figure 1 – 'People's houses', and Figure 6 – 'Breakfasts with mums'), international schools and around-school activities (see Figures 1, 3-6) and spaces of consumption, such as cafés (see the cluster of cafés in Figure 3), restaurants and shopping malls (e.g. multiple shopping malls in Figure 7).
5. *Gendered spaces.* Gender differences in the mental map are strongly related to the work status of the informants. Most of the secondary migrants are women who are not in paid employment, thus their everyday, significant places are more tightly connected to the activities performed around the household, e.g. shopping, or the places are related to duties looking after children, e.g. involvement in the lives of international schools. Women secondary migrants therefore socialise among themselves during the daytime, and in the evening in gender mixed groups (see note in Figure 4).
6. *Functional zones.* As with other cities, expatriates in Warsaw mentally carve the city up into different functional zones (Leonard 2010: 116). The city centre is a space for business meetings, the residential function is played by neighbouring Mokotów (especially the Sadyba neighbourhood, where

the British, French and German international schools are located) and prestigious Wilanów districts, family leisure time is spent in southern Warsaw, e.g. Wilanów, or in suburban Konstancin-Jeziorna and Powsin, with hobby clubs and green areas for sport available (see e.g. Figure 4).

In the next section I will provide a material, emotional and social description of social organisations, international schools and spaces of leisure and consumption in Warsaw. I will investigate whether these places form an 'expatriate bubble' in the Polish capital, as has been noted in other cities (Fechter 2007; Peixoto 2001), or whether intra-EU migrants' embedding patterns are closer to the 'partial exit' strategy employed by people who combine their mobility with local rootedness (Andreotti, le Gales, Fuentes 2013).

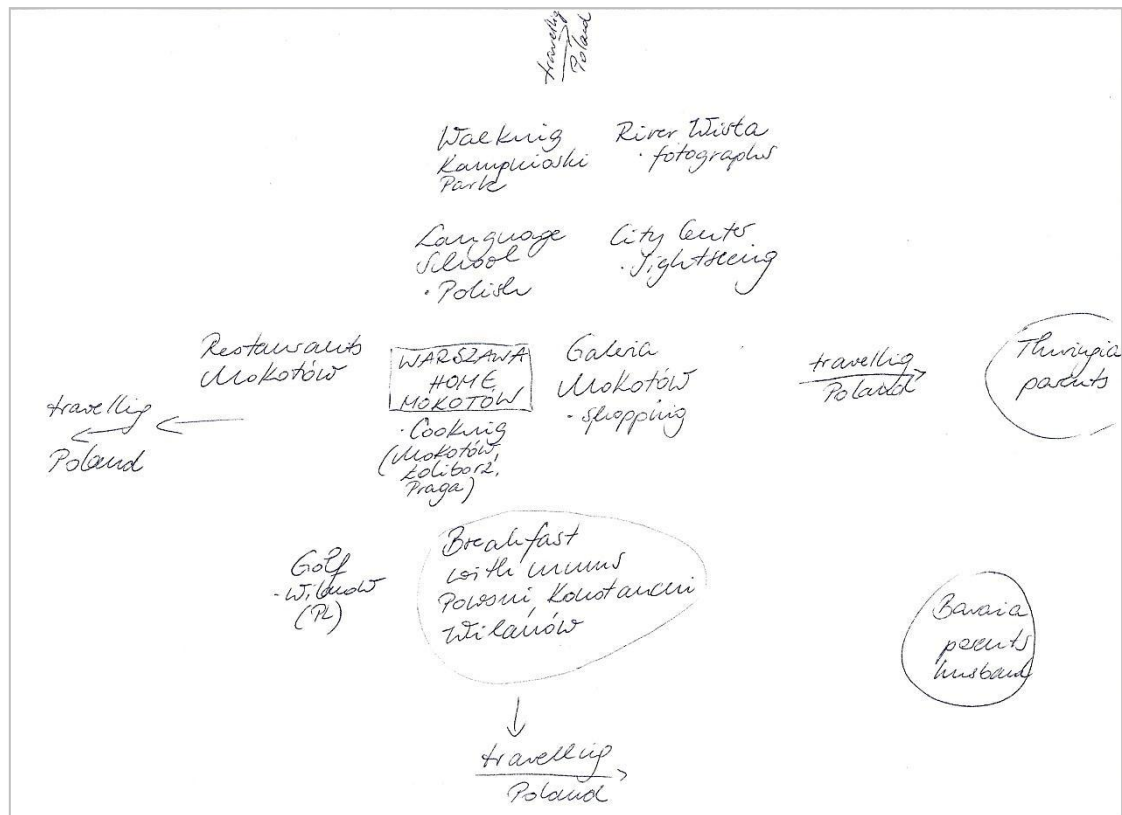
Figure 5. Helga's mental map (German secondary female migrant)

Source: informant's elaboration.

Spaces of adaptation

The initial perceptions on Warsaw and Polish society need to be reworked during the adaptation process. Gradually, the urban space becomes more familiar, local attachments are developed and highly skilled migrants 'become emplaced' (Mulholland, Ryan 2013). However, I argue that, rather than being linear, from no inclusion to a complete inclusion into the fabric of the local society, the adaptation is spatially selective, and these migrants enter the new society through selected meaningful locations that constitute the specific social space of intra-EU highly skilled migrants in Warsaw.

Figure 6. Katharina's mental map (German secondary female migrant)

Source: informant's elaboration.

International schools – spaces with ‘adaptation packages’

The location of international schools is pivotal to the (temporary) settlement process, and intra-EU migrants often decide upon their residential area in Warsaw depending on where the school is located. Sometimes the decision to move with the family to a given city even depends on the availability of a good-quality international school, and this is a plus in the case of Warsaw (Piekut 2009). International schools – British, French, German or American – were, after homes, one of the most significant places on the mental maps of respondents who lived in Warsaw with children. These schools play an important role in the adaptation process of highly skilled migrants in Warsaw and serve as institutions which facilitate the socio-cultural adaptation of expatriate families. While companies provide expats with ‘expatriate packages’, which mainly consist of financial support during the relocation and settlement phase (Peixoto 2001; Rudolph, Hillmann 1998), schools offer information on local life, services, customs, etc. – in other words ‘insider knowledge’ (Fischer, Holm, Malmberg, Straubhaar 2000). The school reduces the acculturative stress, which is psychological and emotional reactions associated with changes in socio-cultural environment (Berry 1997). Bernard summarises how the American international school supported his family in the first days after arrival:

This international school is extremely well organised. You get there, you have these parent organisations. (...) We called the school because we agreed already which school we wanted to take and you can contact them... There was somebody that would meet with us and they will have full guidelines of what you need to know, from where is the supermarket to hairdresser, to where you can do sports. (...) The com-

munity in the school takes this first pressure out. Because you come at the beginning and everything circles around the kids anyway because you want them to settle in and that takes a lot of your time and (...) you need to start building your own relationships with people (M, Ger, 41, pm).

International schools are important spaces of socialisation for children and of social life for adults. These functions are not extraordinary, and the same roles are played by school for parents of various nationalities and other types of migrants. In the case of highly skilled migrants, their migration is not perpetuated within migration networks, so the school becomes the first place where they can meet other people and socialise. Schools are open to children of various nationalities, including Polish; consequently, in most of them there are some pupils of Polish background. This would suggest that the school is a good place to interact and socialise with Polish parents; however, the narratives demonstrate that this is not the case. Helga, a German secondary migrant engaged in school activity, underlines that most of her close friends in Warsaw are women of similar migration status who she has met through school, but they are not Polish:

The people you meet, you meet mostly women or men?

Women.

Women. Is it because of the school?

Of course, of course. And I am quite active at school, so I am class representative or class friend, so I am organising all these feasts and [things] for the sale, or organising the Carnival, the Christmas Fair or Halloween Party, cinema movie night. And somebody has to do (...) And these are not done by the Polish ladies, of course (F, Ger, 29, sm).

Stories shared by other women support Helga's remark – expatriate parents do not socialise with Polish ones, because their lifestyle is different. Polish parents are not involved in organising school events, and because of work obligations do not have time to socialise after dropping their children off to school in the morning, e.g. to have a coffee (see next section) or to do sport together. Helga adds that *all these ladies* [at the gym are] *non-working moms. Most are from foreign countries and I think Poles are having their exercises in the afternoon hours after working.* Being a temporary migrant in Poland and operating outside the local labour market conditions the way that non-working women enter into Polish society. On the one hand, gender and work status influence access to specific socio-cultural resources (Pessar, Mahler 2003). On the other hand, their temporary migratory situation strengthens preference for such resources, i.e. socialisation with people whose family needs are like theirs, because these networks and international schools replace the socialisation zones for children that are naturally present in their countries. For adults, the school is a starting point for other spaces where they can socialise.

Expatriate social organisations – spaces without location

Social organisations do not have fixed locations, and female secondary migrants meet on a rotation basis in their private houses. Discussions during group meetings organised by one of the local relocation companies that considered setting up such a place (called 'Expat Place') revealed that women and their families would be interested in becoming members of such a club, if it was located in proximity to the international schools and if its employers understood their family and lifestyle needs. Currently, no professionally managed place specifically tailored to the needs of expatriates exists in Warsaw, so secondary migrant women meet in other comfortable zones – their own houses. The most common groups among expatriate female migrants are: 'American Friends of Warsaw' (150 family members), 'Varsovie Accueil' (210 families), 'International

Women Group' (200 individual members) and 'Mums and Tots' (400 individuals). They are managed online and particular activities – framed around interests or children age groups – are coordinated by different women. Rachel explains how they are organised:

There is an association called Mums and Tots. It's for English speaking [people] (...) it's free and it's an online group. And they meet at everybody's houses (...) each week it's at a different person's house. And it's just a playgroup. Mothers get together, have a coffee and the children play. (...) For each group you have a coordinator who organises whose house it's going to be at and they are responsible for communicating it by e-mail to the whole association (F, Brit/Fr, 37, sm).

Social organisation space does not have a fixed place for meetings, but it is constantly recreated in routine everyday interactions and is imagined as a common space by many migrants. Löw's (2008) conceptualisation of the duality of space is useful here. Space is dual because it is recreated in concurrent processes of spacing and synthesis: spacing occurs when people position themselves in relation to other people and synthesis when people through perceptions connect these relations into one space (Löw 2008). Intra-EU migrants position themselves in relation to other temporary migrants of similar family and societal needs and speaking the same language, whom they perceptually include in the social space of these organisations. This space is also relational, since every woman perceives and synthesises it differently. Polish people are not present in this social space – are they met in any public places?

Cafes and shopping centres – non-places?

Apart from homes and international schools, intra-EU migrants indicated shopping centres and cafés as locations which are important, because visiting them organises their daily routine. These types of places are sometimes termed as non-places, which are transient, passed daily by many people, places that people are not emotionally connected with, because they do not belong to anyone (Augé 2010). Shopping centres and chain cafés or restaurants have a similar appearance throughout Europe and the world, so expatriates find strips of 'familiarity' there in this ambivalent, liminal urban space; they are fixed points that are recognised by them. Mobility changes place-making practices, and people are more likely to form attachments to 'types of places', not to any particular place (Milligan 1998: 29). This change could be recognised in Anne's reflections on her pre-migration visit to Warsaw, when she came over to check out the city's flavour:

You've got Starbucks and Coffee Heaven, and bars and restaurants. And I thought 'Ok. I can do this, this is nice' (F, Brit, 41, sm).

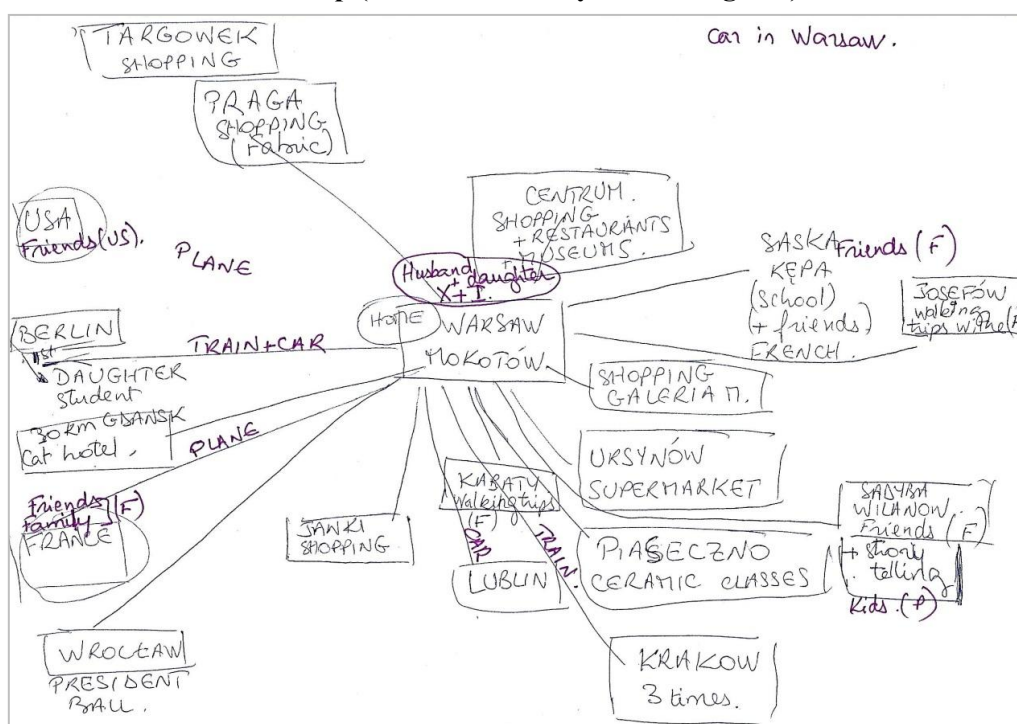
Cafés and restaurants were also indicated as important places of socialisation with other temporary migrants. Coffee with other mums after dropping children off at school is a weekly ritual for some women. A male respondent, Dominique, also meets other expatriate friends and their families in a favourite café every Saturday (Figure 3). Over coffee, relationships initiated at school can be developed and tightened. Cafés also serve as spaces where mobile (internationally and during daily activities) people can stop, relax and reflect. Helen, a primary multiple migrant, explains her emotional connection with some of Warsaw's coffee places: *I love quiet places in the afternoon, the smell of a cake and the tea, a place warm and peaceful like a library.* Frequently visited public spaces are given meaning, so for these migrants non-places become places. Similar revision processes are observed in the case of shopping malls, which are visited by thousands of people dai-

ly, but temporary migrants usually put two or three shopping places as important locations in their mental maps. Katharina started drawing her map with the Galeria Mokotów shopping centre, commenting:

This is funny because the first thing that comes to my mind is Galeria Mokotów, because this is the place where we buy food and that's it. Where is it? To the south or to the north? (F, Ger, 32, sm).

Although she is not certain where the shopping centre is located in the city, the place has meaning, because her family buys food there. Some people placed a few markets, shopping centres or malls on their maps, since expatriates need to visit all of them in order to compose meals that are familiar for them. Another female respondent admits that she does not feel comfortable inviting friends home for dinner when she cannot find suitable products for a meal (F, Fr., 44, sm).

Figure 7. Bernadette's mental map (French secondary female migrant)

Source: informant's elaboration.

Like cafés, shopping places are significant places for migrants, because through shopping practices previous family life can be reproduced: food habits, tastes and smells are kept the same. Hindman (2008) sees this as 'hyper-nationalisation' of shopping practices, because expatriates put more effort than before the move into preparation of proper meals or celebration of national holidays with traditional cuisine. I would rather argue that visiting cafés and shopping places helps highly skilled migrants to connect their previous lives with their lives in Warsaw; these places are meaningful, because they bring familiarity and comfort in the mobile lives of expatriate families.

The importance of place in temporary adaptation process

This research on intra-EU highly skilled migrants in Warsaw exposed the importance of spatiality in immigrant adaptation processes in Poland. It demonstrated that adaptation processes are not linear, ranging from assimilation or integration to segregation or separation (cf. the integration models developed in Berry 1997). Patterns of adaptation observed among highly skilled migrants in Warsaw reveal that in some spaces they are integrated with and in others separated from the local society – for example, they interact with Polish people through their own or their spouse's/partner's workplace, through voluntary work in NGOs, in selected shops, services and restaurants, but separately in private houses while meeting with other members of expatriate organisations. Highly skilled migrants prefer to shop and spend leisure time in places where they can communicate in English or their native language. Anne enjoys spending time at the gym, because she is *able to understand and be understood*, and therefore gets a feeling of being in her place; Hilke uses local services where she can speak English too, for example the grocery shop, laundry, beauty salon. However, these places were not included in the mental maps as often as the three types of spaces described above.

The study corresponds with other research on highly skilled elite or upper-middle-class people in Europe, whose mobility challenges their mode of participation in particular communities. A study of residential attachments of mobile middle-class residents in British cities revealed that *individuals attach their 'chosen' residential location, so they tell stories that indicate how their arrival and subsequent settlement is appropriate to their sense of themselves* (Savage, Bagnall, Longhurst 2005: 29). The authors termed this 'elective belonging' stressing that mobility changes one's relationship with a place and becomes temporarily 'chosen' and not spatially 'fixed'. Inspired by this study, other research demonstrated that the most common adaptation strategy among upper-middle-class workers in Paris, Madrid, Milan and Lyon was 'mobile rootedness', i.e. remaining internationally mobile, but still locally rooted (Andreotti *et al.* 2013). This study in Warsaw confirms the importance of rootedness for mobility, but also indicates that the 'roots' are not put down evenly in an urban space or a residential area.

Expatriates in Warsaw do not separate their everyday lives from local society in every aspect, but selectively. Polish people are less welcome in international schools and expatriate organisations usually run by female migrants who are not in paid employment. For example, Helga disapproves of the fact that Polish pupils speak in their native language, not in English, in the playground. The schools are open to Polish children and there are opportunities to meet Polish parents, but different work status and degrees of engagement in school activities do not support the development of friendships with Poles. Social organisations are directed to foreign people and their families, so naturally Poles are absent there, but if an expat club is created somewhere in Warsaw a shared preference among female migrants is that it should be exclusively 'expatriate'. Both activities – school and expat organisations – evolve around children's upbringing, primary socialisation and education. While during 'local-specific' activities, such as work, shopping, leisure and hobby activities, intra-EU migrants mix with Polish people, they prefer to remain in a cycle of people of similar migratory status and lifestyle during activities that will have a 'long-term' effect on their children's social and cultural capital. Reproduction of family lifestyle and culture is preserved from ordinary interactions with the local community, and in this respect expatriates are able to reproduce their privileged social status and transmit cultural and social advantages to their children (Bourdieu, Passeron 2000[1977]). Fluidity of their migratory and residential statuses does not lead to fluidity in terms of socio-cultural performance or disconnection from previous life. The reproduction that takes place in these spaces brings a sense of intergenerational stability in the mobile lives of intra-EU highly skilled migrants. An emotional bond with selected places in Warsaw links past and future experiences of hyper-mobile people; however, the experiences are not 'glued' to these places, but these locations represent 'past and potential attachments', i.e. organise immigrants' experiences and transmit the memories and expectations shared by a family (Milligan 1998: 12-16).

Conclusions

This paper investigated whether and how social lives of expatriate communities are localised in Warsaw. It presents original research material employing creative research techniques that enabled a better understanding of the importance of particular everyday places for highly skilled migrants and their families in Warsaw. The accounts provided by intra-EU highly skilled migrants demonstrate that they are not ‘free floating’ nomads living their lives constantly on the move (cf. Colic-Peisker 2010). Hyper-mobility still requires embeddedness in local spaces. However, the stories provided by British, French and German intra-EU migrants in Warsaw indicate the temporality and spatiality of their embeddedness in this urban space. The sense of a spatial belonging and connectivity with a place is not fixed, but ‘chosen’/‘elective’ (Savage *et al.* 2005). In the case of highly skilled mobile migrants in Warsaw, ‘elective belonging’ to a residential location is developed by recreating significant places within the Warsaw urban space, and except for being ‘elective’ in terms of residential area, it is also ‘spatially selective’ within this area. In other words, expats do not develop the same connections with the whole local community. This adaptive approach is related to the ‘betweenness’ of the Warsaw context in relation to other (perceptively) fixed social contexts – because intra-EU migrants mentally negotiate the status of Warsaw as a space between familiar Western Europe and socio-culturally distant places, they enter the local society in a fragmented way.

The most significant places outside the workplace and home were international schools, social organisations – which do not have fixed locations – and leisure and consumption places (specifically cafés and shopping centres). Intra-EU migrants socialising in any of these places automatically enter into another place – thus, these places together constitute a social space of interactions and mutual support (Bourdieu 1989). Nonetheless, the international schools, which support expatriates with specific ‘adaptation packages’ constitute a focal point in this social space. Highly skilled migrants who are parents follow these places of adaptation, but those who are not parents or who arrived in Poland without children tend to socialise within different expatriate circles. These places matter, because they play a significant role in the reproduction of family life, primary socialisation and transmission of intergenerational cultural capital – they provide spaces of connection of ‘past and potential’ (Milligan 1998). The importance of such spaces becomes more pivotal in the lives of migrants whose stay is temporary and who frequently change their residential location between different national contexts.

Gender plays a significant role in the spatial dimension of highly skilled intra-EU migrants’ adaptation; however, it strongly intersects with migration type and work status. The patterns of adaptation described above are more common among female secondary migrants who are not in paid employment. Although all employment restrictions for EU citizens were annulled in Poland more than five years ago (in 2007), most highly skilled intra-EU migrants that move to Poland are men, and among female migrants the majority do not continue employment in Poland. Consequently, the European ‘freedom of movement’ agenda couples with gender imbalance and family life reproduction laid upon female secondary migrants – this raises a further question: is highly skilled intra-EU migration strengthening or reintroducing ‘traditional’ gender division among spouses/partners in families, as has been observed in studies outside Europe (Coles 2008)? More attention should be paid in future research to intra-EU mobility, transformation of family roles and real opportunities to access local labour markets for both spouses/partners.

Acknowledgements

I am grateful to the Ministry of Science and Higher Education in Poland for funding the research project ‘Wysoko wykwalifikowani imigranci z Unii Europejskiej w Warszawie – w przestrzeni społecznej czy

w transnarodowej przestrzeni przepływów?’ [*Highly skilled immigrants from European Union – in a social space or transnational space of flows?*] (grant no. N N116 085139). Special thanks to Monika Kieruczenko who assisted in the project as a researcher and the informants that agreed to share their stories. Many thanks to two anonymous reviewers for their useful comments.

Notes

¹ I define expatriates as people who have been sent by an institution/company to work in another country (Cambridge 2007) and who are in a privileged situation in the labour market because of their education level or professional qualifications (Leonard 2010). In this paper I use the following terms interchangeably: expatriates, expats, intra-EU migrants and highly skilled migrants.

² A highly skilled person is a person with tertiary-level education completed or not formally qualified in this way, but who has been employed in occupation where such qualifications are normally required (OECD 2001: 13).

³ I recognise the sociological definition of social space which is the system of relations between people that presents itself in the form of agents endowed with different properties that are systematically linked among themselves (Bourdieu 1989). For the purpose of this paper I develop a more geographical notion of a space.

⁴ Highly skilled immigrants might be of a different race from Polish people, the majority of whom are white. However, intra-EU migrants that arrive in Poland are also predominantly white, and among the interviewees from two studies with expatriates I have never encountered other races; respondents also confirmed the whiteness of this group in Poland.

⁵ The ‘anchoring-integration’ concept has been introduced in Polish migration studies by Grzymała-Kazłowska (2008b).

⁶ Statistical data at the lower aggregation levels are available for 2004. Among 14 000 temporary migrants living in Warsaw, French people constituted 9 per cent, Germans – 5 per cent and British people – 5 per cent. Of 5 300 settled migrants the figures were 7 per cent, 4 per cent and 4 per cent, respectively (Office for Foreigners 2004).

⁷ None of the respondents had Polish background one or two generations back. One of the respondents’ great-grandfather was Polish, but this fact was not related to her migration to Poland.

⁸ In the analysis of the maps special attention was paid to the following issues: which place was drawn first, what places were included in a map, the type of places (private/public, local/international), what people were ascribed to places by age, gender, migration status, nationality.

⁹ For all respondents, pseudonyms are used.

¹⁰ Information in brackets: gender – female or male; nationality – British, French, German; age in years; migration type – primary migrant or secondary migrant.

References

- Andreotti A., le Gales P., Fuentes F. J. (2013). Transnational mobility and rootedness: the upper middle classes in European cities. *Global Networks* 13(1): 41-59.
- Augé M. (2010). *Nie-miejsca. Wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności*. Warsaw: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Bartmański D. (2012). The liminal cityspace: post-communist Warsaw as a collective representation, in: M. Grubbauer, J. Kusiak (eds), *Chasing Warsaw Socio-Material Dynamics of Urban Change since 1990*, pp. 133-160. New York, Frankfurt: Campus.
- Beaverstock J. V. (2008). Servicing British expatriate 'talent' in Singapore: exploring ordinary transnationalism and the role of the 'expatriate' club. *GaWC Research Bulletin* 280. www.lboro.ac.uk/gawc/rb/rb280.html (accessed: 10 March 2013).
- Berry J. W. (1997). Immigration, Acculturation, and Adaptation. *Applied Psychology* 46(1): 5-34.
- Bourdieu P. (1989). Social Space and Symbolic Power. *Sociological Theory* 7(1): 14-25.
- Bourdieu P., Passeron J.-C. (2000[1970]). *Reproduction in Education, Society and Culture*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Brickell K., Datta A. (2011). Introduction: translocal geographies, in: K. Brickell, A. Datta (eds), *Translocal Geographies. Spaces, Places, Connections*, pp. 3-22. Aldershot, UK: Ashgate.
- Cambridge (2007). *Cambridge Dictionary*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coles A. (2008). Making multiple migrations. The life of British diplomatic families overseas, in: A. Coles, A.-M. Fechter (eds), *Gender and Family among Transnational Professionals*, pp. 129-149. New York: Routledge.
- Coles A., Fechter A.-M. (2008). Introduction, in: A. Coles, A.-M. Fechter (eds), *Gender and Family among Transnational Professionals*, pp. 1-20. New York: Routledge.
- Colic-Peisker V. (2010). Free floating in the cosmopolis? Identity-belonging of transnational knowledge workers. *Global Networks* 10(4): 467-488.
- Cook A. C. G. (2011). Placing capital(s): everyday social transformations of transnational elites in Prague, Czech Republic. *Area* 43(4): 420-429.
- Cresswell T. (2009). Place, in: N. Thrift, R. Kitchin (eds), *International Encyclopedia of Human Geography*, pp. 169-177. Oxford: Elsevier.
- Cresswell T., Merriman P. (2010). Introduction: geographies of mobility – practices, spaces, subjects, in: T. Cresswell, P. Merriman (eds), *Geographies of Mobilities: Practices, Spaces, Subjects*, pp. 1-15. Farnham/Burlington: Ashgate.
- Directive 2004/38/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the right of citizens of the Union and their family members to move and reside freely within the territory of the Member States.
- Elden S. (2009). Space, in: R. Kitchin, N. Thrift (eds), *International Encyclopedia of Human Geography*, pp. 262-267. Oxford: Elsevier.
- Faist T. (2004). The border-crossing expansion of social space: concepts, questions and topics, in: T. Faist, E. Özveren (eds), *Transnational Social Spaces: Agents, Networks and Institutions*, pp. 1-36. Aldershot, UK: Ashgate.
- Favell A. (2008). *Eurostar and Eurocities. Free Movement and Mobility in an Integrating Europe*. Oxford: Blackwell.
- Fechter A.-M. (2007). *Transnational lives. Expatriates in Indonesia*. Hampshire: Ashgate.
- Fihel A., Kaczmarczyk P., Stefańska R. (2013). Recent Trends in International Migration in Poland. *Central and Eastern European Migration Review* 1(1): 69-90.
- Fischer P. A., Holm E., Malmberg G., Straubhaar T. (2000). *Why do People Stay? Insider Advantages and Immobility*. HWW Discussion Paper 112. Hamburg: Hamburg Institute of International Economics.
- Glick Schiller N. (1999). Transmigrants and nation-states: something old and something new in the U.S. immigrant experience, in: C. Hirschmann, P. Kasinitz, J. DeWind (eds), *The Handbook of International Migration*, pp. 94-119. New York: The Russell Sage Foundation.

- Gordon L. (2008). The Shell ladies' project. Making and remaking home, in: A. Coles, A.-M. Fechter (eds), *Gender and Family among Transnational Professionals*, pp. 21-39. Nowy Jork: Routledge.
- Górny A., Grabowska-Lusińska I., Lesińska M., Okólski M. (eds) (2010). *Immigration to Poland: policy, labour market, integration*. Warsaw: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Górny A., Piekut A., Stefańska R. (2012). From (many) datasets to (one) integration monitoring system in Poland?, in: Bijn R., Verweij A. (eds), *Measuring and Monitoring Immigrant Integration in Europe. Integration Policies and Monitoring Efforts in 17 European Countries*, pp. 272-290. The Hague: The Netherlands Institute for Social Research.
- Grzymała-Kazłowska A. (ed.) (2008a). *Między wielością a jednością. Integracja odmiennych grup i kategorii migrantów w Polsce*. Warsaw: Centre of Migration Research, Faculty of Economic Sciences, University of Warsaw.
- Grzymała-Kazłowska A. (2008b). *Tożsamość i więzi w transnarodowych przestrzeniach społecznych*. Unpublished text.
- Hindman H. (2008). Shopping for a hypernational home. How expatriate women in Kathmandu labour to assuage fear, in: A. Coles, A.-M. Fechter (eds), *Gender and Family among Transnational Professionals*, pp. 43-63. New York: Routledge.
- Iglicka K. (2000). Ethnic Division on Emerging Foreign Markets during the Transition Period in Poland. *Europe-Asia Studies* 52(7): 1237-1255.
- King R. (2002). Towards a new map of European migration. *International Journal of Population Geography* 8(2): 89-106
- Kofman E., Raghuram P., Merefieid M. (2005). *Gendered Migrations: Towards Gender Sensitive Policies in the UK*. London: Institute for Public Policy Research.
- Lefebvre H. (1991). *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
- Leonard P. (2010). *Expatriate identities in postcolonial organizations: working whiteness*. Aldershot, UK: Ashgate.
- Löw M. (2008). The constitution of space: the structuration of spaces through the simultaneity of effects and perception. *European Journal of Social Theory* 1(11): 25-49.
- Mason J., Dale A. (2010). Creative tensions in social research, in: J. Mason, A. Dale (eds), *Understanding Social Research*, pp. 1-26. London: Sage.
- Mason J., Davies K. (2010). Experimenting with qualitative methods, in: J. Mason, A. Dale (eds), *Understanding Social Research*, pp. 33-48. London: Sage.
- Massey D. (2005). *For Space*. London: Sage.
- Milligan M. J. (1998). Interactional past and potential: the social construction of place attachment. *Social Interaction* 21(1): 1-33.
- Moore F. (2008). The German School in London, UK. Fostering the next generation of next cosmopolitanism?, in: A. Coles, A.-M. Fechter (eds), *Gender and Family among Transnational Professionals*, pp. 85-102. New York: Routledge.
- Mulholland J., Ryan L. (2013). Trading Places: French Highly Skilled Migrants Negotiating Mobility and Emplacement in London. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. Online early view.
- Nowicka M., Rovisco M. (2009). *Cosmopolitanism in Practice*. Farnham: Ashgate.
- OECD (2001). *OECD Proceedings. International Mobility of the Highly Skilled*. Paris: OECD Publishing.
- Okólski M. (2010). General introduction, in: A. Górny, I. Grabowska-Lusińska, M. Lesińska, M. Okólski (eds), *Immigration to Poland: policy, employment, integration*, pp. 17-53. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

- Peixoto J. (2001). The international mobility of highly skilled workers in transnational corporations: The macro and micro factors of the organizational migration of cadres. *The International Migration Review* 35,(4): 1030-1053.
- Pessar P. R., Mahler S. J. (2003). Transnational migration: bringing gender in. *International Migration Review* 37(3): 812-846.
- Piekut A. (2009). *Wysoko wykwalifikowani pracownicy cudzoziemscy w transnarodowych korporacjach w Warszawie*. Unpublished PhD dissertation. Institute of Sociology, Philosophy and Sociology Faculty, University of Warsaw.
- Rudolph H., Hillmann F. (1998). The invisible hands need visible heads: managers, experts, and professionals from Western countries in Poland, in: K. Koser, H. Lutz (eds), *The New Migration in Europe*, pp. 60-89. London: Macmillan Press.
- Savage M., Bagnall G., Longhurst B. (2005). *Globalization and Belonging*. Theory, Culture and Society Series. London: Sage.
- Simmel G. (1950[1908]). The Stranger, in: K. Wolff (ed. and translation), *The Sociology of Georg Simmel*, pp. 402-408. New York: Free Press.
- Sklair L. (2001). *The Transnational Capitalist Class*. Oxford: Blackwell.
- Spencer S. (2011). *Visual research methods in the social sciences: awakening visions*. London: Routledge.
- Szwańder A. (2002). Migracje menedżerskie, in: M. Ząbek (ed.), *Między piekłem a rajem. Problemy adaptacji kulturowej uchodźców i imigrantów w Polsce*, pp. 183-204. Warsaw: Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- Thang L. L., MacLachlan E., Goda M. (2002). Expatriates on the Margins: A Study of Japanese Women Working in Singapore. *Geoforum* 33(4): 539-551.
- Turner V. (1967). Betwixt and Between: The Liminal Period in Rites de Passage, in: *The Forest of Symbols*, p. 93-111. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Office for Foreigners (2004). *Baza danych cudzoziemców posiadający karty pobytu w 2004 r.* Warsaw: Office for Foreigners.
- Office for Foreigners (2011). *Dane liczbowe dotyczące postępowań prowadzonych wobec cudzoziemców w 2011 r.* Warsaw: Office for Foreigners. Online: www.udsc.gov.pl/files/statystyki/polroczne/2011.xls (accessed: 10 March 2013).
- Wheeldon J., Faubert J. (2009). Framing experience: concept maps, mind maps, and data collection in qualitative research. *International Journal of Qualitative Methods* 8(3): 68-83.
- Wiles J. (2008). Sense of home in a transnational social space: New Zealanders in London. *Global Networks* 8(1): 116-137.
- Willis K., Yeoh B. S. A., Fakhri S. M. A. K. (2002). Introduction. Transnational elites. *Geoforum* 33(4): 505-507.
- Yeoh B. S. A., Willis K. (2005). Singaporeans in China: transnational women elites and the negotiation of gendered identities. *Geoforum* 36(2): 211-222.
- Ząbek M. (2002.). *Między piekłem a rajem. Problemy adaptacji kulturowej uchodźców i imigrantów w Polsce*. Warsaw: Wydawnictwo Akademickie Dialog.

— BOOK REVIEWS —

Witold Kula, Nina Assorodobraj-Kula, Marcin Kula (2012), *Listy emigrantów z Brazylii i Stanów Zjednoczonych 1890-1891*, Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Instytut Studiów Iberyjskich i Iberoamerykańskich UW, Biblioteka Iberyjska, stron 717.

W czasach, gdy najnowsze migracje Polaków do krajów Unii Europejskiej są przedmiotem licznych badań naukowych i publicznej dyskusji, trafieniem we właściwy moment wydaje się ponowna publikacja *Listów emigrantów z Brazylii i Stanów Zjednoczonych 1890-1891* autorstwa Witolda Kuli, Niny Assorodobraj-Kuli i Marcina Kuli. Historia tego dzieła sięga roku 1941 roku, gdy Witold Kula, historyk i wykładowca tajnej Wolnej Wszechnicy Polskiej, a później profesor Uniwersytetu Warszawskiego, odkrył kilka skrzyń XIX-wiecznych listów w warszawskim Archiwum Akt Dawnych. Razem ze studentami zajął się ich inwentaryzacją, przepisywaniem i odszyfrowywaniem, gdyż większość z nich była mało czytelna i pisana z błędami. Były to listy emigrantów z Królestwa Polskiego (z trzech powiatów guberni płockiej, graniczącej z Prusami Wschodnimi) do Brazylii, USA, a także Wielkiej Brytanii. Pisane jeszcze z drogi lub z miejsca przeznaczenia nigdy nie trafiły do adresatów. Skonfiskowała je poczta, bo rosyjscy cenzorzy uznali je za nakłaniające do emigracji.

Opatrzone stustronicowym wstępem *Listy...* ukazały się po raz pierwszy w 1973 roku. Prof. Witold Kula, jego żona, profesor socjologii Nina Assorodobraj-Kula oraz syn historyk i późniejszy profesor Marcin Kula pogrupowali korespondencję według kierunku emigracji.

Większość autorów 367 listów to niewykształceni chłopci. Część, jako niepiśmienna, dyktowała je innym osobom, nazywanym przez nich „pisennikami”. Kilkadziesiąt listów napisano w jidysz, kilka

po litewsku, niemiecku i rosyjsku. Książkę wzbogaciły kopie niektórych listów i ulotek kompanii okrętowych, zestawienia dotyczące wysłanych biletów i przekazów pieniężnych oraz kopert, z których listy zaginęły.

Listy... są niepowtarzalnym zbiorem materiałów źródłowych dokumentujących wczesną fazę tzw. gorączki brazylijskiej, czyli masowej fali emigracji Polaków za Ocean, do Brazylii, a w jeszcze większej liczbie do USA. Dzisiejsi czytelnicy, w szczególności ci, którzy w ostatnich latach mówili o olbrzymiej fali emigracji Polaków po wejściu naszego kraju do Unii Europejskiej, powinni zdać sobie sprawę z rozmiarów tamtego zjawiska. Od drugiej połowy XIX wieku do I wojny światowej tylko do USA trafiło od 3,5 do 4 mln Polaków. Jak pisze w książce *Polska emigracja zarobkowa w Stanach Zjednoczonych Ameryki 1865-1914* Florian Stasik, zjawisko to dotyczyło „ponad jednej piątej społeczeństwa polskiego, które w drugiej połowie XIX i początku XX wieku z różnych przyczyn opuściła ziemię polską, udając się ‘za chlebem’ do Stanów Zjednoczonych”. To tak, jakby dziś wyjechało prawie 8 mln Polaków.

Była to pierwsza tak wielka fala emigracji z ziem polskich i pierwsza zaoceaniczna emigracja z przyczyn ekonomicznych. Rozpoczęła ją w latach 1870. Polacy z Prus, a od lat 1880. emigrowali przede wszystkim Polacy z Królestwa Polskiego i Galicji. Autorzy zebranych listów nie byli pierwszymi Polakami za Oceanem. Wyprzedzili ich emigranci polityczni, którzy trafiali tam już od końca XVIII wieku. Jak piszą Halina Janowska i Irena Spustek (1977: 19) we wstępie do wydanych przez Instytut Gospodarstwa Społecznego *Pamiętników emigrantów. Stany Zjednoczone*, tamta emigracja miała jednak zupełnie inny charakter. „Niewielka liczebnie, nasilająca się jedynie po każdorazowej klęsce narodowej (...) emigracja ta składała się z ludzi o sto-

sunkowo wysokim poziomie intelektualnym, nierzadko wysokim statusie społecznym i dużym na ogół wyrobieniu politycznym”. Dopiero fala emigracji, którą dokumentują *Listy...*, była na tyle duża, by stać się zaczątkiem amerykańskiej Polonii, jak sami emigranci zaczęli siebie nazywać (Kuniczak: 204).

Polacy, a także m.in. Włosi, przybyli do USA dość późno. Wcześniej w Ameryce zjawili się licznie Brytyjczycy, Niemcy, Irlandczycy. Kolejność imigracji i profil przybywających przesądziły o ich pozycji. Miały zasadniczy wpływ na losy następnych pokoleń, włącznie z dzisiejszymi, na stosunki społeczne w USA i wykształcanie się pewnych instytucji społecznych. Nadal interesują więc badaczy. Tym bardziej cieszy istnienie zbioru dokumentów źródłowych, który pozwala poznać tamtych emigrantów.

Listy... nie są jedynym tego typu zbiorem. Gdy ich autorzy opracowywali swe znalezisko, do klasyki socjologii należało już dzieło Williama I. Thomasa i Florianą Znanieckiego *The Polish Peasant in Europe and America*, którego zasadniczą częścią także były listy. *Listy...* różnią się jednak od niego pod kilkoma zasadniczymi względami. Po pierwsze, materiały w nich zawarte pochodzą z okresu o około 30 lat wcześniejszego, ilustrują więc o wiele lepiej wczesny okres emigracji z ziem polskich za Ocean. Inaczej niż praca Thomasa i Znanieckiego, zostały opublikowane po polsku. Dzięki temu zachowały się charakterystyczne cechy języka i ortografii (czy też raczej dowody dramatycznej nieznamomości ortografii), jaką posługiwali się w tamtym czasie polscy chłopci. Zbiór jest więc nieocenionym źródłem dla badaczy historii języka polskiego.

Zbiór Thomasa i Znanieckiego zawiera przede wszystkim listy pisane do Ameryki, a recenzowany zbiór – z Ameryki lub z drogi do niej. Autorzy to w większości osoby, które wyemigrowały bardzo niedawno, nadal myślący w kategoriach polskiej wsi końca XIX wieku i z nią porównujący Brazylię lub USA. Listy są więc bardzo bogatym materiałem źródłowym dla historyków i socjologów badających mentalność i warunki życia chłopów tamtej epoki. Miara dobrego życia jest dostępność żywności i prostych przedmiotów, np. ubrań. Ci, którym się

powiodło, zachwalają np., że „co w krają pan zje w niedziele to w Ameryce prosty chłop zje w sobotę” (list nr 83 z USA).

Większość listów ma formę, którą Thomas i Znaniecki nazwali *bowing letter*, czyli „listu z ukłonami”. Zaczynają się od takiego samego powitania, jakie wygłaszał gość przychodzący osobiście do domu, np. „Wstępujemy w Wasze progi i witamy Was temi słowy niech będnie pochwalony Jezus Chrystus!” (list nr 111 z USA), a kończyły długą listą pozdrowień dla wymienianych z imienia lub nazwiska członków rodziny, znajomych i sąsiadów. Taka formuła miała, jak podkreślają autorzy, potwierdzić, że piszący, choć znajduje się daleko, nadal jest członkiem tamtej społeczności i czuje się z nią solidarny.

Z dzisiejszej perspektywy uderzające jest, jak piszący traktują fundamentalne życiowe zdarzenia, takie jak małżeństwo, posiadanie dzieci czy śmierć. Prośba o przysłanie kandydatki na żonę znajduje się czasem w dalekiej części listu i często podyktowana jest względami praktycznymi. Śmierć zarówno dzieci, jak i dorosłych piszący traktują jako niemal zwykłą rzecz (list nr 48 z Brazylii: „gdy jest moja matka przy życiu proszę ją poratować, a gdyby już zmarła to przywieźcie moją siostrę”; list nr 50 z Brazylii: „Możecie sobie wystawić, gdyśmy wsiedli na okręt było nasz przeszło 1800 osób a z tych umarło 4-ro dzieci od piersi, a urodziło się 7 więc nie było wielki różnicy”; list nr 68 z Brazylii: „zdrowie nasz nie nojzgorsze, ale Franuś to pewno żyć nie będzie”).

Kwestie religii najwyraźniej miały dla piszących zasadnicze znaczenie: opisują budowę polskich kościołów na obczyźnie, sposób obchodzenia katolickich świąt, odpowiadają rodzinom niepokojącym się, czy można tam należycie przestrzegać zasad katolicyzmu. Niektórzy dają też dowody polskiego patriotyzmu, opisując np. obchody polskich świąt narodowych i śpiewanie polskich pieśni patriotycznych, co było możliwe tylko na emigracji.

Piszący niedawno przeprawili się przez Atlantyk i udzielają rad członkom rodzin lub znajomym, którzy mają pójść w ich ślady. Musieli najpierw nielegalnie lub pod fałszywym pretekstem przekroczyć

granicę między Królestwem Polskim a zaborem pruskim, potem dotrzeć pociągiem „do wody”, czyli najczęściej do Bremy lub Hamburga, a następnie przepłynąć się przez ocean i na miejscu odnaleźć czekającą na nich rodzinę lub przyjaciół. W Brazylii często oznaczało to kolejną podróż statkiem, a następnie wozami lub wręcz na piechotę. Cała podróż potrafiła więc trwać 2-3 miesiące. Czytając wskazówki przekazywane przyszłym podróżującym czasem aż trudno uwierzyć, że autorzy listów w ogóle dotarli na miejsce. Sposobem, by trafić na właściwy statek w Bremie czy Hamburgu, były np. ulotki odpowiedniej kompanii okrętowej zatknięte za czapkę, które były sygnałem dla agentów tej kompanii. Piszący nagminnie przekręcali nazwy miast i adresy, np. w jednym z listów wysepka i obóz przejściowy Castle Garden, gdzie trafiali wysiadający ze statków w Nowym Jorku, to Kesosgorda (list nr 180). Jeden z piszących podaje nazwę swej miejscowości jako „Sołt Wilicz [South Village?]” (list nr 193), inny (list nr 110) – jako Myłwałki zamiast Milwaukee. Piszący z USA twierdzi, że „do Brazeli to nie jest blisko, bo Brazelia jest koło Afryki” (list nr 192).

Listy... są także ważnym źródłem wiedzy na temat stosunków etnicznych, w szczególności polsko-żydowskich, w Królestwie Polskim. Wśród 367 listów jest 79 pisanych w jidysz. Autorzy zwracają uwagę na fakt, że Polacy i Żydzi, choć jedni i drudzy długo wyliczają w swych pismach kogo pozdrawiają, nigdy nie pozdrawiają przedstawicieli tej drugiej narodowości. Sugeruje to życie dwóch narodów obok siebie, lecz bez bardziej osobistych kontaktów.

Żydowskim listom poświęcono we wstępie tylko dwie strony. Autorzy podkreślają, że po przetłumaczeniu w wielu sprawach brzmią one podobnie do polskich – emigranci tak samo niepokoją się o zdrowie, o pracę, o to, czy na emigracji będą mogli praktykować swoją religię. Same listy, moim zdaniem, zwracają jednak bardziej uwagę na odmienność losów, wykształcenia i stylu życia żydowskich mieszkańców tamtych terenów. Inny był tryb życia Żydów niż Polaków na terenach polskich i inny pozostał na emigracji. Wielu zatrudniało się

w rzemiośle i handlu, choć nie brakowało także pracujących podobnie do Polaków np. w fabrykach w USA. Listy w jidysz pochodzą wyłącznie z USA (lub drogi do USA) i Wielkiej Brytanii. Nie ma żadnego z Brazylii, zapewne dlatego, że celem tamtejszej emigracji była uprawa roli, którą Żydzi zwykle się nie trudnili. Styl listów w jidysz sugeruje często wyższy stopień obycia piszących ze słowem pisanym (choć tu porównanie jest utrudnione, bo listy polskie przytoczone zostały w oryginalnej pisowni, a listy w jidysz zostały przetłumaczone na polski, więc nie sposób ocenić poprawności oryginału).

W roku 1973, gdy po raz pierwszy ukazywały się *Listy...*, sytuacja polityczna nie sprzyjała zapewne obszerniejszej analizie historii polskich Żydów. Dziś listy mogą jednak posłużyć jako bogate źródło wiedzy na ten temat.

Dwie fale migracji – tę, której świadkami byliśmy ostatnio po wejściu Polski do Unii Europejskiej, i tę, której członkami byli autorzy listów – ze względu na odmienność czasów, kierunki emigracji, sposób przemieszczania się i profil samych wyjeżdżających – różni wiele. XIX-wieczni migranci polscy stanowili wyjątkowo jednorodną grupę społeczną. Jak podają we wstępie do *Pamiętników emigrantów* Janowska i Spustek (1977), 85 do 90 proc. z nich pochodziło ze wsi, i to jej biedniejszych warstw – proletariatu, małych rolnych chłopów, 4-5 proc. było robotnikami przemysłowymi, 5 proc. – rzemieślnikami, a tylko 0,1 proc. inteligencją zawodową (1977: 30). Wśród emigrantów z Polski do USA w 1900 roku tylko 23 osoby należały do inteligencji zawodowej (dla porównania, wśród Niemców było to 1 096 osób, wśród Włochów – 826, wśród Anglików – 351) (1977: 31). Czytając listy chłopów-analfabetów czasem aż trudno sobie uświadomić, że w tym samym czasie w Kalifornii bohaterki Szekspira grała Helena Modrzejewska, Henryk Sienkiewicz pisał swe *Listy z podróży do Ameryki*, a w nowojorskim Carnegie Hall koncertował Ignacy Paderewski.

Tamta imigracja była więc diametralnie inna niż obecna, która jest o wiele bardziej zróżnicowana, jeśli chodzi o poziom wykształcenia i wielkość miejscowości pochodzenia. Odwrotnie niż przed

ponad wiekiem, w ostatniej fali migracji po wejściu Polski do UE odsetek osób z wykształceniem średnim i wyższym jest wśród emigrantów większy niż w całej populacji Polski. Szczególnie widać to w Wielkiej Brytanii, Irlandii, a także USA (Grabowska-Lusińska, Okólski 2009: 113). Dzisiejsi migranci nadal pochodzą w dużej części ze wsi, lecz także z wielkich miast (Grabowska-Lusińska, Okólski 2009: 102). W ostatnich latach kilka zespołów badaczy próbowało stworzyć typologię współczesnych polskich migrantów, biorąc pod uwagę cel i czas trwania emigracji. Na przykład, prof. John Eade z zespołem (Eade, Drinkwater, Garapich 2007) podzielili emigrantów na „bociany” (*storks*), czyli migrantów cyrkulacyjnych, „chomiki” (*hamsters*), czyli tych, którzy chcą zebrać za granicą kapitał, by go wykorzystać w Polsce, „poszukiwaczy” (*searchers*), którzy celowo pozostawiają swe opcje otwarte, i „pozostających” (*stayers*), czyli tych którzy chcą pozostać w nowym kraju na stałe. Z kolei prof. Godfried Engbersen z Uniwersytetu Erazma w Rotterdamie podzielił emigrantów na 4 kategorie ze względu na stopień – mocny lub słaby – ich przywiązania do kraju wysyłającego i przyjmującego (Grabowska-Lusińska 2012). Z oczywistych względów migranci sprzed ponad wieku nastawieni byli głównie na pozostanie w kraju docelowym, a ich więzy z miejscem pochodzenia szybko się osłabiały. Nawet wśród tamtych emigrantów, szczególnie w USA, można jednak dostrzec prekursorów współczesnych „bocianów” (którzy np. zamierzali wrócić do kraju na zimę, gdy w USA było trudno o pracę) i „chomików” (którzy chcieli zgromadzić pieniądze i wrócić). Niektórzy próbowali na odległość zarządzać swym gospodarstwem w kraju, najwyraźniej w nadziei, że do niego powrócą.

Dla czytających *Listy...* dziś, w epoce darmowych telefonów internetowych typu Skype i tanich linii lotniczych, z pewnością uderzająca będzie „bezpowrotność” emigracji, jak postrzegali ją sami emigranci, szczególnie ci, którzy udali się do Brazylii. Wielu wyrażało nadzieję, że jeszcze kiedyś zobaczą swych rodziców, żony lub innych krewnych. Inni zdawali się wręcz pogodzeni z tym, że tak się nie stanie. List nr 104 ze Stanów Zjednoczonych:

„w sercu to smutek o to, że już z wamy pewnie nie bende się weselił ani tyś i widzioł tak to me smuci bardzo bo jestem odluncony ot was kochani rodzice jak owca od stada i wygnana w pole, a nie wolno jy przyjść wjienci”. Kwestia definitywności migracji jest szczególnie poruszająca, gdy ma się w pamięci, że za sprawą rosyjskich cenzorów listy nie dotarły do adresatów i nigdy nie zostały przez nich przeczytane. Piszący wielokrotnie dopytywali się, dlaczego nie dostali odpowiedzi na poprzednie listy, czy doszły wysyłane pieniądze lub szyfkiarty, czyli opłacone z góry bilety na statek. Niektórzy podejrzewali, że korespondencja zaginęła, inni upatrywali w braku wieści sygnału, że zostali zapomniani. „I donieś mi jeżeliś odebrała [posłane pieniądze i listy], a nie chcesz mi odpisać czyś sie rozgniewała, czy o mie nie stoisz, bo ja tyś mogę się pogniewać i co ci powiedzieć dobrego, bo w Ameryce dużo żonó w można nabyć za małe pieniądze” – pisze do żony autor listu nr 120 z USA.

Mimo wskazanych różnic lektura *Listów...* może być pouczającym i poruszającym doświadczeniem także dla obecnego pokolenia migrantów. Także badacze współczesnych migracji z pewnością znajdą w tej publikacji wiele informacji, które mogą posłużyć do porównań i pozwolią dogłębniej analizować dzisiejszą emigrację.

Forma wstępu do *Listów...* nie do końca przypomina publikację naukową w dzisiejszym rozumieniu. Autorzy pozwalają sobie na osobiste komentarze czy pytania retoryczne. Na przykład emocjonalnie podkreślają: „Swoistym zjawiskiem rynku pracy [w USA] jest bezrobocie sezonowe. Aż dziw, jak często ta sprawa występuje! I to gdzie! W wielkich metropoliach, w wielkich zakładach przemysłowych, w kopalniach, w rzeźniach nawet chicagowskich!”, nie wyjaśniając dogłębniej, dlaczego przypadający wtedy kryzys gospodarczy w Stanach Zjednoczonych wywoływał akurat bezrobocie sezonowe. Przygotowując drugie wydanie książki prof. Marcin Kula prawie nie ingerował w tekst, opatrując go jedynie dodatkowym wstępem. W tym wypadku to zapewne jedyne sensowne rozwiązanie. W przyszłości być może zasadne byłoby jednak napisanie na podstawie listów kolejnej

książki, która, z jednej strony, z dzisiejszej perspektywy i szerzej opisywałaby rzeczywistość tamtych czasów, a z drugiej, zawierała wybór listów. Wiele ich fragmentów jest bowiem do siebie podobnych, nie tylko, jeśli chodzi o użyte sformułowania, lecz także np. szczegóły opisywanych podróży. Podobnie stało się z dziełem Thomasa i Znanieckiego – w 1995 roku ukazała się jego skrócona wersja pod redakcją i ze wstępem historyka Eli Zaretsky'ego. Taka publikacja mogłaby trafić do jeszcze szerszego grona czytelników i do programów nauczania studentów kilku kierunków, od etnologii i historii po ekonomię. Tymczasem *Listy...* mogą być wartościową lekturą nie tylko dla badaczy, lecz także dla szerszego grona osób, których osobiście dotyczy zjawisko współczesnych migracji.

Bibliografia

- Eade J., Drinkwater S., Garapich M. P. (2007). *Class and Ethnicity: Polish Migrant Workers in London: Full Research Report*. ESRC End of Award Report, RES-000-22-1294. Swindon: Economic and Social Research Council.
- Dziembowska J. (red.) (1977). *Pamiętniki Emigrantów. Stany Zjednoczone*. Warszawa: Instytut Gospodarstwa Społecznego, Książka i Wiedza.
- Grabowska-Lusińska I. (2012). *Migrantów ścieżki zawodowe bez granic*. Studia Migracyjne. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Grabowska-Lusińska I., Okólski M. (2009). *Emigracja ostatnia?* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Kuniczak W. S. (2000). *My Name is Million: An Illustrated History of Poles in America*. New York: Hippocrene Books Inc.
- Stasik F. (1985). *Polska emigracja zarobkowa w Stanach Zjednoczonych Ameryki 1865-1914*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Thomas W. I., Znaniecki F. (1996). *The Polish Peasant in Europe and America*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Izabela Wagner (2011), *Becoming Transnational Professional. Kariery i mobilność polskich elit naukowych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, stron 293.

Mobilność naukowców znajduje się w obrębie zainteresowań badaczy reprezentujących rozmaite dyscypliny. Jednak do tej pory na polskim rynku wydawniczym nie ukazała się żadna praca bazująca na badaniach etnograficznych, która przedstawiałaby coraz istotniejsze kwestie, jakimi stają się procesy umiędzynarodowienia nauki i mobilności naukowców. Tę lukę w literaturze wypełnia monografia *Becoming Transnational Professional. Kariery i mobilność polskich elit naukowych* w opracowaniu Izabeli Wagner.

Książka ta to interesująca propozycja ujęcia mobilności i karier młodych polskich naukowców, którzy stają się członkami międzynarodowych elit naukowych, definiowanych przez Wagner jako grupa osób pozytywnie wyróżniających się w swojej dziedzinie i jednocześnie postrzeganych przez pozostałych przedstawicieli tej dziedziny jako osoby wyróżniające się. W *Becoming Transnational Professional...* autorka rekonstruuje fragment środowiska zawodowego starannie wyselekcjonowanych w drodze konkursów stypendystów Fundacji na rzecz Nauki Polskiej, którzy przez wiele miesięcy przebywają w najlepszych ośrodkach badawczych na świecie, a pobyt ten stanowi podstawę procesu, dzięki któremu jego uczestnicy stają się członkami elit międzynarodowych.

W omawianej publikacji autorka skupia się przede wszystkim na wpływie programów stypendialnych na dynamikę karier naukowców oraz na długofalowych konsekwencjach doświadczenia mobilności. Badaczka przedstawia proces socjalizacji młodych naukowców do międzynarodowej społeczności ludzi nauki poczynając od lat 90. XX wieku, kiedy nastąpiła intensyfikacja wyjazdów stypendialnych oraz, jak wskazuje Wagner, rozpoczęła się zmiana w postrzeganiu perspektyw związanych z powrotem do kraju. Ze względu na istotne różnice kontekstu wyjazdu, jakie pojawiły się po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej, autorka wyróżniła trzy grupy objęte badaniem – *pionierów*,

którzy przebywali na stypendiach zagranicznych w latach 1995-1998, *kontynuatorów* odbywających je w latach 2001-2003 oraz najmłodszą grupę *obieżyświatów*, którzy wyjechali na stypendia w latach 2006-2009.

Kolejne rozdziały *Becoming Transnational Professional...* przedstawiają proces realizacji karier przez uczestników badania, obejmując wszystkie instytucjonalne etapy odbytej przez nich edukacji, począwszy od okresu przedlicealnego. Etapy te traktowane są przez Wagner jako przygotowanie do doświadczenia mobilności. W chronologicznym porządku na podstawie przyjętego modelu sekwencyjnego prezentowane są zatem zróżnicowane trajektorie młodych naukowców z uwzględnieniem występujących różnic pokoleniowych. W rezultacie autorka wyróżnia 4 etapy karier naukowców: 1) kształcenie i socjalizację; 2) realizację kontraktów badawczych zazwyczaj po pierwszym kontrakcie post-doc; 3) pełnienie funkcji menedżera nauki, czyli skupienie się na pracach administracyjnych i selekcji projektów studenckich; 4) zajmowanie się polityką nauki rozumiane jako piastowanie strategicznych stanowisk w danym środowisku, m.in. poprzez zarządzanie instytucjami badawczymi, uniwersytetami czy też profesjonalnymi stowarzyszeniami.

W tym miejscu należy jednak wyraźnie zaznaczyć, że w ujęciu Wagner trajektorie badaczy nie są traktowane jako jednolity wzorzec realizacji karier, na który składają się kolejno występujące po sobie etapy – pobyt stypendialny, ewentualne przedłużenie stypendium, a następnie powrót do macierzystego ośrodka. Kluczowy aspekt badanych dróg zawodowych stanowi mobilność rozumiana jako proces społeczny. Obejmuje on 3 okresy. Pierwszy z nich to *mobilność wczesna*, która dotyczy mobilności podejmowanej w trakcie studiów, przede wszystkim dzięki programom wymiany studentów. Typ drugi to *mobilność podstawowa*, na którą składają się wyjazdy na stypendia zagraniczne i kontrakty post-doc. Na tym etapie kariery poprzez doświadczenie pracy w międzynarodowym zespole naukowcy gromadzą i rozwijają kontakty z innymi uczonymi, które stanowią podstawę ich dalszej współpracy na poziomie międzynarodowym. Kolejny etap to *mobilność ekspercka*, która polega na

krótkoterminowych wyjazdach niezależnych pracowników naukowych do zaprzyjaźnionych ośrodków badawczych oraz na wspieraniu międzynarodowej działalności środowiska. Podejmowanie tego typu aktywności ma na celu przede wszystkim budowanie i stabilizację sieci współpracy opartych na zaufaniu oraz struktur umożliwiających mobilność. Dodatkowo autorka wyróżniła *mobilność późną* obejmującą osoby będące już na emeryturze w jednostce macierzystej, które decydują się na kontynuację pracy naukowej w innym kraju, najczęściej skupiając się na dydaktyce.

Takie szerokie ujęcie mobilności naukowców zasługuje na szczególną uwagę i uznanie. Pozwala bowiem dostrzec złożoność procesu i zdefiniować różnych aktorów biorących w niej udział, nie tylko osoby podlegające klasycznie rozumianej mobilności (m.in. wyróżnionych przez autorkę *pionierów* i *uczestników aktywnych*), lecz także osoby biorące udział w mobilności eksperckiej. Postrzegając mobilność naukowców jako proces społeczny, w którym uczestniczą osoby odgrywające w nim różne role, autorka uwzględnia specyfikę i kontekst funkcjonowania badanego środowiska, co umożliwia dogłębne poznanie procesów w nim zachodzących. W rezultacie badaczka rezygnuje z ilościowego przedstawiania zagadnień związanych z mobilnością i jednocześnie odrzuca koncepcję *brain drain* jako jednowymiarową perspektywę, która nie uwzględnia procesualnego aspektu mobilności.

Jest to tym ciekawsze, że część literatury dotyczącej mobilności naukowców wciąż skupia się przede wszystkim na zjawisku *brain drain*, a co więcej takie ujęcie tematu wydaje się wciąż dominować w debacie publicznej. Dlatego też interesującym rozszerzeniem problematyki podejmowanej w *Becoming Transnational Professional...* mogłoby stać się odniesienie do najnowszej literatury, w której podnosi się temat *brain gain* czy też *brain exchange* oraz wskazuje na pozytywne aspekty migracji osób o wysokich kwalifikacjach (m.in. Stark 2004), biorąc pod uwagę ich wpływ na rozwój kapitału ludzkiego chociażby poprzez rozwijanie sieci, które przyczyniają się do intensyfikacji przepływów wiedzy i idei do krajów wysyłających.

Przyznać jednak należy, że podejmując krytykę terminu *brain drain*, badaczka zwraca uwagę czytelników na ciekawe aspekty mobilności nie tylko naukowców, lecz także innych grup zawodowych. Co więcej, autorka proponuje przyjęcie stosownych narzędzi konceptualnych do ich badania, m.in. koncepcji *transmobilności*, definiowanej tu jako proces, w trakcie którego osoby uczestniczące w nim używają wiedzę i umiejętności umożliwiające pełne uczestnictwo w działalności profesjonalnego środowiska na poziomie międzynarodowym. Autorka nie ogranicza się zatem tylko do badania fizycznego przemieszczania jednostek, ale pokazuje mobilność jako proces, w którym istotne są przepływy informacji i kapitału społecznego.

Przyjęta definicja *transmobilności* nasuwa jednak pytania dotyczące zakresu i granic używanych pojęć. Czym bowiem różni się w ujęciu autorki kontekst międzynarodowy od transnarodowego? Aby odpowiedzieć na to pytanie, warto zacząć od rekonstrukcji pojęć *międzynarodowe* i *transnarodowe środowisko pracy* stosowanych w omawianej publikacji. Otóż pierwszy termin dotyczy środowiska o cechach pozbawionych wpływów narodowych, do których autorka zalicza specyficzną kulturę pracy występującą w danym kraju. Z kolei w *transnarodowych środowiskach* można dostrzec, zdaniem badaczki, wpływy rodzimych kultur pracy, a zarazem mniejszą hierarchizację, wysoki poziom tolerancji i zrozumienia dla odmienności kulturowej, a także powszechne posługiwanie się językiem angielskim w codziennej pracy i kontaktach ze współpracownikami.

Dyskusja z autorką może odnosić się do wymiennego używania tych pojęć, co widoczne jest w postawionych we wstępie pytaniach badawczych dotyczących realizacji karier w *sferze międzynarodowej*, funkcjonowania społeczności naukowej w *przestrzeni międzynarodowej* oraz charakterystyki *transnarodowego profesjonalisty*. Zastosowana klasyfikacja może okazać się niewystarczająca, jeśli celem jest zdefiniowanie tytułowego *transnarodowego profesjonalisty*. W tym miejscu warto odwołać się do porządkującego rozróżnienia zaproponowanego przez Vertoveca (2012), który interakcje ludzi przemieszcza-

jących się w tę i z powrotem, z jednego państwa narodowego do drugiego, określa mianem praktyk międzynarodowych. Natomiast specyfikę długotrwałych powiązań ponadnarodowych, procesy związane z ich tworzeniem i podtrzymywaniem oraz nieustającą wymianę pomiędzy aktorami określa ogólnym terminem *transnarodowość*. Kluczowymi kwestiami w ujęciu transnarodowym stają się zatem gęstość i intensywność systemów powiązań, interakcji, wymiany i mobilności.

Kim w takim razie jest *transnarodowy profesjonalista*? Autorka definiuje go jako osobę, która kształciła się w różnych krajach, i której kariera zdeterminowana jest wielokrotnymi doświadczeniami mobilności. Co więcej, „jest członkiem międzynarodowego zespołu, przynależy do międzynarodowych sieci i ma afiliacje z instytucjami działającymi w różnych krajach i/lub pracuje w międzynarodowych instytucjach” (Wagner 2011: 20). Ostatnim wyróżnikiem jest korzystanie z różnorodnych źródeł finansowania pochodzących także spoza kraju, w którym znajduje się główne miejsce pracy naukowca.

Poszczególne elementy składowe tej definicji wywołują pewne pytania. Nie do końca bowiem wiadomo, czy wszystkie warunki muszą zostać spełnione łącznie, aby naukowca można było określić mianem *transnarodowego profesjonalisty*, przy czym na kolejnych stronach książki znajdują się opisy przypadków, w których spełnione są tylko niektóre spośród wymienionych wcześniej warunków. Chociażby nie wszyscy uczestnicy badania zaliczani przez autorkę do elit mieli za sobą wyjazd w ramach wymiany studenckiej, a co za tym idzie nie odbywali edukacji w różnych krajach. Wydaje się więc, że część kryteriów ma znaczenie drugorzędne, podczas gdy najważniejszym warunkiem uznania za *transnarodowego profesjonalistę* pozostaje przynależność do międzynarodowych sieci współpracy. Pewien niedosyt w kwestii definicyjnej pozostawia również stosowany w omawianej publikacji termin *elita*.

Na pochwałę zasługuje natomiast pomysł włączenia do monografii rozdziału zawierającego opis problemów w największym stopniu dotykających

polskich naukowców. Stanowi on cenną diagnozę sytuacji badanego środowiska, a ponadto przykład socjologii publicznej. Jest to tym ciekawsze, że autorka pokusiła się o skonfrontowanie zebranych informacji z gromadzonymi podczas długoletniego badania etnograficznego danymi dotyczącymi naukowców kształconych poza granicami Polski i nie będących Polakami. Poznanie doświadczeń naukowców wykształconych w różnych systemach edukacyjnych umożliwiło nie tylko poszerzenie perspektywy, lecz także zrozumienie specyfiki polskiego życia naukowego oraz ukazanie problemów, z którymi borykają się polscy naukowcy. Co więcej, rozdział ten nie ogranicza się tylko do przedstawienia największych problemów polskiej nauki, lecz zawiera również opis rozwiązań już stosowanych w celu poprawy obecnej sytuacji.

Kolejnym zagadnieniem, które wydaje się istotne, jest dobór próby. Zdecydowana większość danych zebranych przez badaczkę dotyczy przedstawicieli nauk przyrodniczych i ścisłych. Próba nie odzwierciedla zatem proporcji stypendiów wśród specjalistów z różnych dziedzin. Specyfika sytuacji przedstawicieli nauk humanistycznych została jedynie zasygnalizowana, co uniemożliwia wyciągnięcie pełnych wniosków dotyczących ewentualnych różnic w przebiegu ich karier. Jak się okazuje, udział humanistów jedynie w grupie *kontynuatorów* odpowiada realnym proporcjom. Natomiast w pozostałych grupach niedobór humanistów w stosunku do reprezentantów nauk matematyczno-przyrodniczych został dodatkowo uwypakowany. Mniejsza liczba humanistów może wynikać z faktu, że nie wszyscy odpowiedzieli na zaproszenie do wzięcia udziału w badaniu, podczas gdy przedstawiciele nauk biologicznych odpowiedzieli na nie masowo i entuzjastycznie. W związku z powyższym prezentowane w omawianej pracy wyniki poprzez autoselekcję respondentów mogą mieć bardziej optymistyczny wydźwięk niż wnioski wysnute na podstawie danych zebranych podczas badania reprezentatywnego. Autorka przyznaje, że osoby, które odmówiły w nim udziału bądź z którymi nie udało jej się skontaktować, mogły postrzegać swoją karierę jako niesatysfakcjonującą lub dokonać konwersji zawodowej. Z tego względu trudno generalizować uzyskane wyniki na całe środowisko naukowe.

Dodatkowe skrzywienie próby w stronę nauk przyrodniczych spowodowane było długoletnią pracą etnograficzną autorki w laboratoriach, w których prowadzone są badania podstawowe w zakresie nauk przyrodniczych. Należy jednak przyznać, że dane pochodzące z obserwacji uczestniczącej prowadzonej od 2003 roku w laboratoriach we Francji, w Polsce, Niemczech, we Włoszech oraz w Stanach Zjednoczonych, postrzeganych w badanym środowisku jako instytucje elitarne, wzbogaciły analizowany materiał, umożliwiając dokonanie międzynarodowych porównań.

Podstawą szerszego badania mogłoby stać się również badanie porównawcze z grupą kontrolną stworzoną z naukowców polskich o podobnych do grupy badanej cechach, takich jak wiek, płeć i uprawiana dyscyplina. Analiza przeprowadzona przez autorkę obejmuje porównanie z grupą polskich biologów, którzy pracują w prestiżowych polskich instytucjach po odbyciu innych zagranicznych staży, lecz nie będących stypendystami Fundacji na rzecz Nauki Polskiej. Tymczasem interesującym byłoby zestawienie otrzymanych wyników z analizą rozwoju karier naukowców, którzy nie doświadczyli pobytu na kontrakcie post-doc w zagranicznych ośrodkach. Interesujące byłoby również sprawdzenie hipotezy o sprzężeniu karier (*career coupling*) wśród przedstawicieli nauk humanistycznych. Jak wynika z badań przeprowadzonych przez Wagner, jest to kluczowy proces występujący w środowiskach badaczy laboratoryjnych, oznaczający sprzężenie reputacji oraz synchronizację karier mistrza i ucznia dzięki intensywnej współpracy oraz przekazywaniu wiedzy opartemu na zaufaniu. W modelowej sytuacji zarówno wychowankowie, jak i mentorzy realizują swoje kariery w oparciu o zbudowane przez obie strony sieci współpracy.

Ważnym punktem odniesienia mogłoby stać się również zastosowanie wypracowanego przez Pierre'a Bourdieu modelu *careership* opierającego się na założeniu, że jednostki podejmując decyzje dotyczące kariery w sposób pragmatyczny i wynikający z ich habitusu odnoszą się do relacji z innymi w danym polu oraz posiadanych zasobów, przy czym decyzje te są umiejscowione między nieprzezwidywalnymi punktami zwrotnymi w życiu a rutyną.

ną, które wspólnie tworzą fazy życia jednostki (Bourdieu, Wacquant 2001). Koncepcja ta, z jednej strony, pomaga uniknąć społecznego determinizmu, a z drugiej strony, traktowania jednostek jako całkowicie niezależnych od społecznych uwarunkowań. Ponadto wykorzystanie pojęcia habitusu jako formuły tworzącej praktyki (Kaufmann 2004) umożliwia analizę nie tylko rodzaju podejmowanych decyzji, lecz także sposobu ich podejmowania. Jeśli zaś habitus ujmuje się jako wytwór struktury, migracja czy też pobyt stypendialny mogą być rozpatrywane jako mechanizm, poprzez który habitus się kształtuje.

Podsumowując należy stwierdzić, że zawarty w *Becoming Transnational Professional...* opis środowiska badaczy nauk przyrodniczych stanowi cenny wkład nie tylko do literatury z zakresu socjologii zawodów, lecz także studiów migracyjnych. Szerokie ujęcie mobilności tej grupy zawodowej może stać się drogowskazem do dalszych badań oraz zachętą do transpozycji zaproponowanych koncepcji i narzędzi do badań nad pozostałymi grupami profesjonalistów. Jest to również ważny głos w toczącej się żywej debacie na temat przyszłości nauki i szkolnictwa wyższego w Polsce.

Bibliografia

- Bourdieu P., Wacquant L. (2001). *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*, tłum. A. Sawisz. Warszawa: Oficyna Wydawnicza.
- Kaufmann J.-C. (2004). *Ego. Socjologia jednostki. Inna wizja człowieka I konstrukcji podmiotu*, tłum. K. Wakar. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Stark O. (2004). Rethinking the brain drain. *World Development* 32(1): 15-22.
- Vertovec S. (2012). *Transnarodowość*, tłum. I. Kołbon. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Anita Brzozowska
Instytut Socjologii
Uniwersytet Warszawski